

UTAZÁSI NAPLÓ.

IRTA

DR. PADOS JÁNOS.

BUDAPEST.

PFEIFER FERDINÁND.

1890.

330949

Budapest. 1890. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomd.

WEBER J. HENRIK URNAK,

A MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM
KEDVELŐJE ÉS PÁRTOLÓJÁNAK ;

KINEK,

BUZGÓSÁGA ÉS ÁLDOZATKÉSZSÉGE
NÉLKÜL,

EZEN LAPOK NAPVILÁGOT

ALIGHA LÁTNAK ;

IGAZ TISZTELETE, BARÁTSÁGA,

ÉS HÁLÁS ELISMERÉSE

JELÉÜL,

A SZERZŐ.

TARTALOM.

Törökország.

I.

Hajózás az adriai, ioniai, és szigettengeren ; tengeri betegség ; *albántáncz* ; a halál mint utitárs ; *görög szigetek* : *syrái bor*.

A *Dardanellák* ; *Gallipoli* ; márvány-tenger. Konstantinápoly látképe a távolból ; *a stambuli héttorony* ; *aranyiszarv-öböl* ; partraszállás ; Tóthfalusy vendéglője »*Hôtel Pest.*«

II.

Konstantinápoly.

A hajdani görögöknek *Byzancz* ; a törököknek *Istambul*, vagy *Stambul* ; a szlávoknak *Czarenggrad*. Fekvése ; külvárosai ; házai, palotái, utcái. *Byzancz* eredete és viszonyosságai.

Az ifjú *Tóthfalusy*, *Szilágyi Dániel*, és *Czakó János* hazánkfiai ; a *genuai torony* ; tánczoló dervisek ; török temető : *Kadiköi* ; lovagkaland ; *Dolmabagdsche* ; *magyar sirtelek*.

San-Benedetto egyház ; *II. Rákóczy Ferencz* fejedelemnek és édes anyjának, *Zrinyi Ilonának*, nyughelyök, és sirirataik.

Aja-Sophia. A török imám catechizál.

Fényes porta ; athmeidán ; aegyptusi obeliszk ; jancsárok kaszárnnyája ; stambuli héttorony ; régi serail.

Csónakázás az aranyszarvöbölben ; *Ejüb* külváros ; gőzhajózás a Bosporusban ; versenyző delphineek ; *Bujukdere ; Emirgian.*

III.

Visszatérés a fekete tengeren ; *Várna* : történelmi reminiscenciák ; *Chassin* francia író *Hunyadyról* ; baleset a vaspályán ; angol hölgyek könyörületessége.

Ruscuk : bolgárok és szlávok ; *Viddin. Turnu-Severin* ; dakoromán impertinentia ; vaskapu ; *Orsova.*

Németország.

IV.

Boroszló.

A város ; az egyetem ; a dom ; fűvészkert ; szentkereszt temploma ; *Stanislaus Saurus* kanonok siremléke ; s ezen *Hollos Mátyás magyar király* arcképe, medaillon alakban ; sz. *Mihály*, sz. *Vincze*, sz. *Erzsébet* templomok ; a képek és reliquiák tisztelete a protestansoknál ; *Dudith András* siremléke ; *magyar fölirat* a XVI. századból ; *Dompnj Domokos*, silesiai magyar kormányzó emlékoszlopa.

A városház : Mátyás király czímere ; az új könyvtár ; *Ungerische Cronica* beschrieben von heynrich von Mogelen. A húnok csatája : *Szászhalom. Keveháza.*

Dr. Markgraf, Czillej Ulrik és *Hunyady Lászlóról* fölolvasást tart. Gr. Teleky művét, a Hunyadiak korát, Berlinből kell meghozatnia. *Blüchertér* és emlék ; *Eschenloer* ; *Capistrán János* ; csata »apud Nanderaltbam.« Lovagszobrok.

Általános pillantás a városra és népére ; sétányok ; korecsolyázás ; *Tur-Verein* ; hazafias dalok.

Az orvostan hallgatók társasköre ; *Heidenhein, Wald-eyer, Fischer, Spiegelberg* tanárok ; a magyarok iránti rokonszenv és kitüntetés ; derült kedvesapongás.

Mittelhaus gymnasiumi tanár : *Dzierzon*, a jeles mé-
hész ; díszes, izletes hentes és virágárus boltok.

V.

Utam Berlinbe. Ledér hirdetések ; droschkék ; hattyúk
a vizeken ; régi ismerősök.

VI.

Hamburg.

A város képe és fekvése ; sétányok ; a *reicherstiegi*
hajógyár ; *friedrichsbergi tébolyda* ; műcsarnok ; emlékszob-
rok ; sz. Miklós temploma ; *állatkert* ; *Eszterházy Keller*.

Dánia.

VII.

Utam, szárazon és vizen, *Kiel-en*, *Corsör-ön*, és *Seeland*
szigeten át, a dán fővárosba.

Kopenhága.

(Kjöbenhavn.)

Fekvése ; népe ; *Academia Chyrurgorum regia* ; ismer-
kedés *Panum* élettani, és *Brandes* belgyógyászati tanárokkal ;
szépek-e a magyar nők ? *Almindely Hospital* ; *Commune Ho-*
spital ; *Frederiks Hospital* ; *Stadfeldt* szülészeti tanár, a gyer-
mekági lázat illetőleg, igazságot szolgáltat *Semmelweis* ta-
nárnak. *Thorvaldsen muzeum. Muzeum zoologicum.*

Rosenborg ; *Amalienborg* ; *Christianborg* ; V. *Frigyes*
bronzlovagszobra ; V. *Keresztély* pánczélos lovag-szobra ;
Oelenschläger, a költő, ülőszobra ; a *börse* ; *Fruekirke* ; Krisz-
tus és az apostolok fehérmárványból ; a *frederiksbergi* nagy
park ; a királyi család jótékonyága és népszerűsége.

Svéd- és Norvégország.

VIII.

Götheborg.

Gustáv Adolf svéd király szobra.

IX.

Christiania.

A város képe; az országház (*storthinghouse*); dr. *Övre Ádám*, dr. *Boeck Vilmos* tanár, az inoculatióról; »*Rada-sige*; »*Elefantiasis Graecorum*«; dr. *Boeck Keresztély* tanár; a *gaustadti* tébolyda; dr. *Sandberg*, határozott ellene minden kényszernek.

Arrika: erdők, tavak, mocsárok által szegdelt vidék. Itt a norvég pénzt el nem veszik. Az éghajlat s a talaj lassankint szelidül.

X.

Stockholm.

A férfi és a nőnem közötti aránytalanság; a közerkölciség sülyedése; a *nemzeti muzeum*; *tudományos akademia*.

Sz. Miklós temploma; *ridderholmi* templom; a *norra smedjegatai kath. kápolna*. Igaz-e, hogy a vallás- és lelkiismeret-szabadság örültség?

A *konradsbergi tébolyda*; *Örström* tanár; *institutum medico-mechanicum*; dr. *Zander*; prof. *Key* boncztereme; *Berzelius* szobra és a park; XII. és XIII. *Károlynak* szobraik; a *királyi palota*.

Hôtel Rydberg; *Gustav Adolf-tér*, és szobor; *Norrbro*; *dalszínház*; Stockholm általános physiognomiája; *Djurgården* (állatkert); dr. *Lindström*, a »*Nya Dagligt Allehanda*« szerkesztője, és derék magyar neje, *Kronesz Amália*; dr. *Arbo* a norvég testőrség orvosa; a magyar zene hódítása.

XI.

Upsala.

Az *egyetem*; prof. *Mesterton*; a legelső stethoskop; *Berzelius* műszerei; a *botanicus kert*: *Linné* márványszobra, a régi svéd istenségek között; a *könyvtár*: *Ulphilas* goth nyelvre fordított szentirása. *Kjellberg* tanár: a *tébolyda*, s ezeknek jelentőségek éjszakon. A *cathedralis*: sz. *Erik*, Svéd-

ország védszentje; *Erik kútja*; *Linné sirja*; I. *Gustáv sirboltja*, és emlékszobra. Dr. *Björkén* János tanársegéd; az egyetemi hallgatók közötti *nationalitások*; a punsch bor helyett; a svédeknek előzékenységök és rokonszenvök a magyarok iránt.

Oroszország.

XII.

Finnland.

Utam a bottniai tengeröbölben: *Arbo, Finland* hajdani metropolja. *Helsingfors*: orosz és protestans templomok, »Les extréms se touchent.« *A lappviksi* tébolyda: dr. *Saelan*, a humanitás érdekében, a kényszert is alkalmazza. Összehasonlítás *Gaustadt* és *Lappviks* között. *Ubrik Borbála*. Prof. *Alquist*: a magyar és finn nyelvek közötti rokonságról (?) *Sveaborg. Kronstadt*.

XIII.

Szent-Pétervár.

(Petersburg.)

»*Hôtel Demuth*« *Newski Prospect*; *Glawnistab*; I. *Sándor* császár emlékoszlópa. Jóságos ég! milly gyönyörű lovascsapat; mintha csak ősapáinkat láttam volna. *Deskó András*, hazánkfia; *Löfler* tábornok; *Schiefner Antal*, akadémiai tag. Magyar nyelvtan, orosz nyelven. »*Extra Hungariam non est vita*« magyar öltöny frakk helyett.

Eremitage; *Téli palota*, a Nawa partján. Sz. Pétervár fekvése és felosztása; az admirális palotája; I. *Péter* császár óriási lovagszobra, a legszebb mű, melyet láttam valaha; a *senatus*, *szent zsinat* és *Miklós nagyherczeg palotáik*; *Izsák hídja*.

Wassili (Balázs) külváros: vámház, börze, katonai növelde, egyetem, tudományos és művészi akadémia s a *bányászati intézet*. *Jerosejeff* igazgató és *Lakusen* conservator. Az utóbbi intézetben összehalmozott kincsek.

Látogatás *Schiefnernél*; *Gruber tanár* s az *anatomiai intézet*; az orosz colossus szédítő nagysága; *fűvészkert*.

Izsák templom; *Kasan cathedralis*; *finn egyház*. Van-e valami hasonlatosság a finn és magyar hangok s azoknak kiejtésök között?

Dísz szemle a cserkesz lovasság fölött; *hadgyakorlatok* a Marsmezőn (*Zarizyn-tér*); *Suvaroff emlékszóbra*; márvány-palota; nyári kert; »*Pourquoi n'avez vous salué l'empereur?*« Van valami a levegőben, aminek forradalmi szaga van. *Dnecieczka Bolnicza*. *Búcsulátogatásom Schiefnernél*. Rendben van-e az útlevél?

Utam Berlinbe: *Dünaburgon és Vilnán át, Eydkuh-nennél* elértük a porosz határt, s azután elhagyván *Königsberget, Braunsberget, Elbinget és Dirschaut*, átmentünk a *Visztulán*, és 41 órai rázatás mulva, Berlinbe érkezénk.

N é m e t o r s z á g.

XIV.

Berlin.

A város eredete, emelkedése; *brandenburgi kapu*; »*Unter den Linden*»; »*Nix Katholisch!*« »*Nagy Fridrik bronz lovagszóbra*; *királyi palota*; *akadémia*; *opera*; *szt.-Hedvig temploma*; *emlékszobrok*; *Schlossbrücke*; *királyi vár*.

A muzeum rendkívüli szép és gazdag gyűjteményeivel.

Rimanóczy »*Ungarwein Halle*«-ja; szakács terminologia; *Thiergarten*; III. *Friedrich Vilhelm emlékoszlópa*; Mi szúrja itt a hátamat? *fűvészkert*; *fogház*; *Borsig gépgyára*; katonai laktanyák.

»*Charité*« kórház: *Frerichs, Traube, Virchow, Bardeleben, Langenbeck* tanárok; *Augusta kórház*. Nagy különbség a kath. és protestans fölfogás között. »*La Belle Alliance*.«

XV.

Charlottenburg; fejedelmi mausoleum. *Potsdam*; *Sanssouci*; *Babelsberg*.

XVI.

Vittenberg.

A város és vidéke ; azon tér a kapu előtt, hol *Luther* a pápai bullát megégette ; *Prediger Seminar* ; *Luther szobra* ; *Melanchton szobra* ; a vártemplom s annak kapuján a nevezetes 95 tétel német fordítása, vasból öntött betűkkel ; a sirbolt.

Történelmi fejtegetések.

A városház : *curiosum anatomico-pathologicum* ; Minő különbség a berlini köznép gorombasága s a vittenbergiek megelőző nyájassága között ! A táj képe Vittenbergen túl.

XVII.

H a l l e.

A városháza ; verestorony ; *Händel szobra* ; sósforrások, hallorok ; régiségtár ; egyetem ; *Weber*, belgyógyászati és *Volkman*, sebészeti tanárok ; *Mecker* csontváza ; *Burschenschaftok* ; *Franke-féle árvaház* ; *Gibichenstein* ; *Vittekind* fürdő.

XVIII.

Utam *Merseburg*, *Naumburg* és *Apolda felé* ; a vidék szépsége, s a talaj termékenysége ; szőlőhegyek.

XIX.

J e n a.

Nevezetes embereknek lakhelyök. Az egyetem ; *János Fridrik választófejedelem* szobra ; *Gerhardt*, tanár ; lovag-szobrok ; *Hausberg* ; *Ziegenheimban szt.-Bonifác* a germánoknak az evangéliumot hirdeti ; a lipcsei csatatér.

XX.

Lipcse.

Fekvése, népe, kereskedelme ; pompás park a város közepén ; gyönyörű temető ; *Pleissenburg* : hol *Luther* az in-

XII

golstadti *Eck* Jánossal vitatkozott : *egyetem ; muzeum zoologicum ; nevezetes emberek* gipszöntetű koponyáik.

A hajdani *dominicanus kolostor* régi szép *falfestvényei* ; amit a vallási fanatizmus elpusztított, azt az újra föléledt műizlés ismét helyreállította ; *emlékoszlopok, szobrok ; Hahneman, Poniatovszki. Wunderlich* belgyógyászati és *Thiersch* sebészeti tanárok. Lipcse művelt lakosságának méltatása.

Austria-Magyarország.

XXI.

Franzensbad.

Forrásai, utcái, sétányai ; hűselői. Drága fürdő : csak pénzes embernek való.

XXII.

Utam Bajorországon át. *Gmunden* : az *óperenciás tenger. Ischl*, a császári nyaraló ; *Rónay*. Ő felsége, a király, legszebb mondásai s legnemesebb jellemvonásainak egyike.

TÖRÖKORSZÁG.

I.

1869. sept. 11-én délután. szép, tiszta, csendes idő volt, a nap melegen sütött, midőn Triestben hajóra szállottam, s a Lloyd-társaság Austria nevű gőzösén helyemet elfoglaltam. A hajón harmadszor csengettek, a gépész füttyentett, a kerekek megindultak, s gyorsan emelkedve és ismét elmerülve, vígan szeldelték Ádria hullámain. Alig tellett bele fél óra, és már csak meszsziről, csak homályosan láttuk a várost és kikötőt, mellynek a sík tengeren uszkáló halászbárkái, lassankint eltűnedeztek; mi pedig folytattuk mélységes utunkat, mindig az istriai partok mentében; míg végre az est be nem köszöntött, reánk borítván sötét fátyolát. Már most csak a kormányos tudta igazán, hogy hol és merre járunk; kinek szemei folytonosan az előtte fekvő és mozgó lámpa által világított iránytűre voltak függesztve. Mindenki nyugodni ment; én is átadtam magam a sorsnak és az álomnak, azon jó reménységben, hogy ezen alkalommal talán kikerülöm a tengeri bajt, melly engem rendesen meg szokott látogatni; annál inkább is, mert a tenger csendes volt

s én, nehogy a gyomor meg legyen terhelve, készakarva nem ettem vacsorát.

Csalódtam. Alig feküdtem le, már éreztem a hajó oldalára tett egyenetlen lökések hatását. Fejem szédülni, gyomrom émelyegni kezdett, s velem egyszerre az ég és föld fenekestől fölfordult. Nem csoda! Nagyon sokat le kellett már nyelni életemben, amit nem voltam képes megemészteni. Nem tehetek róla. Igen rossz természetem van: hamar megundorodik; s ami undorít, azt meg nem sziveli; ha mindjárt czukros labdacsokban adják is.

Igy múlt az éj, így virradt föl a nap, de az én állapotom nem sokat javult; azért a dalmát partokról keveset, úgyszólván semmit sem tudok mondani. Már elértük *Albania* sivatag vidékeit, kopár szikláit, amelyeken, mintha minden élet kihalt volna, a növényzetnek és culturának semmi nyoma sincs; már bementünk az *ioniai* tengerbe, és én két nap óta nem ettem egyebet mint egy csésze levest. Ideje volt, hogy *Corfunál* kikössünk; hol a hajó addig vesztegelt, míg a sok ki- és beraknivalóval készen lett. Szerencsémre! Ezen pár óráig tartó pihenés, ismét lábra állított, és én újra fölépültem, s az út többi részét, noha erőmben igen megfogyatkozva, de nyugodtan és békében folytathatám.

Estefelé, lámpagyújtatkor volt, midőn *Corfuhoz*, az ioniai szigetek legnevezetesebbikéhez érkezénk; és én csak ezek fényénél, s a holdnak vizen csillámló sugárainál, méregetém a tengerbe messze benyúló árnyakat. A hajó ismét lengővé tétetett, s amint az öbölt

elhagyók, valami sajátságos, mélabús dana ütötte meg füleimet, mely a hajó orrából a fedélzet hátsó részére áthangzott. Fiatal, szálas, csontos, majdnem egyenlő magasságú, bátor tekintetű albánok voltak ezek, a hős epirotáknak tetteartermett unokáik; kik Corfuban beszállottak, s most mint újonczok vitetnek Konstantinápolyba; hogy ott a török ezredekbe besoroztassanak. Ezek danoltak, tánczoltak, mintha lakodalomra mennének. Öltözetük, tánczuk, hasonlít a szláv népekéhez. Ámbár eredetre nem szlávok, hanem pelasgok. Felöltő, mellény, feszes bokáig érő nadrág, és szíjjakkal összefűzött bocskor. Tánczuk társastáncz volt, mely körben és sorban ment, merész, erőteljes ugrásokkal; úgy hogy az, akin a sor volt, kezeit kinyújtván és lábait szétvetvén, egy pillanat alatt egészen a földön ült, de ugyanazon pillanatban már a légben is volt, összeütvén a bokáját. Tehát nemcsak reánk, hanem az albánokra is ráillik a nóta: »*Hej! hűj! magyar ember összeüti bokáját, s által karolja kedves babáját!*« Hogy ezek szegények hol hagyták kedveseiket, nem tudom; hanem tánczukon nem látszott a bú. Abban szilajság nyilvánult és erő, mellynek szemléletében az éhséget és tengeri betegséget is elfeledém. Éjféelhez közelgett, midőn hajlékomba mentem; gondolván, hogy már most békében nyugodhatom, és kívánván magamnak a kiállott szenvedések után, csendes jó éjszakát.

Ismét csalódtam. Alig hogy levetkőztem; alig hogy szemeimre szállott a már most jótékony álom, zörgetést és siró hangokat hallék az ajtómon; mellyek

sürgetve kívánák, hogy nézzem meg a szomszédságomban levő örmény családnak beteg gyermekét; mert igen rosszúl van. A gyermek, — körülbelöl 4—5 éves, egészségesen szállott Triestben hajóra; de éjjel, a hajó mozgása következtében, anyja melől, ki maga is elszenderedett, leesett a pamlagról, valószínűleg a fejére, s azóta mindig rosszúl érezte magát; most pedig állapota már szüléiben félelmet és rettegést gerjesztett. És nem ok nélkül: mert a Meningitis basilarisnak (alapi agykérlob) minden tünete jelentkezett. Nagy izgatottság, magasfokú láz, hányás, rángatózás; a gyermek nyakát hátravetette és kis kezecskéivel szüntelen a nyakszirt felé kapkodott, mintha mondani akarta volna, hogy ott van a bajnak székhelye; mert beszélni többé nem tudott, szemeit elmeregette s arczkifejezése elváltozott.

Igy találtam a gyermeket s a bánatos szüléket, a lámpa gyenge fényénél, virrasztván a már kialvó élet fölött. Ott állott a kétségbeesett apa, s a fájdalomnak súlyától roskadozó anya, szétszórt hollófürtökkel, összekúcsolt kezekkel, reám vetvén sötét pilláinak kérdő tekintetét; én mondtam, hogy a baj komoly, és javaslám, hogy rakassanak nadályokat; talán azok még fognak segíteni. Azonban minthogy nem nagy kedvem volt, ilyen kétségbeejtő helyzetben, magamra vállalni a felelősséget, de a hajó rendes orvosának jogkörébe sem akartam avatkozni, utasítottam őket ahhoz, akinek inkább módjában áll segíteni; annál inkább is: mert össze voltam törve magam is. Legkényesebb akkor volt helyzetem, midőn az apa kér-

deze: ha nem az esésnek következménye-e a baj? Mert ha egyszerűen igent mondok, az anyát vádolom, kinek vigyázatlansága miatt a gyermek leesett; és akkor még mélyebbé teszem az örvényt, mely a szüléket különben is elválasztá; egy fecsegő gouvernante elbeszéléséből tudván: hogy éppen a nő okozá, hogy férje Triestben mindennel föl hagyott, s egész családjával Konstantinápolyba költözött. Szegény asszony! mereven, kifejezésteljes arcczal nézett reám; mintha tőlem várta volna fölmentését, vagy ítéletét. Én természetesen, anélkül hogy az igazságot megsérteném, megengedvén hogy az esésnek is lehetett a baj kifejlésére siettető befolyása, annak eredetét valamely mélyebben rejlő organicus bántalomban keresém, s az időközben megérkezett hajóorvosnak a továbbiakat teljes készséggel átengedém; akinek föladata lett, Konstantinápolyban megírni a halotti bizonyítványt; hová a gyermeket már koporsóban szállíták.

Elhagyván az ioniai szigeteket, *S. Maurát*, *Cephaloniát*, *Zantet*, s áthajózván a *Morea* és *Cerigo* közti szoroson, sept. 15-én reggel a *syrai* kikötőbe érkezénk. Itt a hajó megállott; mert ez a levantei kereskedelemnek csomópontja. Azon utasok, kik Athénbe készültek kiszállottak, és helyöket mások foglalták el, velünk együtt Konstantinápolyba menendők. Én pedig, mivel úgy értesültem, hogy a hajó néhány óráig itt fog mulatni, a tiflisi porosz consul és bizonyos német származású athéni kereskedő társaságában, csónakra ültem; hogy megtekintsem a várost és kikötőt.

A syrai öböl éjszokról és nyugotról magas hegy

által védetik a szelek dühöngései ellen. Ennek lejtőjén épült a város, mely már egészen keleties színezetű. Lapos tetőről és fehér falairól, melyek mint egyes kőtömegek mereven néznek a kopár vidékre le, szemetszúrva verődtek vissza a nap égető sugarai; alig hagyván más nyugvópontot, mint egy pár cypusberket, melyek a hegy elrejtett zugaiból kándikálnak ki.

A tengerparton élénk mozgalom uralkodott. Sürgött, forgott a nép; görögök és nyugoteurópaiak; kiki a maga érdekét keresve. Mi, minthogy más dolgunk nem volt, s a nagy hőség miatt igen megszomjazánk, beköszöntöttünk a legközelebbi csapszékbe; hol borral kínáltak meg bennünket. Én is pohár után nyúltam, s előre is gyönyörködtem a bor zöldessárga színében; azonban midőn ajkamhoz emelém, valamely idegen szag ütötte meg az orromat. De ezzel mit sem törődván, fölhajtottam azt; hanem már az ízével sehogyan sem tudtam megbarátkozni. Illyen keserű bort még nem ittam soha. Azt hittem, talán eltévesztették az üveget, és bor helyett valami medicinával kínáltak meg. Utitársam, az athéni kereskedő, fölvilágosított: ő azt mondá, hogy Göröghonban mind illyen a bor; különben, a heves éghajlat miatt, meg nem ihatnák. Tehát gyantát tesznek a hordóba, s a dongákat colophoniummal bélelik ki. Innen az idegen szag és íz, melyet ők már igen megszoktak. No, gondolám magamban, ha ez így van, igyék, akinek tetszik, gyantát és colophoniumot, de én többé nem iszom görögbort.

Syra különben semmi érdekést sem mutat. Egy tisztességesebb utczája van; a többi zig, zug, és keskeny sikátor. Egyet sétáltunk még a parton, azután, nehogy elkéssünk, visszatértünk a hajóra.

Ismét vizen valánk. Benyomultunk az *archipelagusba*; és most egész sorozatát értük a görög mythológiából ismert szigeteknek. Közel esett *Ikaria*, távolabb *Samos*; azután jött *Chios*, jöttek *Mytilene* és *Lemnos*. Istenek és hősök hazája ez, gondolám magamban, és minden szellő, melly a szigetekről felénk fúvált, évezredes regékről suttozott.

Septemb. 16-án este a *Dardanellák* előtt állotunk. Holdvilágos szép idő volt. A kapitány, születésére dalmata, ki annakelőtte a Dunán is járt, és Magyarországot is ismerte, magához szólított a fedélzetre, és mondotta, hogy most figyeljek a történetdökre. Mert este idegen hajóknak a Dardanellákba bemenni nem szabad; azonban a Lloyd társulatnak azon kiváltsága van, hogy bejelentés mellett utját folytathatja. Tehát a jelző lámpák fölhúzottak, s a gőzös egy ágyulövessel üdvözölte a török ütegeket; mellyeknek ágyuik jobbról is, balról is, mint lesben álló tüzes sárkányok, örködnék a *gallipoli* szoroson. Kisvártatva a török telepek feleltek; jeléül annak, hogy szabadon tovább mehetünk. Olly szép volt az idő, olly ünnepélyes a pillanat, olly nevezetes a vidék, amellyen jártunk, hogy attól alig birtam megválni. Már a *márványtengeren* valánk, midőn jóéjszakát mondék a kapitánynak; hogy másnap reggel megint jókor a fedélzeten legyek; el nem mulasztandó semmit

azon benyomásokból, melyeket két világrész találkozására készít az útas lelkének.

Gallipolival szunnyadtam el. *Gallipolival* ébredék. Ezen név igen emlékezetes lapot foglal el a magyar történelemben; amellyre még visszatérek Várnánál.

Septemb. 11-én reggeltől délig mindig a kapitány mellett valék, használva annak szivességét és látsövét, és alig várva a pillanatot, midőn Konstantinápoly képe föl fog előttünk tárulni. Már lakottabb lett a part: egyes házak, falucskák jelentették a főváros közellétét. Végre föltűntek a régi *Stambulnak* első körvonalai, melyekből egy kanyarulattal a legpompásabb panorama fejlődött ki, melyet láttam valaha. Csupa szem és száj valék, és velem együtt mindenki; nem csak azok, akiket először hozott ide a szerencse, hanem azok is, akik már többször látták *Konstantinápolyt*. Olly egyszerű, olly megható jelenet ez, hogy ezt csak látni kell, s azonnal megfogható lesz előttünk: mért tette át *nagy Constantin* székét *Rómából Byzanczba*. Város és vidék bűvös erővel kötik le a szemlélőt. Itt a természet szépségei, ott az alakok ritkasága, és különfélesége, árasztják el gyönyörézzel. Jobbról Ázsia, balról Európa partvidékei, hegyei, vizei, szigetei és félszigetei. Előtte pedig a sok mosché és minarett, s az apró házikók közül kiemelkedő paloták: az *Aja Sophia*, a *fényes portu*, a *bazar* stb. Mindez öröme hívja fel, s a jelennek alkotmányai között, alig veszi észre a multnak romjait, a nagy vízvezetékét és ledöntött oszlopokat. Engem

mindjárt a város szélén, közel a tengerhez fekvő várom tett figyelmessé. Ez a *stambuli héttorony*; hol *Szilágyi Mihály*, *enyingi Török Bálint*, s annyi nemes magyar sorvadott el, vagy végeztetett ki. Gyászos idők szomorú emlékei! De ne hagyjuk magunkat most ezek által megzavartatni. A hajó sebesen halad szorosan a partvonalon: már a régi serail kertjei alatt hasítja a Bosporusból eléje toluló hullámokat; ismét egy kanyarulat, és ama hires, szépségéről annyiszor és méltán emlegetett *aranyszarv* kikötőben vagyunk.

Amint az aranyszarvba beérkezénk, a *Bosporusban* állomásozó török hadihajók fölhúzták lobo-góikat és roppant ágyuzást kezdettek, mellynek visszhangjától reszketett a levegő. Nem tudtam mit jelentsen ez. Azután hallottam, hogy péntek, a törököknél ünnep lévén, a szultán a moschéba ment, s annak tiszteletére tették a szokásos üdvölvéseket.

Ladikon mentünk ki *Pera* külvárosba, s a hamal (hordár), előleges utasítás szerint, hazánkfiának, *Tóthfalusynak* vendéglőjébe, melly egyike a legelőkelőbb szállodáknak, s amellybe nemcsak magyarok, hanem más nemzetbeliek is, különösen európaiak szállanak, — a »*Hotel Pest*«-be vitte holminkat.

Itt az öreg emigrans, a legbarátságosabban fogadott, s ő és családja, minden kényelmemről gondoskodott. Volt tehát magyar konyha, magyar bor, magyar szolgálat, s mi mindennél több, magyar — szivesség.

II.

Konstantinápoly.

A hajdani görögöknek *Byzancz*; a törököknek *Istambul*, vagy *Stambul*.

A természettől páratlan szépségű fekvéssel megáldott nagy világváros; ott, hol két földrész, *Európa* és *Ázsia* nyújt kezét, *Thracia* (most *Rumelia*) legvégső szegélyén, a *Bosporus*, *Márványtenger*, s az *aranysszarv öböl* által, félköralakban határolva; míg szárazföldi oldalát régi, erős, nagyrészt még most is létező, de többnyire beépített falai védelmezik; körülbelől 1,000.000 lakossal. Ezek között 230.000 örmény, 150.000 görög, 30.000 zsidó, 15.000 francia és más nemzetiségbeli. A nagy tömeg török mohamedán.

Központja a leginkább törökök által lakott *Istambul*. Külvárosai közül legnevezetesebbek: *Pera*, *Galata*, *Tofana*, *Ejub*, *Dolmabagdsche*, *Skutari*, *Kadiköi* (Birófalva: kadi = *biró*; köi = falu: a régi *Chalcedon*) stb. A két utóbbi már ázsiai parton. Legszebb, legműveltebb része a keresztényeknek lakhelyeik: *Pera* és *Galata*. Itt székelnek az európai udvaroknak követségeik is; télen: mert nyáron kimennek a vidékre; hol kényelmesebben lakhatnak, mint a ronda, szemetes fővárosban. Ugyanis Konstantinápoly belseje egyenes ellentétben áll annak külsejével. Nem csekély befolyással van erre a gazdátlan kutyák nagy

serege; melly szabadon csatangol ide oda, föl és alá az utczákon; anélkül, hogy azokat valaki bántaná, vagy a törökök pietása miatt, — bántani merészelné is. És csodálatos! Konstantinápolyban veszett kutyák nincsenek.*

A város területe halmos, völgyes. Utczái keskenyek. Kövezete rossz. Bérkocsik nincsenek. Fogatot csak a legelőkelőbb uraságok tartanak. Azért aki saját lábán járni nem akar, vagy nem bír, vagy gyaloghintóban viteti magát, mint a nők közönségesen, — vagy az utcák szögletein és nagyobb téreken, csoportban álló lovak közül bérel ki egyet magának, és úgy halad tovább; míg ennek tulajdonosa, lélekszakadva utána fut.

A házak legnagyobb része faalkotmány. Innen a gyakori égések és tűziveszedelmek; mellyek egész városrészeket, egypár óra alatt elhamvasztanak; hogy ismét újabb faalkotmányoknak adjanak helyet. Csak a paloták, középületek, templomok, mecsetek, minaretek, mellyeknek nagy sokasága sajátságos képet ad a török fővárosnak, — némelly gazdagabbaknak lakásaik, s az európai módon épült fogadók, képeznek kivételt. Ezek szilárd anyagból állanak.

Byzanczot, a Kr. e. VII. században, *megarai* lakosok alapították. Azóta, nagy fontossága és felséges fekvése miatt, görögök, perzsák, macedonok, ró-

* *Dr. Zlamál*, állattan tanára, a budapesti egyetemen, ennek okát világosan és igen hihetően megmagyarázta, az állatok szabadságából; midőn egészen természeti ösztönüknek élhetnek, vagy abban korlátooltatnak; mint p. o. minálunk.

maiak, avarok, arabok, törökök egymással folytonosan harczoltak birásaért. 340-ben Kr. e. majdnem *macedoniai Fülöp* kezébe került; hanem a fölkelő hold elárulta az ellenséget, s a támadás visszautasított. Azóta a félhold *Byzanczban* mindig tisztelet tárgya volt, s pénzeiket annak képével ékesítették. Utóbb a rómaiaknak szövetségesök lett; egy ideig megőrizte névleges függetlensége árnyékát; míg a Kr. u. I. században, lassankint a római birodalomba bele nem olvadt. 193-ban Kr. u. *Pescennius Niger* pártját követvén, *Septimius Severus* császár által földig leron-tatott. *Nagy Constantin* császár újra fölemelé, s fényesebbé tévé, mint volt valaha. Új nevet adott neki, s ezentúl *Constantinopolis* lőn a birodalom székhelye. 668-ban Kr. u. jelentek meg előtte először az arabok; hanem az ismeretes görögtűz segítségével, visszariasztattak. 1204-ben frank kereszteshadak fog-lalták el, s megalapították a latin császárságot. Azon-ban 1453. május 29-én *II. Mahomet* török szultán, *XII. Constantin*, az utolsó *Paleolog*, hősies védelme után, ki *sz. Romanus* kapujánál, (most *Top Kapussi*), kevesed magával harczolva esett el, — véget vetett *Konstantinápoly* eddigi dicsőségének; s a hajdani *Byzanczból* lett *Istambul*. Mi lesz belőle még, ha majd az utána leselkedő muszkák kezére jut, s be fog-e teljesedni *Nagy Péter* czár végrendelete? — az az idők titka. Annyi bizonyos, hogy már a IX., X. és XI. században, nagyon fájt rá a foguk, a körüle ólálkodó szlávoknak.

Illyen nagy városban, a keleti nyelvek ismerete

és vezető nélkül, nagyon nehéz az idegennek eligazodni; azért vannak a kalauzok, úgynevezett *dragomanok*; csakhogy ezek meg nem mindig megbízható emberek; hajlandók minden alkalommal az idegen járatlanságát, saját érdekekben, kizsákmányolni. — Tehát nagy köszönettel vettem az ifju *Tóthfalussy* szives ajánlatát: hogy ő majd az előleges tudnivalókba bevezet, egypár derék honfitársunkkal megismertet.

Először is lementünk *Perából Galatába*, melly a konstantinápolyi kereskedésnek székhelye, elég csinos, európainlag berendezett boltokkal, raktárakkal, latin szertartású róm. kath., görög és örmény templomok és kolostorokkal. Itt különösen szemünkbe tűnt az úgynevezett *genuai torony*, hatalmas építmény; melyet a XIII. század közepe táján, a genuaiak, itteni gyarmatuk védelmére és biztosítására emeltek, s olyan erős falakkal és védművekkel vettek körül, hogy az valóságos fellegrvár lőn a városban; hozzájárulván még az is: hogy az olasz gyarmat, a görög császároktól nyert kedvezmények, — és kiváltságoknál fogva, saját törvényei szerint élt, és saját hatóságai által kormányoztatott. Hálából aztán, midőn *II. Mahomet* török szultán a várost ostromolta és bevette, a genuaiak a törökökhöz pártoltak, s azokat segítették; de a győző a várossal együtt a gyarmatot is eltörölte.* Most a galatai torony még ugyan áll, de védműveitől

* Lásd: »*Die Türkei. Reisehandbuch* stb. von Dr. Moritz Busch.« Triest. 1860.

megfosztatott, s magassága és erőssége miatt, csak a benne tanyázó tűzöröktől használtatik.

Közel a toronyhoz van egyik jeles hazánkfiának könyves tárháza és lakása; ki mint menekült, távol hazájától és családjától, itt megtelepedett; s most mint antiquarius, nyelvmester és tolmács, Konstantinápolyban igen keresett ember; s az idegenek, különösen a magyarok iránt, megelőző szivességgel, barátsággal és jóakarattal viseltetik, s műveltsége és helyi ismereteinél fogva, nekiök igen jó és önzésnélküli szolgálatokat tesz. Neve és czime: »*Daniel Szilágyi, professeur special du turc usuel et interpréte particulier pour les étrangers.*« Könyves tárháza, genialis rendetlenségben, a legbecsesebb codexeket, okmányokat, iratokat és nyomtatványokat foglalja magában, melyeket a török fővárosban, mint kitünő orientalista összehalmozott. A vele való megismerkedés, reám nézve, nem csak fölötte kellemes, hanem szerencsés is volt.

Azután *Czakó Jánost* látogattuk meg, kinek Pera főutczáján csinos gyógyszerháza és nevezetes drogueriája van; mellyet még előde, *Vélics* alapított. Igen derék, kedves ember. Neje erdélyi születésű, *csernátoni Cseh Lajosnak*, a hajdani »*Márctzius 15-ke*« szerkesztőjének unokahúga; tűzről pattant magyar menyecske. Midőn a gyógyszerház küszöbét átléptük, *Czakó* figyelmeztetett, hogy ezen kő, mellyen állunk, emlékezetes, abból az időből, midőn a janicsárok még uralkodtak; mert ezen a helyen, valami szerencsétlen idegent, ki a török szokásokat nem

ismerte, azért hogy a mellette gyaloghinton elhaladó török nőnek a szemébe pillantott, azonnal megragadtak, és minden további czeremonia nélkül, stante pede lefejeztek. Ennyire ment az ő hatalmuk; akiktől még a szultánok is remegtek; míg *II. Mahmud* őket ki nem irtotta. Majd alább, ha a janicsárok régi kaszárnyájokról lesz szó, még többet mondandok tragicus végökről.

Most menjünk a *Mevlevi dervisek* ide közel fekvő kolostorukba; melly már a *Kassim Pascha* külvároshoz számittatik; s ahol most ezen tánczoló török barátok, zene mellett isteni szolgálatot tartanak. Sajátságos látvány tárul föl előttünk. Mindenki nek nyitva álló nagy teremben, fehér csuhába öltözött török barátok, fekete szőrövvvel derekukon, s csúcsos fehér szörsüveggel fejökön, kiterjesztett karokkal, egymásután körben tánczolnak, vagyis inkább a zene által adott tactusra, folytonosan keringenek. Jobb karjok tenyerökkel fölfelé az égnek, balkarjok tenyerökkel lefelé, a földnek irányúl. És ezen nincs mit csodálni való. Hiszen megírta már sz. *Dávid* a 97. zsoltárban: »*Jubilate Deo omnis terra: cantate et exultate et psallite.*« Dicsőítse Istent az egész föld: énekeljete, örvendezete, és zengjete dicséretet. Kivált ha tudjuk, hogy ezen egész szertartás mysticus, rejtélyes értelemmel bir, s a körben való forgás az örökkévalóságot, mellynek sem kezdete, sem vége, jelképezi; a jobb karnak és tenyérnek ég felé emelése pedig azt jelenti: hogy minden jót onnan felülről kérünk, az Istentől; a bal karnak és tenyérnek lefelé

fordítása pedig azt: hogy lemondunk a földiekről. Lám! még a mohamedánok is értenek a mysticismushoz. De nem ellenmondás-e ez az emberi természetben, hogy azt mindig jobban tiszteli, amit nem ért, mint azt, amit észszel fölfoghat?

Galata és *Kassim Pascha* külvárosok között, régi török temető nyúlik el; sötét cyprusfaival messze vetvén az árnyékot, és körfalaival gátolván a város terjedését, és a közlekedést. A haladó párt már régen le akarta ezeket bontatni; de mindig legyőzhetlen akadályokba ütközött, a mohamedánok vallási érzületén. Ami talán nem is válik éppen szégyenökre török atyánkfiaiinak; mert azt bizonyítja, hogy ők még mindig többre becsülik a kegyeletet az anyagi haszonnál.

Hogy a városról annál teljesebb képet nyerhessünk, a *Bosporus* partján csónakot fogadván, átevezünk *Scutariba*. És ime! Ázsiában valánk. Nem sok időre, az igaz, — csak addig, míg egy pohár sört megittunk *Kadikőjben*, — hanem érdekes volt erről az oldalról is látni a fővárost. Ha nálunk valaki azt kérdi, a Balaton mentén »*Mi van szép Somogyban?*« a felelet rá: »*Zala*«. Ugy ha valaki kérdezné: »*Mi van szép Scutariban?*« azt kellene válaszolnom: »*Konstantinápoly*.«

Miután visszatértünk a városba, egyszerre csak eszébe jut az ifju Tóthfalusynak, hogy nézzük meg a *Dolmabagdsche* palotát, a *Bosporus* innenső partján; ahol a szultán közönségesen lakni szokott. Lóháton még ma kimehetünk, és kívülről megtekinthetjük; be

így sem eresztenek; s anélkül, hogy e fölött bővebben értekezhettünk volna, fölveti magát a piacon álló lovak egyikére és elnyargal. Mit tehettem egyebet, ámbár 48 óta lovon nem ültem, nekem is csak példáját kellett követnem. De ez olly hirtelen történt, hogy még a kantárt sem foghattam a kezembe, az egyikben *Baedeker* kezikönyve, a másikban látszó, a hónomalatt pedig esernyő lévén, s a nyakamban könnyű kerek köpönyeg, — midőn a ló tulajdonosa nagyot ütött a pejko farára, s ez nem vevén tréfára a dolgot, elkezdett velem száguldani, mint valamelly garabonczásdiákkal, előrefutott társa után, a fazekasok és gyümölcsárosok nagy rémületére. Hogy mi történt a hátam mögött, azzal nem törődtem, nem is kérdeztem; csakhogy a ló le nem tett, s nagy ügygyel bajjal rendezvén magamat, utitársamat ismét elérhetém. Soha illyen czifra komédiát, Konstantinápoly egyik népes utcáján! Elképzelem, mit gondolhattak az engem néző és bámuló jámbor törökök.

Illyen úton és módon, csakhamar a dolmabagdschei császári palota előtt állottunk, s a nagy ijedtség után, átadtuk magunkat a csodálat és meglepetés érzéseinek. Mesés tündérlak ez; minőt európai ember alig képzelhet magának: török, arab, görög, góth, román, renaissance styl vegyülete; dóriai és ioniai oszlopsorokkal, czifrázatokkal, lépcsőkkel, emeletekkel, terraszok-, szobrok-, arabeszk- és diszkertekkel. Egészen márványból épült. Tündöklő fehér. Homlokzata Ázsia felé néz. *II. Mahmud* parancsára emeltetett, 1847-től 1856-ig, és mint mondják, 25,000.000

forintba került. Belsejéről nem szólok, mert nem láttam; hanem csak elgondolom a sok márványt, alabastromot, mozaikot, kristályt és porcellánt, mely azt diszesíti.

Az egész épület magas falakkal van körül foglalta. Udvarára aranyozott vasrudakból, művészileg készült nagy kapu nyílik. Innen indul ki a sultán, minden pénteken, valamelly moschéba, az isteni szolgálatra; mit ágyulövések hirdetnek.

A császári palotától, a városon kívül, éjszaka fel fekvő ferikőji keresztény temetőben, tettünk még látogatást; hol különböző nemzetbeliek, saját területtel birnak. A magyart, márványlapba vésett ezen sorok jelzik:

Hongrie.
Magyar Sir Telek.
Janvier. 1862.

Az itt nyugvók között több ismerős névre találtam. Különösen magára vonta figyelmemet, a campo grandei ótemetőből ide átszállított langenthali dr. *Lang Ambrus*, nürnbergi patriciusnak, *Rákóczy* fejedelem udvari orvosának, sírköve, a következő fölirattal:

»Hic jacet excellentissimus ac eruditissimus vir, Phisices et Medicinae Doctor, *Jacobus Ambrosius Lang, de Langenthal*, Norimbergae in Germania natus, ibidemque laurea doctorali ornatus, serenissimi *Francisci II. Rákóczy*, S. Rom. Imp. et Transylvaniae Principis, Medicus et Consiliarius aulicus. Vir

praestantissimus, artis chimicae et secretorum naturae scrutator accuratissimus. Religioni evangelicae zelantissimus, Principi suo et omnibus gratissimus, plurimas transivit Regiones, Multis laboribus fessus. dum in Patriam. ad quietem tendit, hic requievit. Omnium morborum gnarus, ignoto sibimet morbo decessit. Constantinopoli, Anno 1725. Die 14-a Januarii. Aetatis suae 61.«

Ehhez közel diszes, de névtelen fehérmárvány sarcophag fekszik, melly hihetőleg Rákóczy valamely kedves emberének, csontjait takarja. Az újabbak közül is többeket följegyeztem. Illyenek: *csernátoni Cseh Imre*, † 1852. *Vesselényi József*, † 1858. *Szabó József*, † 1859. *Kovács János*, † 1862. stb. Béke hamvaiknak! Sok fáradságukba és költségükbe került konstantinápolyi hazánkfiainak, míg ki birták eszközölni, hogy »*Magyarhon*« létele elismertessék, s e czímnek nyilvános használata megengedtessek.

Este lett: mi is hazatértünk pihenni.

Másnap *Szilágyi Dániel* ur sziveskedett magára vállalni a cicerone szerepét.

Először is a *San Benedetto* egyházba mentünk, mellyet már hirtől ismertem. Igénytelen kis épület. Nem is annak szépsége vagy nevezetessége vonzott ide bennünket; hanem történelmi emlékek, mellyek kegyelettel töltenek el, s hódolatra indítanak, minden romlatlan magyar kebelt.

II. Rákóczy Ferencz fejedelemnek, a nagy szabadsághősnek, temetkezési helyéről, különféle versioakat olvastam. Sirját némelyek *Rodostoban*, a már-

ványtenger partján, keresik; mások *Konstantinápolyban*. Én a fennevezett templom egyik félreeső ívezete alatt, a falban, nagy márványtáblát láttam, czímerrel és fölirattal, melly az utóbbit bizonyítja.*

A fölirat: mind nagy betűkkel:

»Hic requiescit *Franciscus II. Rákoczy*, Dei gratia electus Transylvaniae Princeps, Partium Regni Hungariae Dominus, et Sicularum Comes, aetatis suae XII. a Matre avulsus, miro Divinae providentiae ordine, per carceres, per exilia, et per varia vitae discrimina ductus, hic requiescenti Matri, per mortem redditus; Quietem, quam vivus ignoravit, in Domino reperit. Anno salutis MDCCXXXV. Octava Aprilis. Aetatis suae. LIX.

A mellette levő másik fölirat pedig azt mondja:

»Hic requiescit ab heroicis laboribus, Virilis animi Mulier Sexus sui ac Seculi gloria, Celsissima Domina *Helena Zerinia, Zerinae atque Frangipaniae gentis* decus ultimum. *Thököly* Principis uxor, olim *Rákóczyi*, utroque digna conjuge. Magnis apud Chroatas, Transylv. Hung. Siculos incluta titulis. Factis ingentibus, toto in orbe clarior. Varios aequamente fortunae casus experta. Par prosperis, major adversis. Cumulatis christiana pietate bellicis laudibus, fortem Domino reddidit animam. Mortem eluctata in suo Florum campo, ad Nicomediensem Bithyniae

* A czímer: Fölül fejedelmi korona, nap és hold. Holló keréken karddal; azután három halom. Alább: jobbról holló, balról 7 torony. Legalúl czirádák, s az aranygyapjas rend jelvénye.

sinum. Anno salutis MDCCIII. Aetatis LX. Die XVIII. Februarii.

Évekkel utóbb, mint ezen uti jegyzeteket írásm. került a kezembe, az 1876. évi »Pesti Napló« 27. számának tárczájában, a dr. *Molnár Antal* által »*Virágmező halottjai*« cím alatt írott cikk; mellyben az általam közlött siriratok közül a második, eredetiben és magyar fordításban is bennfoglaltatik. A fordítás így szól:

»Itt nyugszik hősies fáradalmai után *Zrinyi Ilona*, a férfias lelkű nő, nemének és a századnak dicsősége, a *Zrinyi* és *Frangepán* nemzetségek utolsó díszje, *Tököli*, előbb *Rákóczy* fejedelemnek, mindketőhöz méltó neje; rangja által kitünő a horvátok, erdélyiek, magyarok és székelyek között, nagy tettei által hiresebb az egész világ előtt. A sors változásait erős lélekkel tűrve, nagy volt a jó s még nagyobb a balsorsban. Hadi dicsőségét keresztényi jámborsággal tetézve, erős lelkét visszaadta az urnak; meghalt *virágmezei birtokán*, *Bithyniának nicomediai* öble mellett stb.« Tiszta és könnyen érthető, de az eredetivel nem egészen egyező fordítás.

Molnár Antal ur, követve *Horváth Mih.* műve után *Zrinyi Ilona* életrajzát; *Virágmezőt* így írja le: »Mintegy két órányi távolságba *Nikomédiától*, az »*Illés próféta*« nevű magaslat aljában, paradicsomi szépségű völgy terül el. Közepén egy majorház állott, mellynek környékét, a közel havasokról leömlő pistrángos patakok, s a hegy oldalaiból fakadó bő források öntözték. Az egész völgy egy gyönyörű kertet

képezett, melyben a legszebb virágokkal beborított mezők, gyümölcsösek s árnyas ligetek váltakoznak. A majorház felett emelkedő hegy ormán egy régi vár romjai ékesíték a vidéket.«

»A természet e tündéries magányában, melyet méltán neveztek *Virágmezőnek*, tölté élte végszakát a bujdosó magyar fejedelmi pár, *Tököli Imre* és neje. Innen szólítá el a halál angyala egy jobb hazába először *Zrinyi Ilonát*.«

Temetéséről pedig, *Komárominak*, *Tököli titoknokának*, naplója nyomán ezeket mondja el: »Bánatos gyászmenet vonult végig az 1703-ik év egyik szép tavaszi napjának, mart. 10-nek esti óráiban *Konstantinápoly Galata* városrészének utcáin. A *jezsuiták kisebb templomához érve*, örök nyugalomra tétetett ott le az egyszerű koporsó, mely a kor egyik legdicsőbb nőalakjának, *Zrinyi Ilonának*, porhüvelyét zárta magába. Annak, kit hatalma fénykorában hazája és a külföld egyaránt ünnepelt, csak egy hű barát (férje titoknoka) adta meg a végső kíséretet. Ő emeltetett diszes emléket is a földi nagyság tűnő mulékonyságának e gyászos bizonyítéka fölé. »Fejér márványkőből monumentumot erigáltattam, — írja napló-jegyzeteiben — egyiket az sirja felibe, mellyen az czimere vagyon, s alatta ilyen irás: *Donec resurgat*; másikat az sirja felett, az kőfalba téve, mellyen arany öreg betűkkel ilyen irás vagyon:« (Mint fentebb.) *Requiescat in pace. Amen.*«

Jónak látom megemlíteni: hogy a fentebbi tárczaczikkben foglaltatik, a nikomediai örmény teme-

töben pihenő *Tököli Imrének*, halála, temetése, és sirirata is; kinek végrendeletileg is kifejezett leghőbb vágya az volt: hogy hamvai szeretett hazájának földjére vitessenek vissza! *Ersurgere quondam aliquis nostris ex ossibus ultor!*

Innen az *Aja Sofiába* mentünk (görögül: Hagia Sophia), mely *Nagy Constantin* által, a Szentháromság második személyének, a Bölcseségnek («*Patris sapientia*») tiszteletére szentelt keresztény székesegyház volt; most mohamedan mosché. *Arcadius* császár[uralkodása alatt leégett, *II. Theodosius* által fölépíttetett. De a hyppodromi zendülés alkalmával, ismét leégett. *I. Justinian* ismét fölépítteté. Azután bedült a kupolája; mig végre Justinian birodalmának minden erejét összeszedte, hogy azt újra helyreállítsa, s olly fényessé és nagyszerűvé tegye, minőt emberi szem még nem látott.

A legenda azt tartja, hogy a császárt ezen óriási művének alkotásában, angyal vezeté; ki neki többször, különféle alakban megjelent, és tanácsot adott. Nem akarom kétségbe vonni; de a legenda azt sem zárja ki, hogy az uralkodó, korának két legjelesebb építészét, a *trollesi Anthemiust*, s a *mileti Isidorust*, bizta meg a kivitellel; kik feladatuknak dicsőségesen meg is feleltek. A falak téglából épültek; az oszlopok pedig a legszebb és legkülönbözőbb színű, fehér, kék, zöld, rózsaszínű, fekete stb. márványból, porphyrból, granitból, mit a messze kiterjedő római birodalom legtávolabb tartományaiból, előállíthatott. Még a pogányok templomai is ide szolgáltatták legfőbb

ékességek: *Athén, Baalbek, Delos, Ephesus, Troas. Kyzikus*, — *Jupiter*, a *Nap, Apollo, Diana, Isis*, római, görög, syriai, aegyptusi stb. templomok és istenségek, — meghódoltak a kereszténységnek. Mint-hogy pedig, az angyal kijelentése szerint, az oltárnak még fenségesebbnek kellett lennie az egész templomnál, — a császár, ki naponkint meglátogatta, buzdította, megajándékozta a munkásokat, — aranyat, ezüstöt, igaz gyöngyöket és drága köveket zúzatott és olvasztatott össze, és ezen keverékből készíttette az Ur asztalát.

A templom diszitményei, aranyból, ezüsből, alabastromból, czedrusfából, elefántcsontból, borostyánkőből és ékkövekből kerültek ki. Mikor azután a roppant nagyságú és mesés értékű templom bevégeztetett, *Justinian* császár, a szó szoros értelmében, elmondhatá. magáról: »*Zelus domus Tuae comedit me.*« Ps. Mert a kincstár fenéig kiürült. Hanem a kereszt magasan ragyogott a főkupola tetején; s aranycsillámai messze mértföldekig kihatván a pusztákba, naponkint hívogatták az irigységtől és kincsvágytól izgatott arabokat, mindaddig: míg a kereszt helyére a félholdat ki nem tűzték.

Itt állottunk tehát, Konstantinápoly legfőbb nevezetességével szemben; hanem, mielőtt beléptünk volna a szent falak közé, valamint Mózesnek egykor az égő csipkebokor előtt, nekünk is meg kellett oldanunk saruinkat; azaz hogy a csizmáink fölé szőrpapucsokat húztunk, mellyek a mosché főajtájánál, kis borraivalóért kaphatók; mert csizmában a bemene-

tel tilos. Igaz, hogy ez is csak olyan kis megkerülése a törvénynek, mint számos más. Hanem azért aligha fog megharagudni a próféta, ha követői, a mai mozlimok, engedékenyebbek a giaurok iránt, mint voltak hajdanában; midőn a keresztények még nem bírtak a capacitacionak annyi eszközeivel, mint most, s nem voltak sem torpedoik, sem golyószóróik stb., melyek a változott helyzet valódi értelméről a legkonokabb muzulmánt is azonnal meggyőzik és fölvilágosítják.

Belépvén, a bámulat és elragadtatás érzései szállottak meg bennünket, a nagyszerű mű fölött; mert noha a muzulmánok egyetmást eltávolítottak, vagy odatoldottak, ami eredetileg ott volt, vagy nem volt, a templom, főalkatrészeiben, ugyanaz maradt, mi Justinian idejében volt. Különösen a kupolákat tartó óriási oszlopok, s a galleriák diszitményei, a pompás faragványok és rácsozatok, az úgynevezett *gynaikites*, vagyis nők imodája, kötötték le figyelmünket.

Az *imam* (muzulmán pap) éppen catechesist tartott, s a szószékről, (mimbar,) a koránból, valamit magyarázott; a mosché padozatán, kiterített gyékényeken, keresztbevetett lábakkal ülő hívek pedig, egész buzgalommal hallgatták. Soha ennél jobb catechetát nem hallottam. Ennek minden mozdulata, arczkifejezése, taglejtése, hangjának modulációja, még a törökül nem tudó előtt is azt látszottak bizonyítani, hogy ő annak, a mit mond, igazságáról, lelkében meg van győződve. Mintha mondta volna hallgatóinak: »No lássátok! ez így van, s ezt hinnetek kell; más-

ként nem is lehet; mert a koránban így van megírva : *Allah, »az ég és a föld világossága«,** *»Mohamed, az ő prófétája« által, ezt így jelentette ki.*

Ezen jámbor *imam*, két észrevételt ébresztett bennem; az egyik: hogy miként, mi által téríthették meg *szent Gellért csanádi, és szent Adalbert prágai püspökök*, a pogány magyarokat? holott magyarul, legalább szónokolni, bizonyára nem tudtak! A szó ereje, a vonzó előadás szépsége, s a benső ihlettség és tiszta meggyőződés hatalma által; mihez járult az Isten kegyelme, melly termékenyekké tevő, az igazság megismerésére hajlandó elméket, és szíveket. A másik: hogy nem kell, nem szabad mindjárt a pokol fenekére kárhoztatni a velünk ellenkező nézetűeket; még ha tévednének sem. Ki tudja, nem éppen olly szent meggyőződésök-e az nekiök, amit szájjal vallanak, mint amit mi szivünkben érezünk!

A tárgy rokonságánál fogva, meg kell még e helyen említenem, hogy több moschét is meglátogattam. Minők *II. Szoliman, I. Achmed, II. Mohamed* moschéja stb. Az első a török építészet remeke, melyet a nevezett sultán, hirneves építésze, *Sinan* által, emeltetett. A többire kevesebb figyelmet fordítottam. Megelégedtem külsejök szemléletével. Alig különböznek másban, mint a minaretek kisebb, vagy nagyobb számában.

Szóljunk most a *»Fényes, vagy Ottoman Porta,*

* Ez a mondat a koránból vétetett, s a többi idézetek között, ott olvasható a mosché kupolájában, *Jakut* híres török szépiró betűivel beírva.

vagy egyszerűen csak Porta, vagy Kapuról». Mi ez? A stambuli halmon székelő ministeriumokhoz vezető úton, szép nagy kapu van, fényesebb a képzeletben mint valóságban; melly a kormányshékhelyére nyílik. Átvitt értelemben jelenti a ministeriumokat, hol a birodalom kül- és belügyei tárgyalatnak; tágasabb értelemben, európai vonatkozással, a külügyi hivatalt; legtágabb értelemben magát az ottoman birodalmat. A törökök ezen elnevezést nem igen szeretik. Emlékezem, évek előtt, az európai udvaroknál levő nagykövetek utasítást kaptak: szólaljanak fel illető udvaraiknál, ezen elnevezés ellen, és hassanak oda, hogy a diplomatiái tárgyalásoknál, és nyilvános irataikban, helyette mindenütt az »*Ottoman birodalom*« használtassék.

A kormány székhelye colossalis négyszögű palota, gyönyörű kilátással a városra és tengerre. Itt barangoltunk mi, szabadon, egyik folyosóról a másikra, egyik emeletből, egyik hivatalból a másikba. Szilágyi barátomnak mindenütt volt valami átadni, vagy valami mondani valója; a miből én, természetesen semmit sem értettem. Úgy látszik igen barátságos és bizalmas viszonyban áll, a török hivatalnokokkal. Leginkább európai hírlapokat osztott ki közöttök; mellyek rendes postaúton nem jöhetnek, hanem a gőzösökön, Sz. czíme alatt, érkeznek.

Stambul többi nevezetességei között, megnéztük a *Severus* császár által alapított *hyppodromot*, (törökül *athmeidan*), mely sok viszálynak és belharcznak színhelye volt; és most, miután legfőbb ékességétől,

a görög származású négy bronz lótól is megfosztatott, melyek Velenczébe vitettek, s a sz. *Márk* templom erkélyére helyeztettek, — hajdani dicsőségét gyászolja.* Megnéztük az előtte levő téren fölállított aegyptusi *obeliszket* is, hierogliph irataival. Ezen tiszteletre méltó régiség, a főváros legjobban fönntartott s legszebb emlékműveinek egyike, egy darab granitból kivésve.

Továbbá a *janicsárok* kaszárnyájának romjait. Ezen névhez szomorú emlékek fűződnek. Tudvalevő, hogy a török hódítók, a leigázott országokból, ezer meg ezer embert hajtottak el, rabszíjakon foglyokúl, és gyermekeiket katonailag neveltetvén, külön hadtestbe, az úgynevezett janicsárok, magyarosan mondva jancsárok, közé sorozták. Ezekből lettek utóbb a török birodalomnak legbátrabb, legvitézebb katonái; kik a legnagyobb, legkétségbeesettebb csatákban döntő szerepet vívtak ki maguknak, és harczoltak mint orosz-lányok, — talán saját testvéreik és rokonaik ellen, — mert nem volt hazájok; nem ismerték sem szüléiket, sem származásukat, sem azt a földet, amellyen legelőször látták a napvilágot. Különös játéka a sorsnak! Minő ellentét! Az egyik azért harczol, mert hazája van, mellyet szeret, jobban mint életét, s annak szabadságáért és boldogságáért föláldozza önmagát. A másik harczol, mert hazája nincs; ő akárhová menjen a föld kerekiségén, mindenütt idegen. Neki csak egy öröme, egy vágya van, a győzelem és dicsőség.

* Lásd »*Uti jegyzetek*«. Levelekben írta Pados János. I. k. 8. 9. l.

Ezek a jancsárok, hadi érdemeik miatt, utóbb annyi kitüntetésben részesültek, annyi kiváltságot nyertek, a hatalomnak olly magas fokára jutottak, hogy remegni kezdtek előttök még maguk a császárok is. Ollyanok voltak, mint a római praetorianusok. Az egyik sultánt letették és megölték, a másikat fölemelték. Közökben volt a hatalom és birodalom. A jancsárok agája, kinek, közel a kaszárnyához fényes palotája volt, parancsolt.

II. Mahmud sultán, nem tűrhethén a jancsárok féktelen uralmát, elhatározá magában azoknak megsemmisítését. De ez veszedelmes munka volt. Saját lételét tette kockára. Tehát cselhez folyamodott. Hízelt a jancsároknak; kegyekkel halmozta őket el; s egy alkalommal, midőn legkisebb rosszat sem gyanítottak, azon ürügy alatt, hogy nagy diszszemlét akar fölöttük tartani, minden jancsárt beparancsolt a kaszárnya roppant nagy udvarára; azután hirtelen bezáratta a kapukat, hogy senki se menekülhessen. Parancsot adott a tüzéreknek, hogy lőjenek; s ezek minden oldalról, keresztűzbe vevén a kaszárnyát, azt úgy összerombolták, hogy ott semmi élő lény nem maradt, s az elhullott jancsárok testhalmait a romok eltemették.

A jancsárok megsemmisültek; de a török hadsereg és birodalom elvesztette legerősebb támaszát.

Megnéztük a *Bazart*, vagyis vásártért; melly falakkal védett, kapukkal elzárt, kupolákkal fedett, utcákat, folyosókat, sikátorokat, boltokat, raktárakat foglal magában, a legkülönbözőbb árucikkekkel, a

eszerzett bőröktől a rózsaoalajig; mindent mit kelet termel és feldolgozni tud. Itt kora reggeltől, délutáni 5 óráig, folytonosan sűrög forog, zsibong a nép: örmények, görögök, törökök, arabok, ázsiaiak, és európaiak, a legtarkább vegyületben, naponkint, az ünnepeket kivéve. Megtekintésre méltó látvány még annak is, aki semmit sem vesz.

El nem hallgathatom az úgynevezett *égett oszlopot sem*; melly porphyr darabokból, rézgyűrűk által van összefoglalva, és füstös fekete színét a gyakori égések, és tűziveszedelmektől nyerte. Mint mondják, hajdan *Constantin* császár szobrát tartotta; *Manuel Comnenus* által egyszer már kijavíttatott; mig végre a villám, a szobrot le nem sújtotta, össze nem zúzta. Azóta pusztán áll, mint az elmúlt szép idők gyászos emléke.

Ugyanezen városrészben, mellyet most lábainkkal tapodunk, annak legnyugotibb sarkán, emelkedő halmokon, igen közel a tengerhez, van a fenntebb már említett *stambuli héttorony*; melly legalább is olly nevezetes, mint a *velencei ólomfedelek*. Török neve *Jedi Kuli*. Hajdan állami börtön volt, s részben még most is az; hová kitünő embereket, európai követeket stb. zártak el. Hány nemes sziv tört meg itt! Mennyi nagy eszme, szent igyekezet lett itt semmivé! Különösen minket, magyarokat igen közelről érdekel e hely. Eszembe jutnak *pázmándi Horvát Endrének*, az »*Árpád*« koszorús költőjének, »*Kisebb költeményei*«, s ama szép epistola, *enyingi Török Bálinttól*, nevéhez, a *stambuli héttoronyból*. Most már ezen, egykor hatal-

más falakkal körülvett erőd is csak rom. Omladékain bús sóhajtások lengenek; »abból az mostan is csonkán fennálló toronyból, kiből régenten fogva tartották amaz híres *Török Bálintot*.« Irja *Komáromi János*, törökországi diariumjában. 18. l.

Sajnálom, hogy a *Hadrian* császár által kezdett, *Vulens* által kiegészített, földrengések által megromgált, az avarok által elpusztított, s végre, *II. Soliman* sultán parancsára, ismét kijavított, óriási *aquaeductokat*, melyek századokon át, a Konstantinápolytól nyugotra eső erdős halmok és tavak forrásaiból vezették a fővárosba az ivóvizet, s amelyekre oly szép kilátás nyílik a stambuli magaslatokról, — közelebb-ről meg nem tekinthetém. De az idő már eltelvén, csak távolról méregethetém a nagyszerű romokat. Bámulattal töltik el, még távolabbról is, a rómaiak nagyságukon és hanyatlásukon elmélkedő idegent. *Montesquieu* szelleme kellene hozzá, hogy a mohos régiség mindezen alkotásait, érdemök szerint méltányolja, és leírja.

Folytassuk kezdett körútunkat. Most a márványtenger és az aranyszarvöböl által képezett földnyelven, különböző időkben, különböző czélokra, össze vissza épített házak tömkelegében, az úgynevezett *régi Serail*-, vagyis régi császári palotában, vagyunk; mellynek egy része már omladék. Eltekintve annak kerteitől, udvaraitól, rendeltetésétől, én csak a benne elhelyezett régiség-, és könyvgyűjteményt látogattam meg. Sok szép, különösen az izlamra nézve nevezetes, emlék, zászló, kard, nyereg, fegyver stb. van benne

összehalmozva. De én csak a *corvinákat*, *Mátyás király* hires könyvtárának maradványait kerestem. Találtam is egypár codexet; hanem ezeket olly féltékenyen őrzik, hogy még hozzájuk nyúlni sem szabad; s az őr, hogy kíváncsiságomat elnémítsa, azzal elégitett ki: hogy a legértékesebbeket már elküldték Pestre. Engem pedig *Mohamed szakállá* nem érdekelt; mellyet egyébaránt még az igazhitűek közül sem mindenkinek, hanem csak a legfőbb méltóságoknak, mutatnak meg. Ez, a próféta zászlójával, köpönyegével, a bedri csatában kiütött fogával, és lába nyomával együtt, a *Hirkai Serif Odassinak* nevezett, ezüst és arany lámpákkal és gyertyatartókkal ékesített szent ereklyetárban, mint valamelly kápolnában, drágakövekkel kirakott ezüst szekrényben, mint a magyar szent korona, saját katonái által, kik ott éjjel nappal fölvigyáznak, — őriztetik. Azonban a *Ramazan* 15-én, a sultán ünnepélyes nagy kísérettel megjelenik a kápolnában, a szent ereklyék iránti hódolatát kifejezendő; s akkor azok közszemlére s tiszteletre, kitétetnek. Mindezt, természetesen, magam nem láttam, nem tapasztalhattam; hanem így ír *dr. Busch*, fenntebb már idézett munkájában.

Amit magam láttam, s el is hoztam, az egy darabka, emaillirozott virágokkal diszitett fal; mellyet, a serailhoz tartozó omladékok között, találtam; s a mellyről következtetni lehet az egészre.

A régi serail területének legvégső csúcsát, az *aranyszarvöböl* hullámai csapkodják. Mi természetesebb, mint hogy itt ladikot (kaikot) bérelünk, s az

öböl hosszában, végig evezünk, az európai édesvizekhez. A leggyönyörűbb panorama nyílik itt szemünk előtt, s a legkellemesebb tengeri séta, a sósvíz által kettéhasított *Ejúb* külváros partjai között; mellyeket innen is, amonnan is, sötét czedrusligetek szegélyeznek, helyenkint elszórt kisebb nagyobb épületek élénkítenek. Az épületek közül különösen kitűnik az *admiralitás* palotája. Ez olyan, mintha iskátulából húzták volna ki. Mind a palota, mind a hely a legszerencsésebb választás. Az öböl egyik kanyarulatába rejtőzik, hogy annál inkább kiemelkedjék. Mint a szép hölgy, ki csak azért fátyolozza be arczát, hogy annál ígézőbb, annál bájosabb legyen.

A másik nevezetes épület *Ejúb* (*Hiob* vagy *Jób*) moschéja és mauzoleuma. *Ejúb* a próféta zászlótartója és fegyvernöke volt, és Konstantinápoly első ostrománál esett el. Midőn azután *II. Mohamed* a várost bevette, a róla elnevezett városrészben, neki emléket és sirböltöt állíttatott. Mind a moschét, mind a sirböltöt igen szépnek és gazdagnak mondják; de a muzlimek olyan szentnek tartják, hogy oda frankot, azaz keresztényt, csak nagy nehezen bocsátanak be. Azért nem is igen erőködtünk az engedelem kieszközlésén; hanem folytattuk utunkat az édesvizekhez. Aki szomjazik és üdítő forrásvizet akar inni, az ide jöjjön; mert Konstantinápoly kútjai nem éppen a jókhoz számíttatnak. Más egyéb nevezetesség itt nincs. De ha Velenczében a *canal grande* megérdemli, hogy azon végig ladikázzunk; úgy bizonyára az arany-szarvöböl is megérdemli. Ott a művészetet, itt a ter-

mészetet bámuljuk. És én mindig a természetnek adok elsőbbséget. — Ez az eredeti; amaz csak másolat.

Miután, egy hét lefolyása alatt, minden irányban bejártam a fővárost, s megnéztem amit megnézhettem; elhatározám, hogy az ifju *Tóthfalusy* s egy pár ismerőse kíséretében, még az európaiak, különösen a nagykövetek nyaralóját, a Bosporus innenső partján, kiesfekvésű *Bujukderét* is meglátogatom. Gőzösön indultunk el; s csakhamar a leggyönyörűbb látvány tárult föl előttünk, szárazon és vizen. Mindig újabb meg újabb pontokat találtak szemeink, úgy az európai, mint az ázsiai oldalon, melyek lekötötték figyelmünket. Majd a páratlan szépségű vidéket, hegyeket, halmokat, erdőket, völgyeket; majd a tengerszoros partjain elterülő falvakat, palotákat szemléltek; nem a vizen, hanem kéjben úsztunk; és volt szegény Tóthfalusynak mit magyarázni valója. Még a delphineek is mulattattak bennünket. Alig hagytuk el *Dolmabagdsche* és *Csiragán* császári palotákat, egyszerre csak azt vettük észre, hogy a tengeri úton, egymással, s a gőzhajóval versenyző, s a vízből jól kiemelkedő nagy halak, delphineek kísérek bennünket; nagy sebességgel és bravourral szeldelvén az eléjük toluló hullámokat. Mintha csak azt akarták volna mondani: Mi itthon vagyunk, vizi lakosok; majd meglássuk, ki lesz a győzelem! És sokáig tartott a pályázás; míg végre mégis csak kitűnt, hogy a gőz által hajtott kerék, erősebb a kopoltyúnál és uszonynál. A delphineek elmaradtak. Sokat jártam már a tengeren, de

ilyen sajátságos és mulattató jelenetnek még nem voltam tanúja.

Ezalatt *Bujukderebe* értünk. (Bujuk = nagy; Dere = völgy.) Így neveztetvén a völgyről, melyben a falu épült.

A faluban vannak kényelmes szállodák, kávéház, zenekar stb. De ezek minket kevésbé érdekeltek; inkább a sétányokat kerestük és használtuk fel; melyek a nagy nyári hőségben, pihenőül szolgálnak. a fővárosból menekvő közönségnek. Itt, aki ráér, ha kedve van, elmélázhat a hold fénysugárinál, csillámló hullámokon; de nekünk mennünk kellett, hogy még jókor elérhessük, az aegyptusi alkirálynak, a Bosporus partján épült, és Konstantinápolyhoz már közelebb eső villáját, *Emirgiánt*.

Ez annál inkább is vonzott bennünket; mert most üres levén, jól megnézhattuk annak külsejét, belsejét, berendezését, és fogalmat szerezhettünk magunknak a keletiek izléséről, és életmódjokról. Ugyanis az alkirály azt magas méltóságához illőnek tartja, hogy neki a török birodalom fővárosában, saját palotája legyen; hanem annyi esze van, hogy oda lakni nem megy, még csak rövid időre sem, hol a sultán korlátlan hatalommal parancsol; többre becsülvén szabadságát és fejét, a Bosporus minden szépségénél.

A németül tudó, művelt görög kertész, ki egyszermind házfelügyelő, megmutatott mindent, még a, — természetesen üres, — háremet is. Ékszer, drágaságot, nem láttunk; hanem annál több alacsony pamlagot és szép szőnyeget, melyeken a törökök,

papucsban, keresztbevetett lábakkal, üldögélnek, és füstölnek.

A kert, a keleti phantasia minden igényeinek megfelel: grották, vízmedenczék, szobrok, exoticus növények stb. minden lépten nyomon. Az utak, különféle színezetű, különféle alakokat, cifraságokat ábrázoló, kisebb nagyobb kövecsekkel, mozaikszerűleg kirakva.

Engem leginkább a növények érdekeltek; s a midőn néhány ritkább növénynek a nevét kérdezém, vagy meg tudtam mondani; a kertész örömeiben öszszecsapta a kezét, és azt mondotta: »No! hála az Istennek, hogy egyszer már olyan látogatóm is van, aki a tudomány iránt is érdeklődik; mert, — tevé hozzá szánakodva, — akik ide járnak, csak a külső fényt keresik és bámulják.«

Azután visszatértünk a fővárosba.

Egy napot töltöttem még, csomagolással és bucsulátogatásokkal; a hallottak és tapasztaltak élénk képét és emlékét vivén magammal.

III.

September 25-én ismét gőzhajón valék, *Várnába* menendő. Délután indultunk, és végighajózáván a thrák Bosporuson, estefelé belemélyedtünk a feketetengerbe. Ettől már előre féltem; mert a feketetenger egyike a legzajosabbaknak. Azért csakhamar átadtam magamat Morpheus karjainak, s olly jótékony álom jött

reám, hogy másnap reggelig föl sem ébredék; csak némi kábulást és gyengeséget érezék. 9—10 óra tájban a tenger elkezdett nyugtalankodni, s annyira megnehezíté a kiszállást, hogy a dereglye egészen a hajóhoz nem jöhetett, hanem úgy kellett a lépcsőről beleugrani. Ami nem éppen mulatságos jelenet, és könnyen veszélyessé válhatik. Azért minden utazónak ajánlom, hogy szabad kezet tartson fönn magának, s mindenféle haszontalan limlommal meg ne nehezítse a mozgását.

Várnában nem sok néznivaló van; nem is időztem ott sokat; hanem jegyet váltván a vaspályára, folytattam utazásomat, és keresztül hasítottuk azon gyászos emlékü síkot, amellyről írva van:

Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi;

Discite mortales, non temerare fidem.

Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus,

Non ferret scythicum Pannonis ora jugum.

Hogy kiről szól ezen gyászirat, azt mi magyarok igen jól tudjuk, és mélyen érezzük; hanem hogy ki a szerzője, azt nem tudjuk; legalább én nem. *Charles Louis Chassin*, csak annyit mond kitünő munkájában: * »*L'Europe savante dépose dans l'histoire ces quatre vers profonds, épitaphe méritée du Varnénien.*« 328. lap.

* *Jean de Hunyad, Récit du XV-e Siècle. Précédé de La Hongrie, Son Génie et sa Mission stb. Paris, Pagnerre, Libraire éditeur. 1859.*

1444. novemb. 10-én történt. *Hunyady*, — ki csata után csatát nyert, városokat foglalt el, s a várnai tengeröböl hosszában épült erődöket egymásután bevette, — magával *II. Amurat* sultánnal szemben, döntő ütközetre készülvén, már hajnalban, hadirendbe állította seregét. A balszárnyra, a devinai láp oltalma alatt, 5 magyar zászlót helyezett el. Ezekkel *Turakhan*, romániai főbég állott szemben. A jobbszárnyon, melly leginkább ki volt téve az ellenség rohamának, *Thallóczy* és *Rozgonyi* hadteste, és *Julián* bibornok keresztesei foglaltak helyet. A tartaléksereg *Dominis* nagyvárad püspökre bízott. Ezt támogatták *tarnovi János* és *Bobrics Leskó* lengyel hadnagyok. A király közepen állott. *Hunyady* mindenütt és mindig ott, hol a veszély legnagyobb; kérvén, könyörögvén a királynak, hogy az ő tudta nélkül, helyéből meg ne mozduljon.

A csata baljóslatu eseményekkel kezdődött: A király apródja, midőn fejére akarta tenni az ezüst sisakot, azt elejtette; a *Balkán* felől rohanó szél, a magyar birodalom fekete zászlaját, a jobbszárnyon, és *szent Lászlóét* a tartalékseregnél, elkapta és összetépte, szaggatta. *Tristibus ominibus!**

Hunyady a jobbszárnyon támadót fúvatott. *Thallóczy* és *Rozgonyi* csapatai olly erővel, ollyan bösz rohammal nekirontottak az ellenségnek, hogy mindent földreterítettek, mi útjukban állt. Egyesek

* Lásd: *Magyarország története. Szalay László által.* III. k. 69., 70., 71. l.

már a sultán sátoráig nyomultak, és *Amurát* futásnak indul, ha őt *Karadzsa*, az anatóliai beglerbég, vissza nem tartóztatja. E pillanatban *Karadzsa*, magyar kard éle alatt esik el. »*On lutte corps à corps avec une furieuse énergie. Les hommes, les chevaux, les épées, les sabres, et les lances accomplissent par tout leur devoir. On meurt, mais on ne cède pas.*« *Irja Chassin* idézett munkájában. 322. l. Már a magyar balszárny is csatába vegyült, és *Turakhán*, romániai főbéget szorongatá. Ezen kétségbeesett helyzetében *Amurát*, kirántván kebléből a szegedi békekötés okmányát, azt szétbontja, magasra emeli, s égbe vetett szemekkel fölkiált: »*Ó Jézus Krisztus! Ime a szerződés, melyet a keresztények velem kötöttek, megesküdvén a te szent nevedre. Ha Isten vagy, boszuld meg a rajtam elkövetett igazságtalanságot, mely a tied is.*« * Csak kitartás! rövid ideig még, és teljes a győzelem.

Azonban a sors, vagy Isten büntető keze, más-ként határozott.

A király hízalgő, dicsvagyó, s Hunyady győzelmeire irigy környezete, rábirta, rábeszélte a királyt: ne engedje át magának Hunyadynak a diadal dicsőségét. »*Wladislas, obeissent aux folles temerités de sa jeunesse s'est rué, lion royal, au centre même de la mêlée.*« Hunyady észrevevén a veszedelmet, oda száguldott; újra kérte a királyt: ne kockáztassa saját életével együtt, két ország, talán Európa s a keresz-

* *Chassin*. 323. l.

ténység ügyét. Vonuljon vissza, amig lehet. De nem nyert meghallgatást. Végre nemes haragjában, egy heves mozdulattal, kényszeríteni akarta a királyt, hogy őt, saját akarata ellenére, megmentse. »*Jean de Hunyad, par une fougueuse diversion, s'efforçait encore de le sauver malgré lui.*« * Nem sikerült. Néhány pillanat múlva az egyik jancsár, harczi bárdjával, elcsapta a király lovának lábát; a ló elbukott; a király leesett, és mielőtt fölemelkedhetett volna, *Khodja-Kazer*, vén jancsár leütötte a fejét, s azt lándzsája hegyére szúrván, a sánczra tűzé. Hunyadynak, minden erőfeszítése mellett, még holttestét sem sikerült az ellenség kezéből kiragadni.

És mégis vannak írók, kik Hunyadyt mulasztással vádolják. Ezek ellenében oltalmába veszi őt *Chassin*: »*Rien de tout cela, ne nous semble véridique. On la vu, depuis le commencement, jusqu'à la fin du combat. Jean de Hunyad a agi comme il le devait, en brave Magyar, en habile général.*« **

A többi magától következett. A magyar sereg, színe java, kevés kivétellel, itt veszett. *Báthory István*, a királyi zászló tartója, *Rozgonyi Simon egri*, *Dominis János nagyváradi püspökök*, *Cesarini Julián* bibornok, *tarnovi János*, *Dobrics Leskó*, s a *Zsigmond* idejében *Galambócz* alatt, hősi halállal kimúlt *Zaviss két fia*, lengyel vitézek stb. *Hunyady*, saját s a nemzet szerencséjére megmenekült.

* 324. 325. l.

** 326. l.

A szerencsétlen *Ulászlót*, igen szépen jellemzi a már többször említett francia író, mondván: »*Jeune homme de bonnes moeurs, modeste, travailleur, brave, juste et libéral, il était le type vrai du chef polonais.*« *
A törökök maguk tisztelettel viseltettek az ő szerencsétlensége iránt, s azon helyen, a hol elesett, és holtteste megtaláltatott, emlékoszlopot állítottak; mellyre a tudós Európa, a már fennebb említett epitaphiumot alkalmazta.

Ha *Brankovics* szerb despota nem hűtelen; ha *Skanderbéget* Albániában vissza nem tartóztatja; ha az a 128 gálya, melly a *Hellespontusban* és *Bosporusban* czirkált, *Amurátot* az átkelésben meggátolja; ha a szövetségesek teljesítik ígéreteiket; Hunyady ezen alkalommal, annyi győzelem után, kiszoríthatta volna a törököket Európából. De mit tettek a *velencei és genuai* hajóskapitányok? Amurátnak azon ígéretére, hogy minden főért, mellyet átbocsátanak Európába, egy aranyat fizet, — *Gallipolin alúl*, Amurátot és egész seregét, saját gályáikon átszállították. Így növekedett a török sereg olly nagyra, keresztények árulása és hűtlensége miatt, a kereszténység veszedelmére.

Mig én így, a multak szomorú emlékein, elandalodtam; a gőzmozdony belemélyedt a *Balkán* völgyeibe. Egyszerre nagy zökkenés történik, a vonat hirtelen megáll, és minket azon kellemetlen hírrel lepnek meg, hogy a mozdony kisiklott. Szerencse,

* Chassin. 328. l.

hogy a sínek a föld színével egyenlő vonalban húzódtak.

Kopár, kietlen völgy volt ez, tele sziklával, fa és forrás nélkül, távol várostól és falvaktól. Itt töltöttük étlen, szomjan az egész délutánt és éjszakát; míg *Ruscsukból* más mozdony érkezett; mely azután a Dunáig szállított bennünket. Engem a véletlen angol hölgyekkel hozott egy coupéba; ahol nagy hasznát vettem annak az egypár angol szónak, amelyek még el nem illantak emlékezetemből. Meg is jutalmaztak érte száraz csokoládéval. Más ennivaló hiányában, ezt rágicsálta az egész társaság. *What will you do? . . .*

A dunaparton megállapodván, még egy óráig kellett várakoznunk a gőzhajó jövetelére. Ezt az időt fölhasználándó, bérkocsiba ültem, és vitetém magamat ide oda a várban és városban; míg végre azt hívé, hogy már most jó lesz visszatérnünk, mert a gőzös füstje fölmerült a Duna hullámain, — ösztönözni kezdettem a kocsist, hogy forduljon meg. De ez az adott jelekből sehogyan sem akart megérteni; és mennél jobban integettem neki, annál jobban hajtott előre. Nem tudtam hogy mit csináljak evvel a szerencsétlen törökkel vagy bolgárral. Félttem, hogy a hajótól elkésem. A véletlen itt is segített. Utközben találkozám egyik utitársammal, kinek az osztrák-magyar consulatushoz volt dolga: ezt kértem fel, hogy magyarázza meg a bérkocsisnak, mit akarok; egy-szersmind megkináltam őt üléssel mellettem. Így azután még éppen jókor érkezénk mindketten a

révbe: különben ha még egy negyed óráig késünk, nem tudom, nem kell-e a dunaparton épült rozszant kis csárdában meghálnunk; mellynek tulajdonosával legalább, magyarul is németül is, beszélheténk.

Áldottam sorsomat, hogy ismét civilizált emberek közé jutottam, s a Lloyd társaság gőzösének fedélzetén valék.

Itt azután újra átadtam magamat merengéseimnek. Micsoda nép is ez a bolgár? Szláv népnek tartják, és még sem az. Egy pillanat elegendő, hogy a szemlélőt az ellenkezőről győzze meg. Alacsony zömök termet, széles mell, kurta nyak, kerekded arc, gömbölyű fej, lapos tarhely a homlokon, (glabella), nem szláv typus. És valóban a történelem azt bizonyítja, hogy a magyarokkal rokon bolgárok, elhagyván közös hazájokat, a Volga mellékét, átkeltek a Dunán, az ott létező szlávokat legyőzték, velük összekeveredtek, új nemzetet alkottak, s nevöket megtartották ugyan, de — nyelvöket, századok lefolyása alatt, — elvesztették; éppen úgy, mint a vandálok és úzok Spanyolországban; megalkotván *Andaluziát*, vagy *Vandalusiát*.

Már elértük *Viddint*, vagy *Bodonyt*, a magyar történetekből emlékezetes helyet, ócska falaival és erődeivel. Itt találtak 1849-ben, a sors által száműzött honfitársaink, menedéket és oltalmat. De ezt drága áron, hitök elhagyásával kellett megvásárolniok. Azonban dicséretökre legyen mondva *Hunyady János*, és *Capistrán János* utódainak, hogy ezt csak egyesek tették; a nagy tömeg, minden csábítás, fenye-

getés, és veszedelem ellenére, a kereszt zászlójához hű maradt.

Reménylem meg fog bocsátani a szives olvasó, ha ezen nevezetes eseményre vonatkozólag, ide igattom egyik költeményemet.

Bodony (1849-ben).

». . . nyiltan kimondá: miként az áttérés nemcsak vallásos érzelmeivel ellenkezik, hanem ezt nemzetéhezí hűtelenségnek tartaná, s mint férfiatlan, jellemtelen lépést, határozottan visszautasítja.«

Imrefi.

A magy. menek. Törökorsz.

Már vége a harcznak ; az ágyu szavát
Nem hallani a csata vérmezején :
Nincs férfi, ki védje az árva hazát ;
Gazdája után vihog a hadi mén ;
S búsan lekonyítva a földre fejét,
Szaglálja az ott heverők tetemét.

Boldog ! ki a harcz mezején elesett ;
Mert ő legalább honi sirba borult ;
De szenved a vándor, a számkivetett,
És az, ki török kegyelemre szorult.
Oltalmat a porta ugyan neki ad ;
De lelke miatta panaszra fakad.

Bodonyban az izlam erőt s cseleket
Használva, szorítja az árva magyart,
Elhagyni az Üdvözítőt s a jelet,
Mellyet szíve, s ősei szent hite tart :
A lanyha közömbös ; a gyáva remeg ;
De azt, ki erős, mi se döntheti meg.

* * * szava hangzik a nép közepén ;
 Melly lánggra hevíti a csüggedezőt ;
 S mint Mózes a Sinai hegy tetején,
 Áll dicskoszorúzva az Isten előtt ;
 És hódol a nép neki ; és szavait
 Hallgatva, erőt vesz a csábon a hit.

»Nem volna keresztény ;
 Nincs jelleme annak ;
 Kit szent hite vesztén,
 A kényuralomnak,
 Megnyerne a hold :
 A hittagadás örökös jegyü folt.

Népem bizodalma
 Olly drága előttem,
 S lelkem nyugodalma,
 Mellyben nevelődtem :
 Hogy életemet
 Inkább adom én oda, mint hitemet.«

Ki eddig a nép jogait vitatá,
 És nemzete hű fia, bajnoka volt ;
 Vallása iránti hevét mutatá
 Ott meg, hol a gyenge a porba hajolt :
 S mint sziklafal áll a habok közepett,
 Olly büszke, hitére, a számkivetett.

Elhagytuk a balparton *Galambóczot*, *Kolumbácsot*, honnan, állítólag, az emberre, marhára olly veszedelmes legyek származnak ; és más helyeket ; míg végre a jobbparton (alúlról jövőn) az oláh *Turnu-Severinnél* kikötöttünk, s utasokat, szenet, élelmi szereket stb. vettünk fel.

Az utasokkal jött bizonyos hetvenkedő negéendes oláh uracs ; ki meglátván magyar öltözetemet, a ma-

gyarok iránti gyűlöletből, folytonosan szitkozódott, káromkodott (persze oláhul), és insultálni készült engemet. De én, most az egyszer, megtagadva könnyen hevülő magyar természetemet, valódi angol phlegmával, föl alá járkáltam mellette, mintha észre sem venném durva és műveletlen magaviseletét, s elhatározám magamban, hogy ha föl nem hagy, egyenesen elmegyek a kapitányhoz, s ezen garázdálkodónak kitétem a szürét, valamelyik szigeten, a szárazra; mert ahhoz joga van, illetlen magaviseleteért, az utast, vagy akarja, vagy nem, partra szállítani. Azonban ennyire nem ment a dolog. Az én dakoromán hősöm, miután neki senki sem secundált, ki-dühöngte magát és elhallgatott. Mi pedig az annyiszor emlegetett vaskapuhoz érvén, hajót változtattunk és kisebb járműre szállottunk. Ez csak itt szokott használtatni a kiálló sziklák közötti keskeny úton; hol a kormányos már minden egyes csúcsot, vagy meredélyt ismer, s egész biztonsággal, rendkívüli ügyességgel, de vigyázattal is, irányozza hajóját.

A gőzös, igen sekély víz lévén, gyakran súrolta a Duna ágyának kemény fenekét; de baj nem történt; s mi anélkül, hogy veszélyre még csak gondoltunk volna is, gyönyörködtünk ezen vadregényes vidéken, és *Orsovánál* számosan partra szállottunk. És itt leteszem tollamat, mert most már itthon, hazánk szent földén vagyunk.

NÉMETORSZÁG.

VI.

1872. január 1-én, délután 4¹/₂ órakor, a vasuti vonattal, elhagyván hazám földét, Gänsendorfon és Oderbergen át, miután ez utóbbi helyen porosz vámőrök málhámat kikutatták volna, másnap reggeli 6 óra táján *Silesia* határába léptem, és hóval borított, mezei lakokkal gyéren népesített vidéken, folytattam utamat.

A téli kép egyebet nem mutatott, amin szemeim megnyugodhattak volna, mint apró fenyves erdőket, mellyek szabályosan ültetve és kezelve, a pálya mentében elfutó, majdnem egészen lapos területet szegélyeztek. Délelőtti 11 órakor már *Boroszlóban* valék; hol tervemhez képest, melly az orvosi tudományokbani ismeretek gyarapítása volt, — két hónapot töltöttem, s az alatt néhány kitűnő tanárnak, különösen *Lebert*-nek belgyógyászati, *Fischer*nek sebészeti és *Spiegelberg*nek nőgyógyászati előadásait hallgattam, kórodáikat látogattam, avégből: hogy amit itt jót és hasznost láttam és tapasztaltam, hazatérvén, a szenvedők segedelmére fordítsam. Azonban mellőzván azokat

mik szorosan a szaktudomány körébe tartoznak, ehelyen csupán csak az általános érdekűeket óhajtom följegyezni.

Breslau, magyarul *Boroszló*, latinul *Wratislavia*, amint már neve is mutatja, szláv eredetű város, s a tartománynyal, Silesiával együtt, melynek fővárosa, 1163-ig Lengyelországhoz tartozott, s a *Piastok* hatalma alatt állott; kik ott utóbb, mint önálló herczegek, uralkodtak. 1335-ben az utósó piasti herczeg, V. Henrik halálával, Silesia a luxemburgi házból származott János király alatt, Csehországgal egyesült, s ha azon időközt leszámítjuk, amelyben *Hollós Mátyás* diadalmas fegyvere *Podjebradnak* több tartományát meghódította, Csehországnál is maradt; míg 1526-ban a *Habsburgokra*, s így közvetve *Austriára* nem szállott. Ezen állapoton csak a 7 éves háboru változtatott, amely 1741-ben Breslaut s Silesiának egy részét, *Nagy Fridrik* hatalma alá hajtotta.

Most *Boroszló* a porosz államnak második fővárosa, mintegy 180,000 lakossal. Az *Odera* partjain számos hid által köttetik össze, s amióta védfalai lelehordattak, mindinkább szépül és terjed s virágzó ipar-, kereskedés- és jóllétnek örvend. Van jeles egyeteme, melyre Németország kitűnő tanárai szoktak meghívatni; sok szép temploma, többnyire a régi katholikus világból; építészeti tekintetben érdekes városháza, középülete, emlékszobra, sétánya stb. Lakosai nyájasak, barátságosak, az idegen iránt előzékenyek.

Az egyetemen, melly hajdan koronás főket is

szállásolt falai közt, nagyszerű, tágas termekkel és folyosókkal, freskókkal és faragványokkal ékesített épület. Különösen az úgynevezett *Aula Leopoldina*, megtekintést érdemel. Az orvosi tudományok gyakorlati része természetesen nem itt, hanem a Minden-szentekről czimzett városi kórházban, adatik elő; amellyhez két czélszerűen berendezett melléképület tartozik: az egyik Lős, a másik Pulvermacher-féle alapítvány; az előbbi a belgyógyászat, az utóbbi, mely egészen új, és csak az idén nyitattott meg, — a sebészet számára.

Boroszlónak lakosai legnagyobbbrészt protestansok; a katholikusok az összes népesség $\frac{1}{4}$ részét képezik. Ezek, miután templomaikat a belvárosban a protestansok elfoglalták, az úgynevezett Sandvorstadtba, az Odera mögé húzódtak. Itt van a dom, a hercegépüspök laka, és a káptalan. Álljunk itt meg egy kevéssé.

A ker. sz. Jánosról czimzett dom, colossalis két tornyával, gothstylben emelt tégláépítmény. Legrégibb része, mely a presbyteriumot képezi, a XIII. század közepe felé már fönnállott; a többi a XV-ben végeztetett be.

A presbyteriumba szép rácsozattal elzárt ajtón megyünk, melyet oldalvást *szent Ágoston*, sz. *Ambrus*, sz. *Jeromos* és sz. *Gergely* egyházatyáknak életnagyságu aranyozott szobraik diszesítenek.

Belépvén, a padozaton először is *Henrik püspöknek*, Silesia hercegének († 1398.) érczbevésett nagy sirfedelével találkozunk. Jobbról, balról látjuk

a kanonikális stallumokat, a boroszlói püspököknek nevökkel és czimerökkel sorrendben.

A főoltár fölött, melly sokkal magasabban áll a templom padozatánál, szép festvények ker. sz. János életét illusztrálják. A szentély üvegfestvényekkel diszesített ablakon át világittatik. Itt áll az evangeliumi oldalon a püspöki szék, mellyben a vatikáni zsinatból nevezetes *dr. Förstert*, minden vasárnap láthatjuk; azon öszfürtökkel borított kis zömök embert, aki sok ideig siker nélkül küzdvén a csalhatatlansági dogma ellen, végre meggyőződését alárendelte a pápa hatalmának, s a jezsuiták akaratának. Mert hiszen ők igen bölcsen megkülönböztetvén a fides objectívát a fides subjectívától, meggyőződést nem is kívánnak, hanem csak alázatosságot; azaz vakengedelmességet; ellenkezőleg sz. Pállal, ki azt mondá: »Fides vestra sit rationabilis.« Hanem mi köze ezen sorok írójának, mi közök a jezsuitáknak sz. Pálhoz? — Sz. Pál az ő fogalmok szerint hitetlen volt; mert ellenmondott Péternek.

Van a templomnak több mellékkápolnája. Legkitünőbb az éjszaki oldalon, azon márványban, aranyozásban és képekben (Krisztus az utósó vacsorán) gazdag kápolna, melly *Ferencz Lajos pfalzi gróf*, mainzi választófejedelem és boroszlói hercegpüspök tetemeit és emlékét őrizi. Az oltáron két nagy márványszobor, Mózes és Áron. Brackhof műve. A mellette levő Mária-kápolnában középett találjuk az alapítónak, *Preczlaus Progella püspöknek* († 1376.) sirját, ugyanannak márványszobrával. Ettől jobbra,

Roth János püspök érczbefoglalt epitaphiumát: »Gemacht zu nurmberg fon mir peter fischer im 1496. iar.« Balra, *holsteini Keresztély herczeg* és császári hadvezér emlékét; ki 1691-ben Zalánkeménnél esett el. Az emlékkő kidomborodó alakjai a törökök elleni csatát ábrázolják.

Jobban keletfelé, a legszélső kápolna, *magyarországi sz. Erzsébet* tiszteletének van szentelve; kinek az oltár fölött álló, koronával ékesített igen szép fehér márványszobrát, a XVII. század közepe felé, *Floretti* készítette Rómában. Ugyanitt, mindjárt a bemenetnél az alapítónak, *Fridrik hesseni tartománygróf* és bibornok püspöknek, ékesen faragott siremléke, ragadja meg figyelmünket.

El nem mulaszthatom még azon kápolnát, az éjszaki oldalon, melyben az életnagyságu és püspöki ornatibus balkarjára támaszkodó márványszobor alatt, a következő epitaphiumot találtam:

Joanni Tursoni (Thurzó?) Wrat Episcopo Provinciae Silesiae Aliquamdiu Praefecto. Princ. Opt. Religione Et Pietate In Deum Justitia In Omneis Singulari Doctrinae Ipsi Aquisitae Et Doctorum Quos magna Gratia Et Liberalitate Prosequabatur Unico Patrono Stanisl. Turso Olom. Epus. Et Joan. Turso Plesnae Dom. Fratres Fratri Chariss. Ex Tes. Moes. P. Obiit Nissae MDXX. II. Aug. Aetat. LVI. Hoc Sacellum Condidit.

Ehhez hasonló alak van a templom egyik hajójában, az éjszaki oldalon, *Veiszkopff Ádám* püspök nevével jegyezve.

A nyugoti oldalról a templomba bemenvén, az ajtótól mindjárt a második kápolnában, gyönyörű képet látunk *Cranachtól*: Madonna unter der Tanne.« Ez, s a mellette levő folyosó falán, Krisztus Emausban, amint a kenyértörésénél megismerteti magát tanítványaival, s amelly *Tiziánnak* tulajdoníttatik, a dom remekművei.

Megemlítést érdemel még az orgona, s a márvány-szószerk, ékes vasrácsal zárt ajtóval.

A dom szomszédságában van a *fűvészkert*, mellynek terjedelmes üvegházai, a tropicus növények gazdagságában, télen is nagy élvezetet nyújtanak annak, aki a természetet kedveli. Hálával és kegyelettel szólnok e helyről; mert itt töltöttem legszebb óráimat. Ha vasárnaponkint a domból kijövök és menekülni akartam a társadalmi élet zajától, itt kerestem megnyugvást a pálmák, pandanusok és cycasok között. Itt is föltaláltam és imádtam az alkotót, kinek tiszteletét művei hirdetik; kinek neve föl van jegyezve minden viráglevélre. A pálmák legszebb példányai: a *livistonia chinensis* és *olivaeformis* Javából; a *caryota arenensis*, sagópálma, Keletindiából, s arhapis flabelliformis, Japánból. A pandanusok között: a *pandanus utilis* és *furcatus*, Oceaniából, s a *pand. odoratissimus*, Keletindiából. Ugyanott láttam egy helyben termesztett és már szépen felnőtt *cocos nuciferát* is.

Van a Domstrassén, mindjárt annak kezdetén, még egy másik igen szép téглаépítmény. Ez a *szentkereszt temploma*, melly 1295-ben szenteltetett föl, és reánk magyarokra nézve is nagy érdekléssel bír. Mel-

lőzvé a hosszas leírást, csupán csak annyit jegyzek meg: hogy a rácsozattal elzárt sanctuariumban, a főoltár előtt, emelkedik *IV. Henriknek, Breslau herczegének* s a templom alapítójának, siremléke († 1390.). Életnagyságu, fegyverzett alak, égetett és szinezett agyagból. A főoltár fölötti ablakok, szép üvegfestvényekben, a három napkeleti királyt ábrázolják, és *Diepenbrock* bibornok, herczeg püspök († 1854.) emlékének szentelvek.

Az egyház kereszthajójában, a déli oldalon, a falba illesztve, nagy veres márványlap látható. Fölötte homokkőben ezen fölírat:

Stanislao Sauro D. D. Canonico Wratislaviensi.
Qui Virtutis Et Eruditionis Splendore Eius Ecclesiae
Praecipuum Exstitit Ornamentum Vincentius Hortensis
Haeres Testamento Relictus F. F. Gratiitudinis Ergo.

A veres márványlapon közepett van az elhunyt-nak mellképe. Az oszlopocskák által határolt négyszögű téreken pedig

Balról: Spes Vitae Melioris Solatium Est Mortis.

Jobbról: Huc Nos Fatum Subduxit Ab Insano Horrendae Impietatis Turbine.

És a mellkép alatt:

Sta. SAVRVS VIVVS

Sibi F. F. MDXXXIII.

A siremlék legfelső, homokkőből készült s az alsó laptól egészen elütő része, háromszöget képez, mellynek közepén, medaillon formában, idősebb alak,

göndör hosszú hajjal, fején borostyánnal, szakál és bajusz nélkül, ezen körirattal:

Mathias Rex Hungariae.

Alább az oszlopocskák fölött megint más alakok.

Balról: *Alexander Magnus* (sisakkal).

Jobbról: *D. Augustus Caesar* (koronával).

Képletesen azt akarván mondani: hogy Mátyás király a legnagyobb uralkodók és hadvezérek fölött áll. Saur (Sauer?) valószínűleg a nagy királynak hive volt.

Nem szándékom leírni minden egyes templomot; mégis semmiesetre szó nélkül nem hagyhatom azon egészen új, keresztalaku, gothicus építményt, melyet a mostani püspök (Förster), figyelemmel a város kiterjedésére, a Sandvorstadt temetőjében emeltetett: mindjárt iskolát és parochiát is állítván melléje. Ez sz. *Mihály temploma*, a góth építészet kitünő példánya, sugár tornyaival, szép faragványaival, festvényeivel és ékitményeivel. A templom kapuja fölött nagy goth-betűkkel olvasható: »In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum.« Belül pedig, a templom falainak párkányzatán, a 112. zsolt. vonul át: »Laudate pueri Dominum, laudate nomen Domini« etc. etc. De a falak, régi góth modorban, koczkásan befestve, nagyon tarka képet adnak az egésznek, melly a szemeket inkább bántja, semhogy gyönyörködtetné. A sanctuarium ablakaiban szép üvegfestvények; az egész templomban kitünő rend és tisztaság.

Sz. Vincze temploma, a belvárosban, tulárasztva

képekkel és diszitményekkel, minden nemesebb izlést nélkülöz; ennélfogva meg sem emliteném, ha sanctuariumában alapítójának, *jámbor Henriknek* siremlékét nem foglalná; ki fekvő helyzetben, a lábainál elterülő tatár hátára támaszkodik, ezen fölirattal: »Henricus secundus S. Hedvigis Filius Pius Dux Silesiae, Fundator Eccl. Huius Occubuit Proelio ad Lignitiam. MCCXLI. Requiescat In Pace.«

A prot. templomok között legkitünőbbek: sz. *Erzsébet és Mária Magdolna temploma*. Ezek is katholikus eredetűek. Az előbbi nemcsak azért, mert magyar szent nevét viseli, hanem szépsége, nagyszerűsége és műemlékei miatt is igen érdekes. Kevés prot. templomot láttam, amelly annyira megtetszett volna, mint ez, s amelyben olly jól éreztem volna magamat. Itt van oltár, van feszület, van orgona, vannak képek és más egyéb készülétek, mellyek a külső isteni tisztelethez tartoznak, s az ember lelkét, ahelyett hogy a földhöz lekötnék, égi röptében elősegítik. Szóval: ha Luthert és Melanchtont nem látná az ember a szentek közt, azt hinné, hogy kath. templomban van.

A főoltáron az utósó vacsora, gyönyörű festmény *Willmanntól*, kit silesiai Rafaelnek neveznek. Az oltárképet az evangelisták állják körül; életnagyságu, fából faragott és aranyozott alakok. Fölötte ezen textus a szentirásból: »Wer mein Fleisch esset und trinket mein Blut, der hat das ewige Leben.« Joh. 6. Alatta pedig: »Der gesegnete Kelch, welchen wir segnen, ist der nicht die Gemeinschaft des Blutes Christi? Das Brot, das wir brechen, ist das nicht die

Gemeinschaft des Leibes Christi.« I. Corinth. 10. És fönn a magasban, felhők közepett, zsidó betűkkel ezen egyetlen szó: Jehova; kit a mennyei karok így dicsőítenek: »Heilig, Heilig, Heilig ist der Hergott Sabaoth, alle Land sind seiner Ehre voll.« Esaiæ 6.

A főoltártól balra, az evangeliumi oldalon, van a nagy szentségtartó, das Sacramenthäuschen, szép gothicus mű, finom faragványokkal; amellyen, mint mondják, művésze Taugbert, 4 évig dolgozott, s ezért kapott 400 forintot!

Igen érdekes a bronzból készült nagy kereszt-kút is; melly környöskörül jeleneteket ábrázol Krisztus életéből.

Jobbról a sanctuariumban látjuk *Luthernek*, balról *Melanchtonnak* arczképét, s az oltártól kissé félre, a falban, szürke márványlapon ezen fölírást: »Hier ruhet *Dr. Ambrosius Moibanus*, seit dem 23. April 1525. erster evangelischer Pastor dieser Kirche, geb. d. 4. April 1494. gestorb. d. 16. Januar 1545. Dankbare Liebe setzte ihm dieses Denkmal im Jahre 1857. bei Feier des 600 jährigen Bestehens der Elisabeth-Kirche.«

Ime! a képek és a reliquiák tisztelete a protestansoknál. Luther a képeket elvetette, és követői azokat magának Luthernek személyében megdicsőítették.

Luthernek még egy más képére is akadtam, mindjárt a sekrestye ajtaja mellett, ezen aláírással: »Gottes Wort und Lutheri Lehr, Vergehet nun und nimmermehr.«

A sok szép monumentum közül, mellyekkel a

templom telve van, csak kettőt emelek ki különösen: a híres orvosnak, Crato von *Craftheim*nak († 1585.) sírkövét, melly alabastrom faragványaival a föltámadást ábrázolja; és *Ribisch*nek márványból készült oszlopos mausoleumát, melly az elhunytat életnagyságban mutatja, ezen epitaphiummal:

Hen. Ribisch. I. V. D. Inclyt, Ferd. Ro. Pan. Bo. E-c. Regi A. Cons. Provintiar. Sile. Lus. Ques-
tor. Generalis. Hoc. Monu. V. V. F. F. Aetat. Suae
XLIX. Anno. M. D. XXXIII.

Ettől nem messze, a templom déli oldalán, annak mellékhajójában, nagy meglepetésemre, még érdekesebb föliratu barna márványlapra akadtam, melly hazánknak s egyházunknak történetére vonatkozik; amennyiben az alatta nyugovó, mint fölszentelt püspök, és I. Ferdinand császárnak a tridenti zsinaton követé, Draskovichchal, a magyar király küldöttével együtt, a coelibatus eltörlését erősen sürgette. A fölirat következő:

D. O. M. S.

Andreae Dudith Ab Horehovicza Dno In Smigla Antiquis. Prosapia. Virtute Singulari: Eruditione Multijuga Diversissimar. Linguar. Excellti Cognitione Plurimarumque Et Maximarum Rerum Usu Vere Illustri Et Incomparabili Viro. III. Imppp. Ferdina: I. Maximilian. II. Rudolp. II. Consiliario Et Oratori Primario. Summis Honorib. Tum Sacris Tum Pfanis Legationib. Q. Amplis. Apud Exteros Reges Ac Dinastas Maxima cum Laude Perfuncto

Cariss.Omnibus. Adverso Nemini Cunctis Admirationi.
 Marito Exoptatiss. Atque Desideratiss. Suo Et Libe-
 ror.Nomine Multis \overline{CV} Lacrymis Posuit Elisabetha Ex
 illustri Et Amplissima Sboroviorum Familia Oriunda.
 Quae Ut In Hac Vita Cum Dulciss. Coniuge Per
 Annos X. Coniunctissime Vixit: Ita Ne Mortuum
 Quidem Deserere: sed cum Eodem In Eodem Se-
 pulcro. Quiescere Voluit. Vixit Maritus Annos LXVI.
 Illa Vixit Annos . . . Dies VII. Obiit Breslae Mens
 Dies Obiit XXIII. Febr. MDLXXXIX.
 Alatta négyrészre osztott czimeres paizs, mellynek
 felső felében balról S idomu betű, közepén kereszttel,
 jobbról W. Alsó felében, balról nyil, jobbról orosz-
 lányfő.

És ezen ember, ki annyi dicsérettel halmoztatott
 el; kinek porai a hazai földtől olly távol nyugosznak;
 ama nagy és világraható kérdést, mellynek megoldá-
 sán hiában fáradott, ketté vágta házasságával. Jól
 cselekedett-e vagy nem, afölött ítéljen az Isten. Én
 csak azt mondhatom: »Qui stat, videat ne cadat!«
 Annyi bizonyos: hogy az ember czélja és rendelte-
 tése; a természet törvénye; a családi élet örömei; a
 közerkölcsiség; a társadalmi viszonyok; a hon érdeke
 — mind a papi nótelenség ellen szólnak; mellette
 csak egy erős argumentum áll: az egyházi rend füg-
 getlensége. Mert kell, hogy a papnak ne legyenek sem
 apja, sem anyja, sem felesége, sem gyermekei, ő pedig
 egészen az egyházé legyen, szívvél és lélekkel, amikor
 a kötelesség parancsolja, hogy érette magát fölál-
 dozza. De ha őszintén akarunk szólni, be kell valla-

nunk, hogy a nőtelenység csak egyoldalú függetlenség. Ha azt akarnók, hogy a pap magasztos hivatásán kívül ne ismerjen semmi érdeket, akkor még sok mindenfélét el kellene tőle távolítanunk, mi őt jobban fogva tartja, mint a házasság. Először is minden földi birtokot; azután pedig minden rangot, czimet, kitüntetést, vörös övet, pántlikát és keresztet, s több eféle csecsebecsét, mi az emberi hiúságnak hizeleg s az Isten szolgáját festett bábhoz aljasítja le. Ha ez nem történik, avagy nem történhetik, ne beszéljünk az egyházi rend függetlenségéről; legalább is ne higyük, hogy azt a coelibatus által tartjuk fenn. Mindamellett is úgy vagyok meggyőződve, hogy amelly uton hozott valamelly törvény, azon az uton kell annak, ha egyszer túlélte magát s a jelen viszonyokhoz többé nem alkalmazható, — el is töröltetni. Üdvöztünk azt mondotta: »Az én igám kellemes, s az én terhem könnyű.« Ki tette azt nehezzé? az, aki az evangéliumi tanácsból törvényt alkotott.

Mielőtt elhagynók ezen szép templomnak magasbatörő iveit, s annak déli oldalán, a középső kapun kimennénk, nagy kőtáblán, adakozásra fölszólítást olvasunk, melyet a XVI. század közepén, a tudós *Rösler*, tanács-jegyző, 12 nyelven szerkesztett. Nagy öröömre a sok góth és cyrillbetű között, ezen szintén góth betűkkel írott *magyar szövegre* találtam:

Agi alamesnat az te iosagodbul Es ne fordicz el az te arczodat valamel zegen megniomorultul. Tob. III. Ezehet ó ember meg ne utaliad. Ecl. IV.

Mielőtt tovább mennénk s a város egyéb neve-

zetességeit megtekintenők, vessünk még egy futó pil-
lanatot a *Mária Magdolnáról* nevezett hajdan katho-
likus, most szintén evangelicus templomra; melly épi-
tése modorára nézve a sz. Erzsébethhez hasonló téglá-
épitmény. Ennélfogva nem akarván itt hosszabb ideig
föltartóztatni az olvasót, csak röviden jegyzem meg:
hogy a Boroszlóban első luth. hitszónok és lelkipász-
tor, *Dr. Hess János*, itt van, a főoltár előtt, elte-
metve, — s azután arra a szép faragványokkal ékes
kapura figyelméztetem, melly a templom déli oldalán,
a város legnevezetesebb műemlékeihez tartozik, és
1529-ben, midőn a törököktől félelem miatt, a sz.
Vincze kolostor »am Lehmdamm« leromboltatott, an-
nak maradványaiból ide tétetett át, s 1546-ban állít-
tatott fel.

Ezen kapuval átellenben látjuk az ujonan épült
Mária Magdolna gymnasiumot, s az evang. parochiát,
mellynek sarkán az ugynevezett *Betsäule* áll. Ez min-
ket magyarokat közelebből érdekel. Az emlékoszlop
mintegy 1 $\frac{1}{2}$ öl magas. Fölül Krisztus a keresztfán,
és a sz. asszonyok. Ezalatt az évszám: 1491.* És az
évszám alatt a czimer, melly valószínűleg a Mátyás
király halála után kivégeztetett silesiai magyar kor-
mányzónak, *Dompnjnek*, kit némelyek Heinz Domo-
kosnak is neveznek, — családi cimere. Mert az osz-
lop az ő tragikus kimulásának emlékére állíttatott;
kit, a monda szerint, a városi tanács csupa boszúból,
ártatlanul öletett meg.

És most menjünk a *városházára*. Ez a város

* Megfordított, alul nyitva álló nyolczas.

közepén levő téren, az úgynevezett Ringen áll, és számos faragványai, — symbolicus és mesés alakjai, — tornyocskái, — erkélyei, — és iveivel a legszebb gothicus régiség, melly a XIV. században kezdett építtetni, de legnagyobbbrészt a XV-ikben, különösen délnyugati oldala, *Mátyás uralma alatt*, emelkedett föl. Az alsó boltozatos csarnokban, egyik ajtó fölött, az 1481-iki évszám látható. Az emeletben, a főpolgármester hivatalszobájának ajtaja fölött levő czimer pedig, nagy királyunk emlékét tartotta fönn. Igen szép és nagyobb térméjű faragvány, melly egy darab homokkőből készült, és két vadember által tartott és négy részre osztott paizsot mutat. Ebben, fölül, jobbról a négy magyar folyó, balról a cseh oroszlány; alul, jobbról a lusatiai ökör, balról a silesiai sas; középett a holló, csőrében gyűrűvel. A paizs fölött korona.

Érdekes itt az úgynevezett *Fürstensaal*, gyönyörű boltozataival, festvényeivel, faragványaival, mellyben hajdan fejedelmi gyűlések tartattak; most tanácsterem. A régi stadthauptmannok között van a lefejezett *Dompnj* is.

A tanácsterem egyik végében, a mellékterem ajtajánál, ezen bölcsen választott fölírás olvasható:

Felix _____ Timet

Civitas Quae Tempore Pacis Bella

Infelix _____ Nutrit

Wol dieser Stadt die sich zur Zeit

Des Friedens besorgt für Krieg und Streit.

Wech dieser Stadt die zu der Zeit

Des Friedens tracht nach Krieg und Streit.

A városházának keleti oldalán van az 1492-ben föllállított gothicus Hauptsäule, vagyis pelengér. Tetején fegyveres ember, karddal és vesszővel. Itt szokták a testi büntetéseket végrehajtani.

A régi városházzal kapcsolatban áll az új, nagy és diszes épület; és ebben a *könyv- és levéltár*, melly még csak nem régiben tétetett oda át. Azt hívn, hogy a boroszlói levéltárban sok olyan okmányt kell találnom Mátyás király korából, melly a magyar történelemre nézve érdekes adatokat szolgáltat; fölkértem eziránt Pfeiffer könyvtárnok urat, ki meg is ígérte, hogy utána fog látni, s a nevezetesebb darabokat betekintés, illetőleg lemásolás végett, kezembe adandja; hanem végre is avval kellett megelégednem, hogy a könyv- és levéltárnak ujabban történt áthelyezése óta még el nem készülhetvén a lajstrom, a keresett okmányokat meg nem találhatta. Nem tudom, igazi ok volt-e ez, vagy csak féltékenység szülte kifogás, melly történelmi buvárlatomnak gátot vetett.

Okmányok hiányában tehát elővettem és olvastam azon régi kutyabőrös krónikát, mellynek 123. lapján ezt találtam följegyezve:

»Hy hebet sich an *die ungerische Cronica* do maget in horen von vanne die Ungarn Komen seyn und was wunders sy begangen haben und was zu auch wederfahren ist und hebet sich also an.«

»Als uns die olden meystern und dy beschreiber der hystorien und der dynger dy vergangen seyen beschrieben haben also Josephus ysidorus Orosyus und valerius also will deh *heynrich von mogelen* auch

kurzlich beschreiben dy hystoren der Ungern wy sy herkommen seyn« Azután beszél Noeról, a vízözönről, Noénak fiáról és unokáiról, Hunorról és Magogról, a kiktől a hunok származtak; kiket ő hungereknek nevez. Noha pedig a chronológiában és a történelmi tények előadásában nem egészen megbízható; reánk nézve a munka mégis egyes részleteiben igen érdekes.

Igy például leírván azon nagy csatát, melyet a hunok *Béla*, *Keve* és *Kadicha* fővezérek alatt, *Detrich* góth király és *Maternus** római tábornok ellen vívtak, s amelyben Keve és Kadicha elestek, pontosan megnevezi a személyeket, és kijelöli a helyeket; úgy hogy azokra könnyen ráismerhetünk. »Der erste hauptman war Bela Cchelenson aus dem geschlechte Sotamun und Keve und Kadischa derselben Bruder und etel und Kewe und Buda zw bedellchessone aus dem geschlechte Zeth« s. t. »herre Ditterich sammelte eyn gross heer deutschen von de mancherlei lande leute und gwomen zu sazhalm (szászhalom, a szászokról, és nem százhalom, Érd fölött Fehérmegyében) an der statt potenciana genannt (római gyarmat) da do itz unt Teten ist genannt zwey meylen von Offen« (Tétény Pestmegyében) s. t. A csata után, melyben szerinte a hunok

* Hibásan mondja tehát *Szabó Károly*, *Kézai Simon mester* »Magyar Króniká«-jának fordítója, az idézett munka 18. lapján, 3. alatt: »Szerzőnk *Macrinus*, többi krónikáink *Matrinus* és *Maternus* név alatt emlegetik e római kormányzót, kiről hazai krónikáinkon kívül, más források teljességgel nem emlékeznek.«

125,000 embert vesztettek, Detrich visszavonult a mostani Austriába, *Tuln* felé; a hunok pedig eltemették halottjaikat. »do gwonnen die hungern und egte yren heuptman uff und machten steinene saole bey der strasse und bestatteten en mit seyner gesellschaft und die statt do der streit dergangen war dy nannten sy noch dem hewpmane Keveharesa« (*Keveháza*, mellyből későbbben Keáza, Kajáza lett; és ettől nyerte nevezetét, *Kajászó sz. Péter*, Fehérme-gyében).

A krónika másolója a könyv végén így ír magá-gáról: »Hoc opus completum est in waldau per *johan-nen Clement* filius (!) pictoris in vigilia penthecosten hora decima Anno Dom. MCCCCLXV.«

Minthogy már ennyire belemerültünk a törté-nelembe, menjünk most föl a városházától nem mesz-sze, a Blücher-téren fekvő régi börze épületébe; hol a silesiai »*Vaterländische Gesellschaft*« (tudós társaság) különböző osztályai szokták üléseiket tartani. Itt, Breslauban tartózkodásom ideje alatt, több izben szí-vesen látott vendég voltam; különösen az orvosi és történelmi szakosztályokban, és alkalmam nyílt né-melly irodalmi nevezetességekkel megismerkedni. Ezek közül leginkább *dr. Markgraf Hermant*, a Fridrich gymnasiumban főtanítót, kell kiemelnem; nemcsak irántam tanusított megelőző készsége- és szives barát-ságáért, hanem azért is: mert mint történész, a ma-gyar ügyekkel is sokat foglalkozik, és épen most *V. László királyunk* országlásának korát írja le Csehországban és Silésiában. A munka már jobbára

készen van; a tudós szerző tartott is belőle többrendbéli fölolvadásokat. Egy alkalommal, midőn épen én is jelen valék az ülésben, az átkos cselszövőnek, s a Hunyadyház esküdt ellenségének, *Czilley Ulriknek*, Nándoron történt meggyilkoltatását tárgyalta, és *Palaczky* cseh történész után indulva, a merénylet elkövetésével, az ártatlan *Hunyady Lászlót* vádolta. Ez ellen, fölolvadás után, nemcsak mint magyar, a nemzetiség érzeténél, hanem általában mint ember, az igazság szereteténél fogva, nyilvánosan fölszóllaltam, és hazai történetiróink nyomán, az ártatlanul vádoltól, minden gyanut elhárítottam; mire a szerző meg is ígérte: hogy ezen pontot az eképen nyert felvilágosítás szerint, ki fogja igazítani. Nekem megnyugvásomra szolgál, hogy ezen felszólalásom folytán, a világon egy igazságtalansággal kevesebb követtetik el. Markgraf, ki, mint ezen eset mutatja, olyan ember, hogy az okoknak enged, s a helyreigazítást elfogadja, már több munkát adott ki. 1867-ben megjelent tőle: »Ueber das Verhältniss des Königs Georg von Böhmen zu Papst Pius II.« 1872-ben pedig a »Scriptores Rerum Silesiacarum« VII. kötetében, jegyzetekkel kísérve, Eschenloer műve »Historia Wratislaviensis« czim alatt. És most, mint már fentebb említém, Ladislaus posthumus történelmén dolgozik. Ehhez gr. *Teleky* munkájára, a *Hunyadiak korára* volt szüksége; és igen különösnek találta, hogy azt, miután a pesti könyvtárak által meg nem kaphatta, Berlinből kellett meghozatnia. Mire én sem mondhattam egyebet, mint azt, hogy az valóban különös!

Mondottam, hogy a régi börze a Blücher-téren van. Ezt hajdan »Kleiner Ring«-nek nevezték. Ujabb nevet neki *Blücher tábornagynak Rauch* terve szerint öntött bronz-szobra kölcsönzött; melly a waterlói hőst födetlen fővel, kezében kivont karddal, előre törve állítja elénk. A kötalapzat keletnek néző oldalán ezen fölirat:

Dem Feldherrn Blücher
Und dem Heere
Die Schlesier.

—
Mit Gott
Fuer
Koenig
Und
Vaterland.

A másik három oldalon ezen évszámok római betűkkel: 1813. 1814. 1815.

Ezen tér, a régibb időkbel, egy másik nem kevesbbé nevezetes ember emlékét tartotta fenn; aki ugyan hadvezér nem volt és mégis hadakat vezetett, s a legvéresebb és legjelentékenyebb csaták egyikére döntő befolyást gyakorolt. Ez *Capistrán János* volt, az egyszerü ferenczrendi szerzetes; ki mint apostoli küldött, itt predikált a népnek; itt buzgólkodott az erkölcsök javítása, az eretnekségek kiirtása, s a kereszténység védelme ügyében; itt hirdette a keresztshadat a nándorvári diadalt megelőző időben. Róla

igy ír *Eschenloer Péter* a »*Historia Wratislaviensis*« szerzője :

»Interea Wratislaviam venit devotus pater Johannes de Capistrano, frater ordinis S. Francisci de observantia, vite sanctimonia clarus, ab apca sede cum facultate magna contra hereticos Bohemos missus. Hic sparcicia ludorum abstulit, superbiam utriusque sexus repressit, adulteria nauseare fecit, et admodum accendit populum Wratislaviensem zelo devocionis, ut non cives sed ferme religiosi cogniti sunt.« stb. *Historia Wratislaviensis* von Magist. Peter Eschenloer. Herausgegeben von Dr. Hermann Markgraf Scriptorum Silesiacorum T. VII. p. 5.

Pedig Capistran János latinul prédikált; és ezt a nép nem értette. Mi által hatott tehát rá mégis annyira, kérdém a történelmi szakosztályban jelen volt tudósokat. Tüzes beszéde és gestusai által, mondák ők. És ebben az olaszok nagy mesterek! Ezt tudja mindenki, aki egyszer látta, hogy miként járnak-kelnek és hadonáznak a cathedrán, a hívők nagy bámulatára. Így gesticulálhatott IX. Pius is azon a híres fogadtatáson, amellyen az összegyűlt magyar és más nemzetbeli püspököket leszidta; tudatlanoknak és ingatagoknak (ignoranti e vacillanti) czimezvén őket; azért: mert az ő csalhatatlanságán kételkedni merészeltek. Legalább másnak, mint az igen heves beszédnek és taglejtéseknek, nem tulajdonithatom azon bárgyuságot és meghunyászkodást, hogy az illetők között, — kik ezen jelenetre bizonyára igen jól emlékeznek — egy sem találkozott, aki ő szentségét, egész tisztelet-

tel, felkérni bátorzkodott volna, hogy püspöktársai irányában mégis kissé több kimélettel viseltessék; mert hiszen ők is az apostoloknak utódaik, »quos posuit spiritus sanctus regere ecclesiam Dei.« Hanem azért még sem követtetett el semmi erőszak! Ez mind a Szentlélek műve volt. »Quia spiritus spirat ubi vult, et quomodo vult.«

De térjünk vissza *Eschenloerhez*; ki leírván a csatát, »apud *Nanderalbam*«, és a keresztesek rendetlen hevét és engedetlenségét, melly miatt majdnem megghiusították a már bizonyos győzelmet; mond valamit, reánk nézve érdekest: »Vidit ex muris Capistranus, transversam hostium aciem insidiasque cognoscens, revocare suos cepit; cum parum audiretur, timpanis ac tubis confundentibus vocem, praeceps in pugnam dilabitur, atque inter duas acies et tela volancia procurrens, clamoribus ac signis cruce-signatos redire coepit, apud quos nulla erat Huniadis vel fides vel auctoritas, quorum magna pars Theutonica fuit, *Hungarico infensissima generi*.« stb. *Historia Wratislaviensis* von Mag. Peter Eschenloer. p. 11. 12. Illyenek voltak mindig a mi segédhadaink. A várnai csatát is a lengyelek miatt vettük el.

Aki Boroszlóban volt s a városháza körül megfordult, annak figyelmét nem kerülhették el azon *lovagszobrok*, mellyeknek egyike az új, másika a régi városháza előtt áll. Az előbbi daliás, sokatmondó alakot mutat, nyugoti oldalán ezen fölirattal: *Friedrich II.* Keleti oldalán pedig:

Aus
Dankbarkeit
Die
Schlesier.
MDCCCXXXII.

És nem ok nélkül: mert Fridrik, ki nemcsak nagy hadvezér, hanem nagy politikus is volt, miután Mária Teréziától ezen tartományt elragadta, mindent elkövetett, hogy a közjólét emelése által Silésiát erkölcsileg is meghódítsa, és magának és Poroszországnak állandóan lekötelezze.

Az utóbbinak homlokzatán :

Friedrich Wilhelm
Dem
Dritten.

Hátlapján pedig :

Die
Treuen
Schlesier.
1861.

Mind a kettő *Kiss* öntödéjéből került: kit nálunk is kevesen ismernek, odakünn pedig alig tudják, hogy ő — származására legalább. — magyar művész.

Mivel már a szobroknál vagyunk, jegyezzük még föl, nem szépsége, hanem nevezetessége miatt, azon márvány-emléket is, melly az egészen új Schweidnitzer Vorstadtban, Boroszló legdíszesebb terén, a város hőslelkű védőjének (1760-ban Laudon ellen)

tiszteletére állíttatott. Rajta a hős »*Bogislaus Fridericus Tauenzien* Eques Joh. Leg. Nigr. I.« parancsnoka medaillonalakban, s az általa vívott csaták domborművekben.

Vessünk most egy általános pillanatot a városra és annak népére.

Boroszló, mint aféle régi város, hajdan erős védfalakkal és árkokkal volt körülvéve, melyeket az Odera zsilipjein minden pillanatban meg lehetett tölteni. Így kívánta ezt a kor, ama harczias századok szelleme, midőn a hatalom adott jogot, s az erősebb szabott törvényt a gyengébbeknek. Azonban az idők változtak, a népvándorlások megszűntek, s úgy az előrehaladó műveltség, mint a tökélyetesbített hadászat, szükségtelenné tették az ilyen kőkarikákat, melyek a városokat összeszorították, és minden szabadabb mozgást, terjeszkedést gátoltak. A városok egymásután lehányták középkori harczias öltönyüket, és az ipar, kereskedelem, műveltség és valódi polgárosodás szellemének utat nyitottak. Így történt ez *Boroszló*ban is. Csakhogy a breslauriak nem úgy tettek, mint a bécsiek, kik a közegészség nagy kárára, a régi kőtömegek helyét újabb kőtömegekkel építették be, és csináltak a kellemes glacisból nyári melegben rekkenő ringstrasset; hanem más irányban jelelvén ki tért a terjeszkedésnek, a várárkokat és várfalakat pompás sétányokká alkották. Ezek fákkal, cserjékkel és virágokkal beültetve, most üdítő levegővel, hűvös árnyakkal, szemvidító csoportozatokkal szolgálnak a város lakóinak; kik, anélkül hogy óraszámra kellene

vándorolniok, közvetlen szomszédságukban találunk megnyugvást és enyhülést. Most a várost, kőkarika helyett, zöld koszorú fonja körül. Így láttam ezt Lipcsében, majnai Frankfurtban, és Hamburgban is, és mindenütt, hol az illetőknek eszök nem oly korlátolt, mint voltak várfalaik. De azt sehol sem láttam, hogy valamelly nyílt téren, valamelly ünnepély kedvéért, a már meglevő és lombjaikat szépen kiterjesztő fákat kivágatták volna; mint az nálunk, Pesten, a hidfőnél, a koronázáskor történt. És ezt a barbárságot magyar főúr követte volna el; mintha csak ízléséről és belátásáról akart volna az ország színe előtt, szegénységi bizonyítványt kiállítani!

A város szépítése körül különös érdemet szerzett magának *Liebich* polgár; kinek költségén és terve szerint emeltetett, a régi Paschenbastion helyén, az ő nevét megörökítő *Liebichshöhe*; melly hűvös, szelletes folyosóival, szép kilátást nyújtó kupolájával, s a körülötte elterjedő ültetvényekkel, szerzőjét az utódok előtt is hálás emlékezetben tartandja. A társadalomban mindenki csak annyit ér, amennyit a közjóra nézve tett és áldozott.

Télen a régi várak a boroszlóiak legkedvesebb mulatságának színhelye. Ekkor az Odera hömpölygő habjai jégpánczélba burkoltatván, naponkint száz meg száz korcsolyázónak nyújtanak pályatért és élményt. Általában Németországon a korcsolyázás igen divatos. Hogy mennyire edzi ez a testet, fejti ki annak ügyességét, mondanom sem kell. Ez is egyik ága a gymnastikának. És hogy a németek ügyes gymna-

stikusok, azt a legutóbbi francia háborúban megmutatták.

Volt szerencsém egy alkalommal a breslauer »Turn-Verein« alapítási évünnepén résztvenni. Különféle gyakorlatok-, dalok-, színelőadás-, és végre, lakomából állott az egész; mellyet mindvégig jókedv öröm és kedélyes társalgás fűszerezett. A tornász-egyletek Németországban nagyon elterjedtek, és ezeknek nem ok nélkül, oly nagy fontosságot tulajdonítanak, hogy vezetóm, kinek ezen estélyt köszönhetém, nem kételkedett azt állítani, hogy a tornászok verték meg a francziákat. Nekem ez a tornász szó sehogyan sem tetszik; de fölvettem azt, mert idegen létére nálunk is indigenatust nyert. Azonban jobban szeretném, ha valaki helyette az eszmének megfelelő magyar szót ajánlana. Nem lehetne-e például a »bír« igéből, valamelly képző hozzáadásával, új szót alkotni, olyformán: hogy magát az intézetet »bírodá«-nak, a tornászokat pedig »birancz«-oknak neveznők?

Buzdító, hazafias szellemű szózatok sem hiányoztak. Ismertetésül közlök egyet, mely I. Napoleon, vagy amint a németek szeretik mondani, a szabadságharcz idejéből való, és a breslaueriakkal körülbelül azon jelentőséggel bír, mint nálunk Vörösmarty »Szózata«.

»Stimmt an mit hellem hohem Klang
Stimmt an das Lied der Lieder,
Des Vaterlandes Hochgesang!
Dass Waldthal hall' es wieder

Der alten Barden Vaterland,
Dem Vaterland der Treue.
Dir, freies unbezwung'nes Land,
Dir weih'n wir uns auf's Neue.

Zur Ahnentugend wir uns weih'n,
Zum Schutze deiner Hütten,
Wir lieben deutsches Fröhlichsein,
Und alte deutsche Sitten.

Die Barden sollen Lieb und Wein
Doch öfter Tugend Preisen,
Und wollen bied're Männer sein.
In Thaten und in Weisen !

Ihr Kraftgesang soll himmeln
Mit Ungestüm sich reissen,
Und jeder ächte deutsche Mann,
Soll Freund und Bruder heissen !«

Ezt az egész gyülekezet fölállva, és nemzeti érzülettől duzzadó kebelével énekelte. Nem is lehet tőle megtagadni az emelkedett szellemet; de mégis azt hiszem, több benne a kedélyesség, mint a hazafiaság. E tekintetben Vörösmarty himnusával össze sem hasonlítható. Úgy tekintem e dalt, mint a nemzeti és hazafias érzelem első ébredését a németeknél, melly századok óta mesterségesen el volt nyomva és altatva; míg az nálunk századok óta fennen lobogott, és a magyarságnak egyedüli fentartója volt. Azért nem csoda, ha költői nyilvánulásában is sokkal magasztosabb.

A németek általában úgy ismeretesek, mint igen kedélyes emberek; és ha ez áll az egészről, úgy külö-

nösen áll a silesitákról. Azon pár hónap alatt, melyet Breslauban töltöttem, a német jókedv és kedélyesség számos példáival találkozám, úgy a magán, mint a nyilvános életben. Illyen szeliden hullámozó kedvesapongásnak voltam tanúja azon farsangi estélyen, mellyen az orvosok, tanárok és egyetemi orvostanhallgatók, egy társaskörbe fűzve, különféle humoristikus előadások, fölolvadások, versek, dalok és szavatelokban adtak kifejezést vidám hangulatuknak; s a mellyen olly kitűnő egyéniségek, mint *Heidenhain* (élettan), *Waldeyer* (kórboncztan), *Fischer* (sebészet), *Spiegelberg* (szülészet tanára), minden hamis pathost félretéve, együtt mulattak orvos társaikkal és tanítványaikkal. Élénk emlékezetben áll előttem azon rokonszenv és kitüntetés, mellyben minket magyarokat ezen alkalommal részesítettek, s amelyet nem késtem, magam és honfitársam *dr. Konrád* nevében, magasabb szempontból fölfogva, a tudomány, a művelődés, s a népek egyesülésének érdekében mondott felköszöntéssel, viszonzni. Büszke voltam rá, hogy magyar vagyok, s ollyannak is mutattam mindenhol magamat; mert láttam, hogy a magyarnak a külföldön van becsülete.

Ezen kedélyes estély derűtségének emelésére nyomtatásban is megjelent versek közül közlök néhány szakaszt abból, mellynek czíme :

Klagelied des vielgequälten Uterus.

Ach Gott, ich armer Uterus

Was ich nicht alles dulden muss.

Sonst lebt' ich still und unbekannt,

Bis man das speculum erfand ;
 Jetzt werde ich so frech beseh'n
 Dass ich vor Scham fast möchte vergeh'n.

Und wenn ich nicht ganz grade steh',
 Dann ruft der Doctor gleich : »Oh weh !«
 Und führet eine Sonde ein,
 Dass ich vor Schmerz laut möchte schrei'n ;
 Doch weil mein Mund nicht schreit und spricht,
 So meinet man, ich fühl' es nicht.

So manche Nase ist doch krumm,
 Und kümmert sich kein Mensch darum,
 Und wenn sie rechts und linkshin steht,
 So wird sie doch nicht gleich gedreht ;
 Das ist doch garnicht einzuseh'n,
 Weshalb ich nicht auch schief darf steh'n.

De ennyi elég lesz a társadalmi élet jellegzésére.

Megfordultam egyes, igen tisztelt családi körökben is. A szerencsés véletlen először is *Mittelhaus Károly* úrral, az Erzsébetről nevezett gymnasium egyik tanárával, ismerttet meg. Szép téli nap volt, sűrű pelyhekben esett a hó, s én a város physiognomiájával közelebbről meg akarván ismerkedni, elindultam kucsmásan, budában, és Baedeker vöröskötésű útleírásával kezemben, hogy az Oderán átvezető hidak egyikét fölkeressem. Azonban térképem zsákutczába vezetett ; mert ezen nem volt kijelölve, hogy a part hosszában lemenő kerítések egészen a folyamig terjedvén, itt elzárják a továbbhaladást. Ezt látta bizonyos úr. Gondolta, hogy e vidéken járatlan levén, ha majd utam véget ér, visszafordulok, és várt. Úgy

történt; mert másként nem is történhetett. S amidőn ismét a kiindulási ponthoz jutottam, barátságosan megszólított; kérdé, hogy ki vagyok, és miféle nemzethez tartozom. Megmondtam. Láttam, hogy megjelenésem neki örömet szerez; ő pedig azonnal ajánlá, mostanra és mindenkorra, szives szolgálatát. Ez az úr a fenntisztelt tanár volt, »*Lehrer am Elisabetan*«; ki midőn őt professornak címezém, egész szerénységgel kért, hogy őt csak »tanítónak« nevezzem; mert náluk a professori cím csak az egyetemi tanárokat illeti. Nem így tett W. úr Budán; ki annak idejében Albrecht főherczeg udvarában órákat adván, magának ezen címet tulajdonítá: »Professor der höheren Aesthetik«; vulgo: »Tanzmeister«. — Neki, — azaz hogy Mittelhaus úrnak, — sokat köszönhetek; mert azalatt míg Boroszlóban tartózkodtam, nemcsak mindenféle utasítással, ajánlással ellátott; hanem az idegennek, ismeretlennek, ki becsületes képén kívül egyebet elő nem mutathatott, háza szentélyét is megnyitotta, és kedves, szeretetreméltó neje és gyermekei körében nekem több kellemes órát szerzett; mindig nagy érdeklődéssel és tudvágygyal kérdezősködvén Magyarországról és hazai viszonyainkról. Azért kötelességemnek tartottam, hogy nevét úti jegyzeteimben fölemlítsem, sőt ha valaha Magyarországra jőne, — mert maga is sokat utazott, — honfitársaimnál hasonló szives fogadtatásra ajánljam.

Még egy jeles, nevéről és saját szerkezetű kasairól nálunk is ismeretes, egyéniséggel találkozám. Ez *Dzierzon*, a híres méhésztudós és kath. plebános Carls-

marktban, Brieg mellett, Silesiában. Néhány óráig, melyet az utóbbi városkában együtt töltöttünk, majdnem mindig a méhészetről beszélgettünk. Mondá, hogy náluk nagy méheházak, nemcsak azért mert költségesek, hanem azért is, mert célszerűtlenek, nincsenek; és hogy a méheket kisebb, hordozható házikókban, több helyre felosztva, tartják. Azt a méhek jobban szeretik, ha nincsenek fölötté nagy számmal egy helyen. Leginkább dicsérte az olasz méheket, mint igen szelideket; melyekkel könnyű elbánni. Tudományosan képzett és tapasztalt szakember.

El nem hallgathatok még két tárgyat, melyek közül az egyik az ízlés, másik a szaglás érzékét elégíti ki, s amellet a szemet is gyönyörködteti; értem a hentes- és virágárusboltokat. Soha szebb, díszesebb, finomabban berendezett hentesboltokat nem láttam, mint Boroszlóban. Első tekintetre azt hinné az ember, hogy gyógyszerár; hol divatosan öltözött, elegans deknők szolgáltatják a gyógyszereket; ha azt nem látná, hogy a kirakatban fölcifrázott vadkanfő, sódar, kolbász, s több efféle készítmények intenek a gastro-nomia kedvelőinek. És soha szebb, gazdagabb, színekben és fajokban változékosabb virágárusboltokat nem láttam, mint itt; hol január végefelé már a legkülönfélébb növények tarka csoportozatai pompáznak. A díszkertészet igen magas fokon áll, és Flóra kecses gyermekei sok tisztelőt számítanak.

V.

1872. mart. 1-én ismét uton valék. Bunzlauig. némi távolságban az Oderától, a vidék kövecses, lapályos; onnan halmos, erdős, majdnem Berlinig. Frankfurtnál a vasút legközelebb éri, azután egészen elhagyja az Oderát, és éjszaknyugoti irányban a Spree felé fordul.

Frankfurtnál megáll a vonat, s ezen néhány percznyi időközben már előléptek a főváros közelségét mutató jelenségek. Amint a kocsik ajtaja kinyílt, mindenféle ingyen osztogatott hirdetésekkel árasztottak el bennünket. Kezembe vevém a lapot, s a többi tarkaságok közt igen föltűnt nekem azon hasznot-hajhászó ledérség, melyet utóbb Berlinben még nagyobb mértékben tapasztaltam; különösen a korcsmárosok részéről; kik boraiknak azáltal igyekeznek fogyasztó közönséget szerezni, hogy a hirdetéshez, mintegy élvet gerjesztve, hozzáteszik: »Junge Damen machen die Honeurs!«, »Elegante Damenbedienung!« Az egyik még evvel sem elégedvén meg, afrikai nőt szerzett magának, hogy az szolgáljon a vendégeknek. »Eine ächte Afrikanerin, und Damen verschiedener Nationalität, serviren in C. Mulertt's Weinhandlung.« Ehhez mégis nagy arczátlanság kell, gondolám magamban; hogy valaki így nyilvánosan, sárba rántson minden erkölcsi érzetet. De azt láttam, hogy ezen Berlinben többé senki meg nem ütközik, s csak nekem,

mint eféle kaczérságokhoz nem szokott magyarnak, volt különös az ilyen jelentés. Azért szinte jól esett, midőn többek közt az »Ungarwein-Halle nebst Restaurant« tulajdonosának, *Rimanóczy úrnak* (Mohren-Strasse Nr. 10.) hirdetését olvasám, ki különösen családoknak ajánlja pinczójét és éttermét; az ott uralkodó szellemnek ismertetéseül hozzátevén: »Nur männliche Bedienung.«

Berlinbe érkezvén, mindjárt igen kellemesen lepett meg azon czélszerű intézkedés, melly a bérkocsisokkal minden kellemetlenségnek elejét veszi. Amint az utas az indóházból kilép, az ott álló rendőrtől számozott bádoggjegyet kap, melly által kijelentetik azon bérkocsi (vagy droschke, mint azt Németországon nevezik), amellynek őt oda, ahová kívánja, meghatározott mérsékelt díjért vinnie kell. Ezáltal eleje vétetik minden Bécsben és Pesten szokásos huzavonának; mert a droschkénak mást, mint aki az ő jegyét előmutatja, és nagyobb árért fölvennie nem szabad.

Ezen alkalommal egy hónapot töltöttem a német császári városban, s ezalatt czélomhoz képest, a »*Charité*«-nek nevezett kórházat látogattam. Azonban most, minthogy Berlinbe még hosszabb időre visszatérendünk, folytassuk az útleirást tovább, a magas éjszakig.

*Spandau*nál, melly sánczokkal és árkokkal körülvett erősség, a *Havel* és *Spree* összefolynak, és vizeiken számtalan föl-alá uszkáló hattyút táplálnak. A szárnyasok ezen fajja Németországban, úgy látszik,

mindeniütt nagy tetszésben és kedvezésben részesül. Eszembe jutott Lohengrin s brabanti Elisa, amelly szép dalműnek meséje szintén a hattyú átváltozásával végződik.

Útközben régi ismerősökkel találkozám, kik hazámra emlékeztettek: ezek a vasutat kísérő homokbuczkák valának; mellyek majdnem szakadatlanul, egészen Vittenbergeig, sőt még azontúl is, terjednek; avval a különbséggel: hogy míg nálunk nagyobb részt csak a szél szokta azokat elsimitani, itt emberi kezek által ültetett nyír- és fenyves-erdők vetnek gátat a homok továbbfutásának.

Vittenbergen* túl, a talaj javulni kezd, és Hamburg közelében számos csatorna által öntöztetik.

VI.

Hamburg, mellyet 803-ban Kr. u. *Nagy Károly* alapított, Németországnak legnagyobb és legélénkebb kereskedelmi városa, 222,000 lakossal. Európában csak London és Liverpool múlja fölül. Egyfelől az *Elbére*, másfelől az *Alsterre* támaszkodik. Ezen vizek számos csatornába ömlenek; mellyek a várost különféle irányban átszegdelik. E tekintetben, hozzávéve a magas keskeny házakat, girbe-görbe utcákat, mellyek egész labyrinthot képeznek, s amellyeken nap-hosszat sűrög-forog, üzlet után jár a sok nép, — az

* A szászországi Vittenbergtől megkülönböztetendő.

útváros némileg Velenczéhez hasonlít. Az újváros melly a Binnen- és Aussen-Alster partjain terül el, és számos palotával dicsekszik, rendesen épült, és igen kellemes fekvéssel bír.

Hamburg hajdan, mint a hatalmas hansa-szövetség feje, erősített hely volt, és 1813-ban kemény ostromot állott ki. Most a régi sánczok helyén gyönyörű sétányok vonulnak el; mellyek a várost, éjszaknyugot felől, félkörben szegélyezik. Ime! mit a harcz az ipar és kereskedelem előtt bezárt, azt a béke az emberiségnek megnyitotta és kitágította. Innen szép kilátás nyílik az Elbére, mellynek vize olly mély, hogy a legnagyobb tengeri hajók is könnyen befuthatnak tágas kikötőjébe. Évenkint 4—5000 hajó jön-megy ide, s innen a tizenöt mértföldnyire fekvő éjszaki tengerre.

Ajánlom mindenkinek, aki Hamburgot meglátogatja, menjen le az Elbe-parton a brandenburgi kikötőig; honnan a Grasbrookkal folytonosan közlekedő kis gőzösök egy schillingért átteszik a túlpartra, és nézze meg a *reicherstiegi hajógyárt*, hogy fogalma legyen arról, mi kell minden egy tengeri hajóhoz, és mennyibe kerül annak összeállítása. Igaza van *Montesquieu*nek, midőn azt mondja, hogy mindent könnyen megszerezhet valamely állam, ha pénze van, csak hajóhadat nem; mert ahhoz a pénzen kívül idő, még pedig sok idő kell. Igen jól tudták az angolok és francziák, hogy mit csinálnak, midőn a krími háború alkalmával Oroszországot Sebastopolban támadták meg, és ott hajóhadát semmivé tévék. Azért nem lehetetlen azon föltevés: hogy ezen súlyos csapás

érzete okozta volna Miklós czár halálát. — Különösen érdekes a lakatosműhely, hol a gőzerővel mozgatott gépek a hideg vasat csak úgy fűrják, faragják, reszelik és simítják, mintha vaj volna.

Nevezetességeihez tartoznak a nagy kórház, agg-gyámolda s a *friedrichsbergi tébolyda*. Ezen utóbbi, egészen új, csinosan épült, helyesen berendezett intézetet példány gyanánt lehet fölállítani. Hozzá nagy kert és néhány hold szántóföld is tartozik; hol a betegek különféle foglalkozást nyernek; melly reájok sokszor jótékonyabban hat, mint akárminő orvosság. A kézműveseknek pedig magában az intézetben vannak műhelyeik. Itt varrnak, fűrnak, faragnak, esztergályoznak, s amellet, hogy az időt kellemesen töltik, még az intézetnek hasznót is hajtanak. Az igazgató *dr. Heye* nyájas, barátságos, szelidbánású ember, és mint ilyen éppen helyén van. Miután minden osztályt teljes készséggel megmutatott, végre az őrzöngők magánkamaráihoz jövének; amellyekben olyan elmebetegek tartatnak, akik semmit maguk körül meg nem szívelnek, mindent összetörnek, rontanak, szaggatnak, és itt egészen szabadságukra hagyatva, a legszánandóbb képet tárják föl előttünk; mert az újabb kor philantropiája úgy kívánja, hogy a kényszer még az örülteknél se alkalmaztassék. — Egyébaránt »még kérdés, — mondá, a különben emberszerető igazgató, — hogy mi jobb?« Elöttem legalább kérdést sem szenved, hogy vannak esetek, mellyekben jobb az egyéni szabadságot annyira korlátolni, hogy az illető sem magában, sem másban kárt ne tehessen,

és szükség esetében még a kényszert is alkalmazni, mint megengedni, hogy az ember az emberieségből egészen kivetkőzzék. Egyébaránt hová vinne ezen elv, ha az a végső consequentiáig alkalmaztatnék? Mert ha az örültet sem szabad kényszeríteni, minő joggal kényszerítheti a társadalom azt, aki nem örült?! — Ezen tárgyra még Helsingforsban visszatérendünk; amidőn a kirivó ellentétek fogják egymást legjobban megvilágítani.

A köztébolydával nem összeköttetésben, hanem ugyanazon területen, s ugyanazon igazgatóság alatt áll, az úgynevezett »*Pensions-Anstalt*«; mellyben olyan elmebetegek ápoltatnak, kik a műveltebb és vagyonosabb osztályhoz tartoznak, s akikért havonként bizonyos összeget fizetnek. Ezek több kényelemben részesülnek, és külön társalgási teremmel, tekeasztallal, sőt zongorával is bírnak; és kellő felügyelet alatt, a kertekben nagyobb sétákra is kibocsáttatnak. »Die Irren-Anstalt hat in ihren Einrichtungen nach Möglichkeit die bestehenden Lebensverhältnisse zu respectieren, und muss daher die durch Stand und Vermögen bedingte Wohnungs-Trennung des bürgerlichen Lebens, bei ihren Angehörigen strict aufrecht erhalten.« (Beschreibung der Hamburger Irrenanstalt Friedrichsberg 13. l.)

Ki kell emelnem még azt a rendet, tisztaságot, csint, mellyet általában az egész intézetben, különösen pedig a nagy főzőkazánokkal ellátott konyhában, mosó- és fürdőházakban is, tapasztaltam. Ezek mind gőzgép által fűtetnek.

Hogy az orvosi- és ápoló-személyzet nem hagy semmi kívánni valót, azt talán mondanom sem kellene.

Az intézet környezetének ismertetésére pedig szabad legyen a fentebbi iratka következő sorait idéznem: »Der nach Süden gelegene Zugang zum Garten ist mit bequemen Sitzen, blühenden Pflanzen, und anderen die Erholung befördernden Einrichtungen versehen, und für die schwächlichen und niedergedrückten Kranken dieser Abtheilung sehr werthvoll.«

Megemlítendő még az új műcsarnok, (*Kunst-halle*), melly az Alster fölötti halmon Schirmmacher és v. d. Hude terve szerint épült (1869) és festőileg szép fekvéssel bír. Homlokzatát oszlopsorok és szobrok ékesítik: *Vischer, Holbein, Thorwaldsen, Duerer* (a magyar származású Száraz Albert), *Cornelius, Rafael* és *Michel Angelo* életnagyságban. Tudom, hogy Duerer és Kiss nemzetiségét a németek tőlünk el fogják vitatni, éppen úgy, mint midőn legközelebb valaki, még élő hazánkfiának, Zichy Mihály petersburgi udvari festésznek magyarságát tagadta meg. De ez, azt hiszem, az illetőkre annál nagyobb dicsőség, ha érettök több nemzet versenyez. Különben ha igazán vesszszük, a művészeknek nincs is saját hazájok; ők nem egyes nemzetnek, hanem az egész emberiségnek élnek; azért állították a hamburgiak is Vischer és Holbein mellé a dán Thorwaldsent, s az olasz Rafaelt és Michel Angelot.

A műcsarnok előtti téren, közvetlenül a tó partján, vasrácsal elzárt négyszögben, *Schiller* bronzszobra áll; mellyet a Musák vesznek körül.

Innen a szép és hosszú töltésen, melly a két Alster-medenczét egymástól elválasztja, és a lombardhidon átmenvén, megint más, szerény de érdekes emlékekkel találkozunk, az Aussen-Alster tulsó szögletén; melly a polgárerénynek koszorúzott gúla alakjában emeltett, ezen fölrattal:

Dem Freunde
Des
Vaterlandes
Johann Georg
Büsch
Von Seinen
Dankbaren
Mittbürgern
MDCCCL.

Az egyik táblán szül. éve: MDCCXXVIII; a másikon haláláé: MDCCC.

A gúla keleti oldalán Büsch medaillonképe; nyugati oldalán hálaáldozat.

Mindig nagy megtiszteltetés, midőn valakinek nem egyes hatalmasok, hanem polgártársai emelnek oszlopot. Azért, előttem legalább, — az ilyen egyszerű fölrattal ellátott emlékoszlopok mindig nagyobb értékkel bírnak, mint például a berlini bronzszobrok, mellyeket királyok állítottak jeles hadvezéreiknek; ámbár ezektől sem akarom elvitatni az érdemet.

Szentegyházai közt legkitünőbb az 1842-ben leégett, és most egészen újonan épített *szent Miklós-templom*. A feszülettel ékesített oltár, keresztkút. és

szószék, mind márványból, figyelemre méltók: a sekrestyeajtó pedig, melly magánadomány, s gyöngyházból és drágakövekből összeállított képeket ábrázol a szent történetekből, nemcsak igen becses, hanem remek mű.

Megjegyzendő: hogy éjszaken majdnem mindenütt, csak protestans templomokat látunk; a kath. istentisztelet innen sokáig egészen száműzve volt. Csak az újabbkor szelidebb szellemének s a vallási türelem terjedésének köszönhető, hogy az itt-ott, régi jogaiba ismét visszahelyeztetett.

Hamburgnak egyéb nevezetességeihez tartozik még az *állatkert*, a leggazdagabb mindazok közt, melyeket láttam valaha. Nem hiába, hogy hajói által összeköttetésben áll az egész világgal; hanem össze is szedtek minden érdekest. A szárazföldi állatok hosszú seregéről nem is szólván, csupán csak az aquariumot emlitem meg, melly éppen úgy mint a berlini, a vízi élet csodáit tárja föl előttünk; kristálytisza vízben előtűntetvén a mélységek lakóit; kezdve a tengeri rózsától az óriási Salamanderig (*Sieboldia maxima*), melyet mindeddig csak képekből ismertem.

Az utczákon föl és alá sétálván, messziről szemembe tűnt egy bizonyos ház, mellynek földszinti része vörös, fehér és zöld szinekkel volt befestve; közelebb menvén, láttam a fölirást: »*Eszterházy Keller*«, és »*Ungarwein*«. Ide betértem; hol Spitzer (pesti születésű) vendéglős, jó magyar borral és gulyáshússal szolgált; mi megvallom, ilyen messze földön hazámtól, jól esett; mert a sört, a németek ezen közön-

séges italát, soha sem szerettem, s a rajnai, moseli és bordeauxi borok méregdrágák ; a konyhát pedig, ám-bár gourmand nem vagyok, Némethonban (Szászország kivételével) igen rossznak találtam.

Tudományos intézetekről nem sokat mondhatok. Hamburg a kereskedelem, s nem a tudományok széke. Itt csak a milliókat számítják.

DÁNIA.

VII.

K o p e n h á g a.

(Kjöbenhavn.)

Ápril 6-án átmenvén a Hamburgtól éjszaknak fekvő Altonába, melly szintén szabad kikötő, s az előbbinek úgyszólván külvárosa, itt ismét vaspályára szállottam. Az út majdnem Kielig egyhangú, helylyel közzel halmos, völgyes, vizenyős, hol sok turfa ásatik. Kiel közelében már más fanemek mutatkoznak, s a nyir és fenyő helyébe a bükk és cserfa lép.

2¹/₂ óra mulva *Kiel*-be érkezénk. Ez *Holstein*-nak főhelye s Poroszország legnevezetesebb hadi-kikötője; melly a dánok elleni háborúban olyan kitünő szerepet játszott. Azon pár órát, mellyet a hajó indulására várakozván, itt töltöttem, a vidék megtekintésére fordítottam, és a tengerparton fölfelé, szép bükkös erdővel borított úton, fölsétáltam a nevének méltán megfelelő Bellevueig, és onnan azon nagyszerű laktanya mellett, amelly legközelebb a hadi tengerészeti számára emeltetett, de még be sincs rendezve, a városba visszasiuttem. Útközben érintvén azon szép

kórodákat és gyógyintézeteket, melyek a város fölötti halmokon, nemcsak szép kilátással, hanem jó levegővel is üdítik a beteget.

Éjfélkor indulánk a postagőzössel *Corsör*-be. Én, minthogy a tengeri betegségnek rendesen mindig ki valék téve, azon előérzettel, hogy azt most sem kerülendem el, csak félve, és egész öltözetben feküdtem le. Szemeimet erővel lecsukám; mire jótékony álmom következett, s midőn reggel 6 órakor minden baj nélkül fölébredék, már *Seeland* partjainál mosolygott a hajóablakon beható napsugár.

Corsörtől Kopenhágáig ismét vasut vezet, mely 3 $\frac{1}{2}$ óra alatt szállított bennünket Dánia fővárosába.

Seeland szigeten, magam sem értettem hamarjában, hogy miért, igen jól és egészen otthonosnak éreztem magamat. A jó talaj, és nem apró részletekre szaggatott, mint azt Németországban láttam, hanem messzebb kiható, nagyobb területeket elfoglaló szántóföldek, cseres, bükkös erdők, szeliden emelkedő és ismét lassan elsimuló halmok, mezsei gazdaságok, kis falvak és zsuppal fedett házak, olly annyira hasonlítottak Magyarország némely vidékeihez, hogy ha nem tudtam volna hol járok, azt kellett volna hinnem, hogy csak álmodom.

Délelőtti 10 $\frac{1}{2}$ órakor Kopenhágában valék; hol a *Skandinavisk* hételbe szállottam, örömmel és megelégedéssel írván a jelen sorokat.

Kjöbenhavn-nak (mert a dánok így nevezik fővárosukat); igen szép fekvése van. Legnagyobb részét a tenger mossa. Szárazföldi oldalról magas

sánczok és vízmedenczék környezik. Kereskedése élénk; kikötője nagy és biztos, melyből a legnagyobb hajók egészen a városba mehetnek. Lakosainak száma 170.000-re tétetik; kik, néhány száz katholikust, reformatust, és 3000 zsidót leszámítva, vallásukra nézve mindnyájan lutheranusok.

Népe barátságos. A dán a németet ugyan kimondhatatlanul gyűlöli, és azért ha tud is, nem igen beszél németül; de a magyart becsüli; rajtam pedig kívül belül megláthatták, hogy magyar vagyok. Meglehet, azért voltak irányomban olly nyájasak és előzékenyek. Különösen az orvosi irodalomban ismeretes *Panum* (a német háború kitörése előtt kiel, most kopenhágai) egyetemi tanár, sok szivességből részesített. Ő az »Academia Chyrurgorum Regia« nevet viselő épületben lakik, és hozzá csak véletlenül, ismeretlenül köszöntöttem be. Mindamellett is a nyíltságot nyíltsággal, és kérelmemet, hogy nekem mint idegennek irányt és utasítást adni méltóztassék, teljes készséggel és barátsággal viszonzta; sőt fényképével is megajándékozott, melyet utazásom legkedvesebb emlékeihez számítok. Szakmája az élettan; s az igazgatása alatti intézet volt az első, melyet itt létemkor megismerlém. A tisztelt tanár úr mindent maga megmutatott. Láttam többek közt azon vörös kutyát is, mely az ő élettani buvárlatainak egyik tárgyát képezi, és már több idő óta, a gyomrába vezető mesterséges sipolyon át tápláltatik, s ezen életmód mellett is jó egészségnek örvend.

Panum ajánlott a többi tanároknak. Így ismer-

kedtem meg prof. *Brandessel*, ki az »*Almindely Hospital*«-ban (*Allgemeines Krankenhaus*) a belgyógyászati osztályt vezeti, s nemcsak osztályát mutatta meg, hanem házához estélyre is meghívott; hol egészen családias körben egypár jó órát töltöttem. Ezen alkalmammal, a társaság kívánságára, néhány magyar költeményt elszavaltam. Különösen az eposból Horváth Endre »Árpád«-ját véve föl:

»Férfiat énekelek, ki hadával Volga türemelő
Habjait átszelvén, Etelének hajdani földét,
Nemzeteket leverő harczokkal visszaszerezte« stb.

a lantos költeményekből Ányos Pál mélabús dalát
a »Holdhoz«:

»Szomorú csillagzat, melly bús sugárokkal,
Játszol a csendesen csergő patakokkal,
Csak te vagy még ébren boldogtalanokkal,
Kiknek szívök vérzik, s küszködik bajokkal.« stb.

Végre Vörösmarty »Szózatát«. És mondhatom, hogy nyelvünk zengzetessége általános elismerésben és tetszésben részesült. Mig a férfiak a harcias, ropogó hexametereket dicsérték, a háziúrnak szőkefürtű kis huga Ányos dalának lágyságát és hajlékonyságát emelte ki. Vörösmarty himnusát, mellyben a fönkelt hazafias szellem legmagasabb szárnyalását mindnyájan bámulták, egész terjedelmében le kellett németre fordítanom.

A hölgykoszorú egyik tagjának azon kérdésére: Igaz-e, hogy olly kitünő szépek a magyar nők? —

könnyű lett volna, és mégis, nehogy a dán nők érzékenységet valamiként megsértsem, kitérőleg kellett válaszolnom: hanem közbevágott a házi úr, mondván: hogy »az kétséget sem szenved«. Egyébaránt, a társasághoz fordulva és mosolyogva, nyilatkozatát így egészíté ki: »De ti még szebbek vagytok!« Mi általános derültséggel fogadtatott; és én nem mondtam ellene.

A dán főváros jótékony intézetei közt első helyen említendő, a város által 800 betegre számítva épített nagyszerű, és pazar fénynyel ellátott *Commune Hospital*; mely a berlini »Charité«-t sok tekintetben felülmúlja. Tágas folyosói, szellős, világos, magas termei, melyek mind külön kijárással birnak, hogy a rosz levegő az egyikből át ne menjen a másikba, s a melyekben egyenkint véve, 10 betegnél többet elhelyezni nem szabad; czélszerű, gőzerővel eszközölt ventillatiója, mely az egész épületet tisztítja, a rosz levegőt kiszivattyúzván, s a jónak útát engedvén; a mindenütt tapasztalható csin és rend, — s a nagyszerű kupolával ékesített külső, Európa legkitünőbb betegápoló intézetei közé helyezik.

A »*Frederiks Hospital*« fejedelmi alapítvány és 400—500 beteget fogadhat el. Szép nagy épület, de a »*Commune Hospital*«-hoz nem hasonlítható.

Igen czélszerűen berendezett intézet a *szülde* is, mely egyszersmind bábaiskola, s *Stadtfeldt* tanár vezetése alatt áll. Öröömre szolgált hallanom, hogy a tanár úr korán elhunyt *Semmelweiss*unk elveit elfogadván, az egész intézetet úgy osztotta be, hogy itt az

infectionnak helye nem lehet; s azóta úgymond. a gyermekági láz egészen alászállott, s a halandóság nem tesz többet 10/6-nál; minek bizonyságául az intézet statisztikai kimutatásával is megajándékozott. Harsberetning om Fodsels — og Pleiestiftelsens Virksomhed 1870—1871. af Professor Overaccoucheur Dr. A. Stadfeldt. Minden betegnek külön szobája van; mi igen üdvös és czélszerű, nemcsak azért, mert a még romlatlan kebelben kiméli az erkölcsi érzetet, hanem azért is, mert ezáltal a ragályos betegségeknek, különösen a néha egész dühével pusztító gyermekági láznak, eleje vétetik. Valamint üdvös és czélszerű azon intézkedés is, hogy az összes szobák fele mindig üresen tartatik és szellőzik, míg a többiben a betegek ápoltatnak, és pedig külön két osztályban; az egyikben a még szülő nők, a másikban a gyermekágiyasok. A bábáknak mindakét osztályban egyidejűleg működniök nem szabad.

Kopenhágának egyéb nevezetességeihez tartozik a »*Thorwaldsen Museum*«, a jeles szobrász hátrahagyott műveivel; mellyeket hazájának ajándékozott, s a mellyek itt összegyűjtve találtatnak. A számos mintán kívül megemlítem Jasont, Vulkánt, Marst, Mercurt, Hebet, Venust. Nekem legjobban tetszetek a XVIII. számú teremben a Grátiák. Ennyi kecs, ennyi kellem, kőben alig képzelhető. Igen szép Venus is; szebb a flórenczi Canova-félénél, de a capitoliiumival föl nem ér. A görögök a szobrászatban nagy mesterek valának. Phidiast és Praxitelest az újabbkori művészek csak utánozzák; anélkül hogy velök

versenyezhetnének. Skopas pedig, kinek a capitoliumi Venus tulajdoníttatik, Praxiteles tanítványa volt. — A basreliefek között a négy évszak és életkor, a XIX. teremben, megható. Az első a gyermekkort és tavaszt jelképezi, hol kis gyermekek anyjoknak virágokat és koszorút nyújtanak. A másodikon arató legény és lány, az ifjúkort és nyarat ábrázolja. A harmadikon jön a férfi, vállán vadakkal, kezében szőlőfürttel, a nő pedig ölében tartva gyermekét, örömmel várja őt. Ez a férfikor és az ősz. A negyediken öreg ember paráznál melegszik, neje pedig lámpafénynél fon, s a macska a tűzhelyt őrizi. Olly jellegző, hogy magyarázni nem kell. A tél már bekövetkezett.

Krisztusról s az apostolokról, mint Thorvaldsen remekeiről, melyeknek itt csak gypszöntetű mintáik őriztetnek, — majd a Fruekirkeben szólandunk.

Ezen museum, mely részint magánadományokból, részint a város költségén épült, 200' hosszú, 120' széles, 44' magas hossznégyenyt képez, egy csarnokkal, udvarral, és két emelettel. *Bindesböll* terve szerint, görög stýlben emeltetett, és 1846-ban végeztetett be. Úgy lehet tekinteni mint mausoleumot, melynek udvarán a művész temetve van. (Szül. 1770. † 1844.)

A »*Museum zoologicum*« az egyetem épületében egyetlen a maga nemében, és a kitömött állatok, vázak és kövületek hosszú sorozatát foglalja magában. Ezeket előszámlálni lehetetlen; különben mindent el kellene mondanom az elefánttól az egérig, a struthio camelustól a madarak legkisebbike, a phaetornis pygmaeusig, mely, ha a farkától és csőrétől elte-

kintünk, testben alig nagyobb az erdei daráznál. Feje, háta, szárnya, farka barnák. teste sárga. Hazája Brasilia.

Engem leginkább az őslénytani osztály érdekelt, hol ásatagban és kövületekben láttam azon őskori állatokat, melyeket eddig csak képekből ismertem. Így p. o. az *ichthyosaurus platyodon*, rettenetes nagy fejével, hosszú éles fogaival és csőrével; a *megatherium Cuvierine*nek iszonyú lábait; a *diprotodon australis* és *leptorhyncus giganteus* fejét. Sajnálom, hogy ezeknél soká nem időzhettem, de ahhoz napok, nem órák kellenek. Betük ezek, óriási betük, a természet nagy könyvében, melyek által lenyomatva találjuk mindazt, mi ezredévek óta végbement; földünk egész történetét, hűségesen és csalhatatlanul. De ezt a könyvet nem a jezsuiták készítették; nem is azok számára íratott, kik az emberi észet föláldozzák, hanem azok számára, kik annak világánál olvasni akarnak, hogy megismerjék a természet urát, úgy amint ő magát kinyilatkoztatta műveiben; s ezen kinyilatkoztatást elcsavarni, meghamisítani, vagy tagadni nem lehet. Valahányszor az Isten az emberekkel érintkezett, mindig azok voltak a legnagyobbszerű, legünnepelebb nyilvánulások, melyeket a Mindenható a természet erőinek fölhasználása mellett tett. Így történt ez a sinai hegyen; így Üdvözítőnk föltámadásakor; így azon örökre emlékezetes napon, amellyen a Szentlélek ereje kiömlött, nem egyedül Péterre, hanem az apostolokra, »ut euntes in mundum universum doceant omnes gentes«. Mégis, miért nem szeretik hát bizo-

nyos urak a természettudományokat? Miért akadályozzák inkább, semhogy előmozdítanák azoknak tanulmányozását? — Azért, mert a természet mindig igazat, mindig valót mond, s nem azt, mi az ő előítéleteknek, szeszélyöknek, önkényöknek hizeleg.

A »*Prindsens Palads*«-ban, melly a frederiksholmi csátorna partján áll, a gazdag ethnographiai museum s az északi régiségek gyűjteménye, igen szépen, korszakok szerint beosztva, a művelődés történetét tüntetik elő, kezdve a kőkortól egészen a vasig.

Ennek mintegy folytatását találjuk a váralakú, tornyokkal ökes »*Rosenborg*«-ban, mellyet *IV. Keresztély* királyi laknak építtetett, s utódai, a családi vagyonnal együtt, az államnak ajándékoztak. Itt az arany, ezüst, elefántesont, borostyánkő, kristály, üveg, porcellán edények, drágaszövetek gyűjteménye díszíti a várlakot. Alapítójának épen születése napján (apr. 12.) látogattam meg ezen valódi műcsarnokot. Mutatták a ruhát, mellyet a fehmemi csatában (1644. júl. 1.) viselt, hol 67 éves korában, több golyótól találtatván, miután egyik szemét és 2 fogát elvesztette, s egész testén vérzett, kardjára támaszkodott, s amidőn látta, hogy népe hátrál: »Én még élek« — így kiáltott föl, — »s harczolni fogok utolsó lehelletig.« Ez által újabb bátorságot öntött vitézeibe, és a csatát (a svédek ellen) megnyerte. Jelszava volt: »Regna firmat pietas.« Czimere, 3 ezüst-oroszlán.

Térei közt legszebbek: a »*Frederiksplads*«, *V. Frigyes* bronz lovagszobrával, a nyolczszöget

képző *amalienborgi* királyi paloták központján, ezen
Ölirással:

Éjszakeről:

Friderico Quinto
Clementi
Pacífico
Artium Tutori
Aetas
Grata Felix.

Délről:

Socii
Negotiationis Asiaticae
Pietatis Publicae
Monumentum
Posuere
MDCCLXXI.

A paizsidomú táblákon érdemei soroltatnak el:
hogy a békét a háború közepett is fenntartotta; az
ország erejét növelte; hadihajóit, seregét, tartomá-
nyait szaporította; kereskedelmét előmozdította; ki-
kötőket építtetett; szövetségeket kötött; az ipart,
mezei gazdaságot gyámolította; tudományokat ápolta;
tudósokat pártolta; iskolákat állított; a várost
nagyobbította, szépítette, útakkal, saját költségén,
gazdagította, és a tiszteletreméltó szegénységnek
menedéket állított, (*Perfugia honestae paupertati*
patefacta).

Továbbá: a »*Kongens Nytorv*« (király újtér) *V. Keresztély* pánczélos lovagszobrával, mely azonban nem épen sikerült; és a »*St. Annae plads*« *Oelenschläger*nek, a költőnek, karszéken ülő bronzszobrával, s ezen fölirattal:

Adam Oelenschläger
Nordiske Moend Og Quinder
Satte
Ham Dette Minde.

Oelenschläger Ádám. Éjszaki férfiak és nők állították neki ezen emléket.

Nekem az ilyen ülőalakok legalább nem tetszenek; és itt is sokkal helyesebbnek találtam volna az állószobort.

A »*Stotspladsen*« (vártér), mellyen »*Christianborg*« nagyterjedelmű királyi palota áll. Ennek alapját *Absolon* püspök tette le 1168-ban, a vend tengeri rablók ellen épített erősséggel; utóbb királyi palota lett belőle, és sok változáson ment át; amint homlokirata mutatja: »*Regiam Hanc Christianus Sextus Exstruxit, Incendio Funesto Post LIV. Annos Vastatam Denuo Erigi Christianus Septimus Jussit. Splendidam Restituit Et Inter Publica Vota Dicavit Fredericus Sextus. MDCCCXXVIII.*« Most a képtárnak és különféle hivataloknak szolgál szállásául.

Ugyanazon téren van a *börse* is, mellyet *IV. Keresztély* épített, mint az évszám mutatja 1624-ben. Egyike az építészet szebb műveinek; különösen a bemenet homlokzata. Az épület közepén sajátos

torony van, melynek csúcsát 4. fejével le s a négy világrész felé tekintő, farkával fölfelé összefont sárkánykígyó képezi.

A városháztér a városháztól nyerte nevezetét. Homlokzatán ezen fölírat: »Med Lov skalman Land bygge.« Törvénynyel kell országot építeni. Ezen szavak *II. Valdemár* törvénykönyvéből vétettek, mely ezen szavakkal kezdődik. A városház elejét szép oszlopsor és lépcsőzet ékesíti; különben az épületen nincsen semmi kitűnő.

A templomok közt első helyen áll a már többször leégett és ismét fölépült »*Fruekirke*« (Frauenkirche), mely nagysága és műkincsei által vonja magára az utazók figyelmét. Mindjárt a főbejáratnál két óriási bronzszobor, *Mozes* és *Dávid* kelti föl bámulatunkat (*Bissentől és Gerichautól*). De mennyire meg vagyunk lepetve, midőn belépván a templomba, ott látjuk *Thorvaldsen* remekeit, Krisztust az oltáron, kiterjesztett karokkal; jeléül annak, hogy szeretettel fogadja azokat, kik hozzá közelítenek; s a templom hajójában két oldalt, a tizenkét apostolt, hófehér márványból. A sanctuarium közepén pedig a kagylóalakú keresztkút; melyet térdelő angyal tart. Itt azután alig tudja az ember, hogy hová menjen, hol álljon meg, és mit bámuljon; mert minden egyes tárgy remek. Némellyeknek különösen a *Krisztus-szobor* tetszik. Az a szelid és mégis méltóságos, szent ihlettségű arcz, melyből csupa jószág sugárzik; mintha mondaná: »Venite omnes, qui laboratis et onerati estis, et ego reficiam vos.« Mások sz. *Péter* fejébe,

leginkább pedig annak göndör fürteibe, szerelmesek. Én megvallom nem akarnék a mennyország örével emiatt haragba keveredni; hanem annyit merek állítani: hogy ő aligha volt olly szép az életben, mint aminővé tette a művész ezen márványkőben; kivált ha igaz, hogy sz. Péter kopasz volt; ami Thorvaldsennek hihetőleg be nem jelentetett. Mások sz. *Pált* magasztalják; azt a komoly, gondolkodó férfiút, ki a keresztény hitért talán legtöbbet tett, s aki teljes öntudatával birt annak, hogy ő is Krisztus apostola. A művésznek magának, mint mondják, legjobban tetszett szent Jakab, bottal kezében, és hátára vetett kalappal. Igen kedves jelenség a keresztkútat tartó angyal is.

Van ezeken kívül a mellékkápolnáknak még több jeles mű; ilyen például Krisztus keresztsége s az utolsó vacsora.

Kiemelendő még azon egyszerűség, csin és tisztaság, melly az egész templomban uralkodik, és mindenestre nagyobb áhítatra buzdít, mint sok búcsújáró hely. Ez ugyan protestans templom, de azért ide is igen sokan zarándokolnak, távol vidékekről, a művészet csodálatára.

Általában elmondhatom, hogy annyi szépet és olly sok érdekest, ilyen kis területen, nem egyhamar találtam, mint Kopenhágában.

Érdemes megnézni a város közelében fekvő s a közönséget mindenféle mulatságban részesítő Tivolin és Alhambrán kívül még a *frederiksbergi* nagy parkot is. Itt hajdan királyi kastély volt; most állam-

tulajdon, melly szükségben kórháznak használtatik. Kertjéből gyönyörű kilátás nyilik a vidékre. A királyi család, melly igénytelensége és egyszerűsége miatt Dániában nagy népszerűségnek örvend, a közjóért ezen nyaralóját is fölládozta.

SVÉD- ÉS NORVÉGORSZÁG.

VIII.

Götheborg.

April 13-án déltájban búcsút vettem Kopenhágától, és az »Excellencen Toll« nevű gőzösre bizván sorsomat, ismét útnak indultam. *Helsingörig*, mellynek a tengerparton fekvő régi várkastélyát Shakespeare Hamlettje tette nevezetessé, s ahol először horgonyt vetettünk, csak jól ment volna minden. Hanem azután a *Kattegat*on át, egészen Götheborgig igen viharos lőn a tenger, s engem kegyetlenül megviselt. Ritkán volt még illy keserves éjszakám. A svéd hegyekről lezugó szél úgy dobálta a hajót, hogy annak minden íze recsegett. Majd fölemelkedtünk a hullámtorlatokon, majd leszállottunk a mélység völgyeibe. Másnap reggel örültem, hogy *Götheborg*ban ismét száraz földre tehettem a lábamat.

Ez Svédország legnevezetesebb kikötőinek egyike; melly naponta nagyobb jelentőséget nyer azáltal, hogy a szelek ellen mindenfelől védve van, és hogy vize soha be nem fagy, s ennélfogva akkor is hajózható, midőn más kikötőket jég borít. A dísztéren

Gusztáv Adolf svéd király bronzszobra áll. ezen fölrattal:

At
Konung
Gustav Adolf den Store
Götheborgs Grundläggere
Af
Stadens Invanare
Är 1849.

Gusztáv Adolfnak, a nagy királynak, Götheborg alapítójának, a város lakói 1849. évben.

Merész, harczias alak, parancsoló magatartással.

Innen tovább hajózván, ápril 15-én szerencsésen bejutottunk a christianiai öbölbe. Meredeken lehajló sziklapartjait apró, elszórt faházakból álló falucskák és halászkunyhók környezik. A hóval fedett hegyeken fenyőfa terem. Sok kisebb-nagyobb sziget mind mennyi tavakat és öblöket képez; melyek egészen Christianiáig benyúlnak, és kéjlakokkal szegélyezvék.

IX.

Christiania.

A vidék vadonszép! A várost, melly a tenger fölötti halmokon fekszik, granitbérczek környezik. Christianiában ünnepélyes komolyság uralkodik. Itt nem találni azon élénkséget, sem azon gazdagságot, melyet az útas más fővárosokban megszokott. De

zsidót sem lát ám az ember! A nyervágy ide nem hozza.

A város nem nagy, és így hamar bejárható. Főutcái: a Kirkegade (templomutca) és a Carl Johannis Gade, melyek egymást és a várost keresztalakban metszik át. Az előbbi a vásártérre, az utóbbi a *storthinghouse*hoz (országház) és a királyi palotához vezet. Az országház szép nagy épület; melyben a tanácskozási terem félkört képez. Épen gyűlés volt. Én is bemenék és meghallgatám a Richter von Drontheim elnöksége alatt folytatott tanácskozásokat, az iskolákról és tanfelügyelőről. Úgy látszik ezek sem jobbak, mint a mieink; mert a norvégek sehogy sincsenek velök megegyedve.

Christianiában különös szivességet tanúsított irányomban *dr. Övre Ádám*; akihez ajánlva voltam *dr. Bergh* által, Kopenhágából. Hajdan assister-se, most hatalmas ellenfele *profess. Boeck Vilmosnak*, ki inoculatio által gyógyít bizonyos betegséget; amellyről itt, minthogy nem csupán orvosoknak írok, bővebben nem szólhatok. Tehát szemet szeggel: a homoeopathák elve szerint; mert úgymond, a természet működését nem kell megakasztani, hanem inkább elő kell segíteni. Szerinte az egyik betegségnek épen úgy le kell a maga útját járni, mint a másiknak, p. o. a hagymáznak vagy tüdőlobnak. És arra szolgálna az inoculatio! Övre ezt neveti. A recidivák legalább prof. Boeck állítása mellett nem igen bizonyítanak. Abban megegyeznek mindaketten: hogy higanyt egyik sem ad. És így az erdélyi származású *Siegmund*

tanárnak (Bécsben) gyógykezelését mind a ketten kárhoztatják; utalván a higany használatának káros következményeire. Részemről sem Boeck tanár inoculationjában nem bízom, sem dr. Öwre nihilismusát nem helyeselhetem. Úgy látszik mind a kettő elfogult. In medio veritas. Az expectativ rendszer ugyan jobb az inoculationnál; hanem vannak esetek, ahol várakozni nem lehet; és ekkor specificumokhoz kell folyamodnunk.

Az éjszakon előforduló »*Radasige*« etymologiai jelentése szerint: rada = rar, azaz ritka, és sige = siehe, azaz kór; tehát rada sige, rarum malum, ritka kór, nem valamely különös kóralak, hanem az előbbinek harmadlagos nyilvánulása.

Van éjszaknak egy sajátos kóralakja; ez az »*Elefantiasis Graecorum*«, melyet prof. Boeck osztályán, bizonyos nő arcán láttam. Ez csomókkal kezdődik; melyek utóbb fekélyekké változnak, és a szövetek tökéletes szétroncsolásával végződnek. Nálunk csak az »*elefantiasis arabum*« ismeretes. Nem irigyeljük az éjszakiaknak sem az egyiket sem a másikat. Gyógyítani egyiket sem tudjuk. Az elefantiasis graecorum leginkább *Berghen* vidékén uralkodik, hol annak különös kórháza van. Nevezik ezt »*lepra nodosának*« is. Van-e valami atyafiságban a bibliai, akár ó-, akár újtestamentomi leprával, mind a mellett, hogy *Simon*, hamburgi kórházi főorvos, a közöttök létező vérrokonságot megmagyarázni igyekezett, — állítani nem merem. Valamint azt sem tudnám megmondani, hogy honnan és miért kapta épen Norvégia ezen nya-

valyát ajándékba. Másik neve: »*leontiasis*«, onnan vétetett, hogy a leprosusnak sok esomóval eltorzított feje, inkább hasonlít oroszlán — mint emberfőhöz.

*Boeck*nak idősebb testvére, *Keresztély*, a physiologia tanára. Eleveneszű és fáradhatatlan öreg úr; ki igen szép élettani és boncztni gyűjteményt állított össze, a physiologia és anatomia comparativa tanulmányozására. Nagy előzékenységgel fogadott, és estélyre is meghívott; hol hazai állapotaink és a magyar nyelv ismertetésével sokat foglalkoztunk.

Az egyetem s a kórház, csak a legszerényebb igényeknek felel meg.

A *királyi palota* magas dombon székel. Kár, hogy üresen áll. Pedig van törvény, melly a svéd királyt kötelezi, hogy az év egy részében itt lakjék. Hanem ilyen törvény van és volt máshol is; anélkül hogy valaha megtartatott volna.

Hamar készen levén avval, mit a város érdekest és nevezettest nyújt, kirándultam *Gaustadt*ba; hol a *dr. Sandberg* vezetése alatt létező tébolyda méltó társa az illynemű legjelesebb intézeteknek. Ezen egészséges szép vidéken, magánálló telep igen alkalmas arra, hogy a szellemi homályba borultak kedélye, a természet áldásainak jótékony hatása alatt, földérítessék. Dr. Sandberg határozott ellene minden kényszernek. Erre nézve utalom az olvasót azokra, miket már előbbi jegyzeteimben *Friedrichsberg*ről szólva mondtam.

Christianiából april 17-én, délután 4 órakor indultam el vaspályán, és folytonosan erdők, tavak és

mocsárok által szegdelt vidéken, jöttem egészen Arvikáig. Norvégiában még mindenütt havat találtam a vidéken és jégtablákat a vizeken.

Arvikában, mely már svédföldön van, meghál-tunk; és itt másnap reggel, midőn fizetni akartam, azon kellemetlenség ért, hogy a norvég pénzt, mind-amellett, hogy Svéczia és Norvégia ugyanazon ural-kodónak koronája alatt egyesült, el nem fogadták; és csak ausztriai ezüsttallérokkal segíthettem magamon. Ez nekem igen feltűnt, és még inkább azon féltékeny-ség, melylyel a personalunio által összecsatolt két ország a maga önállását és függetlenségét minden intézményében megőrzi és föntartja. Arvikán túl az éghajlat és a táj szelidebb lőn; különösen *Wärmeland-ban*, mely ennél fogva nevének megfelel. A hegyek Svédországban lassankint elvonultak, s a nyires és fenyves erdők között, már nagyobbterjedelmű rétek és szántóföldek tűntek föl; sőt imitt-amott a falukban, szénaboglyákat és szalmakazalkákat is láttam, s a tavaszi szántás megkezdett. De a gabonatermesztés, ámbár több mint Norvégiában, mindamellett is igen csekély lehet. Legfőbb jövedelmi forrásuk ezen orszá-goknak a fa, és a vas. Ezen két kereskedelmi czikkel találkoztam a vasúti állomásokon majdnem min-denütt.

A tavak közt legnagyobbak a *Venern* és *Vel-lern*. Az előbbi *Dalsland* és *Vestgothland*; az utóbbi *Ost- és Vestgothland* között terül el. A tartományok elnevezései egyszersmind a nép származását mutatják. És valóban, ha azokat a szálas, esontos alkatokat

látjuk, amelyekkel Svécziában találkozunk, lehetetlen a régi góthokra nem gondolnunk; kiknek kemény koponyáikon nem egyszer eltompultak a római fegyverek.

A vidék Stockholm közelében ismét emelkedettebb, éghajlata hidegebb. A hegyek ismét előtérbe lépnek.

X.

Stockholm.

Ápril 18. esti 7 órakor, érkeztem Stockholmba. Alapítója *Birger Iarl* igen jól választott, midőn a várost a *Mälar* folyó és tenger közötti partokra és szigetekre építé.

Lakosainak száma az 1867. összeírás szerint, mellynek adatai előttem fekszenek, 140.251 lélekre tétetett. Ezek közül 63.704 férfi, és 76.547 nő; mi első tekintetre feltűnteti azon aránytalanságot, melly itt a két nem között létezik; és egyszersmind magyarázatát adja annak, miért hogy a nőket különféle férrias munkával elfoglalva találjuk; s a törvénytelen szülöttek száma miért olly nagy, sőt némelly évben nagyobb mint a törvényeseké. Ha megengedjük is, hogy Stockholmba, mellynek kitünő szülészeti és gyermekápoló intézetei vannak, sok idegen gyermek hozatik, ekképen eltakarandó anyjának gyalázatát: mégsem lehet elpalástolni a tényt, mellynél fogva a fentebbi nagy szám, a közerkölesiség rovására irandó.

És ha Stockholmot, külső fény, gazdagság, s a benne szibongó élénkség tekintetében méltán nevezik »*Éjszaki Párisának*« ; úgy ezen elnevezést az utóbbi értelemben is megérdemli.

Nevezetességeihez tartoznak: *a nemzeti muzeum*; *a tudományos akadémia*; *szt. Miklós temploma*; *a ridderholmi templom*; *a királyi palota*; *az institutum medico-mechanicum*; *a tébolyda* stb.

Menjünk tehát először is, mint tudományt-szerető emberek a *muzeumba*; melly a sós vizetek partján, a magyar tudományos akadémia palotájáról ismeretes *Stüler*, berlini építész terve szerint, *Kleen* tábornok fölügyelete alatt, renaissance-stilben emeltetett 90' magas, 260' hosszú, 170' széles, igen csinos külsővel bíró épület. Lépcsőcsarnoka sokban hasonlít a berlinihez.

Az úgynevezett »*Majolica terem*«-ben gyönyörű porcellángyűjtemény látható, melly a XVI. században, Olaszthonban vásároltatott, és Raphael porcellánjának neveztetik.

A következő teremben látjuk az alvó Endymiont, amint a vadászatról hazatérvén, fáradtan lefeküdt. Párosi márványból készült és 1783-ban Olaszországban, Tivoli mellett, a villa Hadriani romjai között, találtatott. Remekmű, mellyet III. Gustav vásárolt, két nagy márványcandelaberrel, és több más római eredetű szoborral együtt.

Innen Psyche teremébe lépünk, kinek gyönyörű bronzszobra a terem közepén áll, amint a repülő

Amorok által elragadtatik. Wahrendorf Hofmarschal ajándoka.

A gypszgyűjtemény sok szép darabot foglal magában. En csak szt. Sebaldus sírját emelem ki, mellynek eredetijét a Silesiából ismeretes Vischer Péter készítette, Nürnberg városa számára; és a Gioberti-féle portale másolatát Flórenczből, külön-féle ó-testamentomi képekkel; s az egylábon álló Mercurt.

Ha már ezen öntvények is lelánczolják a szemlélőt, mennyivel inkább a »Musák teremében« föllállított szobrok; különösen: Ámor, amint a vonakodó Psychét viszi; mi, mellettök az elalvó mécsessel, és kidöntött olajjal, képletesen azt akarja mondani: hogy a szerelem a lelket eloltja, s magával ragadja; továbbá a gyermekét szoptató anya; két alvó nő stb.

A *fegyvertár* sok igen becses és történelmileg emlékezetes művet foglal magában. Illyenek: IX. Károly, gyalog és lovas fegyverzetben. Pánczélja és paizsa művészileg vésett csataképeket mutat; a zsarnok II. Keresztély aranyos lovagfegyverzete, kivert mű; — II. *Gustav Adolf* pánczélja, kardja, sisakja, mellyeket a lützeni csatában (1632. november 6-án) viselt, (véres inge, ruhája a ruhatárban), és ismét egy másik magyar görbe kard, mellyhez ezen fölírás van függesztve: »Gustav II. Adolf gifven of Fürsten of Siebenbürgen.« (Bethlen Gábor?) turquoisokkal és drágakövekkel kirakva; ugyanattól drága aranyvarratú veresbársony nyerget is kapott ajándékban, melly üveg alatt őriztetik; — egy drága nyereg, mellyet a

tunisi bey XV. Károlynak ajándékozott. — *Péter czár kardja*, mely tőle a narwai csatában elvétellett, ezen föirattal: »Als König Karl der Zwölfft und seine kleine Macht, mit Gott der Russen Heer hatt in die Flucht gebracht,« — pengéjére vésve; — Krisztina királynő ruhája, legyezője, főkötője, nyerge; — sz. Erik pánczélja és sisakja stb.

A képtár olasz, német, flamand, spanyol, francia és svéd iskolára van fölosztva. Mindegyik jeles művészek által képviseltetik; mint: Caravaggio, Giorgione, Guido Reni, Tiziano, Tintoretto, Domenichino, Kranach L., van Dyck, Rembrandt, Rubens, Snyders, Poussin, Vernet, Ribera, Murillo, Anderson, Cantzler, Vinge stb. Legtovább a flamand iskolában időztem. Itt két nagy kép *Rubenstől*, különös figyelmet érdemel. Az egyik Susannát és a véneket ábrázolja; a másik *áldozat a termékenység istennőjének*. Ez utóbbi olly ragyogó színezéssel, hogy a szem nem győz benne gyönyörködni. Az újabbak közül, mint mythosi tekintetben nevezetes nagy képet, kiemelem Vinge festményét; mely Thor istent ábrázolja, amint kecskék által húzott szekeren, nagy pörölyével veri s a felhők-ből letaszítja a rossz szellemeket; akikkel folytonos harczban áll. Ime! ezen mythosi keverék a római Jupiter s a bibliai kevély angyalok történetéből véte-tett. A svéd mythologia 3 főistenségről szól; ezek: *Thor, Oden, és Baler*. Sírkok Ó-Upsalán fölül, 3 nagy halom által jelöltetik.

Földszint van *a régiségtár*. Ez csak kétszer nyittatik meg hetenkint. Nekem, mint utazónak,

Dr. Hans Hildebrand, a muzeum igazgatója, ki nálunk is megfordult, s Rómerről és Hunfalyvról szívélyesen megemlékezett, maga volt szíves a becsesebb tárgyakat megmutatni, a kőkortól kezdve a jelen időkig; nagy súlyt fektetvén arra, hogy ami itt van, az mind Svédországban találtatott. A tárgyak igen szépen, chronologiai rendben vannak elhelyezve, a durva és még csiszolatlan kőtől, az arany és ezüst művekig. A kőkor sehol, talán még Kopenhágában sem olyan gazdagon képviselve, mint itt.

A többi ritkaságok között láttam egy gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott kehelyt, mely a habsburgi címert viseli, és valószínűleg a 30 éves háború folytán került ide; továbbá azon aranyos szánkót, melyet Mária Theresia királynénk, III. Gusztáv svéd királynak ajándékozott. *Berzelius műszerei*, és *Linné szelenczéje*, szintén fejedelmi hagyományok. Egykori tulajdonosaik a tudományok fejedelmei valának.

A muzeumon kívül, annak nyugoti oldalán, két viaskodó *bättespännare* (övszorító, így neveztetvén azért, mert öveiknél fogva össze vannak szorítva) marokba fogott és magasba emelt széles, kurta késekkel, azon irtózatos párbajt tünteti elénk, bronzöntvényben; mely hajdan a svédeknél divatozott, s rendszeren az egyik, gyakran mindakét vivó fél meggyilkoltatásával végződött. A mű *Molin* remeke; hanem rossz helyen van fölállítva; mert sokan észre sem veszik ezen, úgy népismeit, mint művészi tekintetben, érdekes csoportozatot.

A tudományos akadémia gyűjteményei között

kitűnő helyet foglal el a természetrajzi osztály, a legkülönbözőbb állatok kitömött példányai-, és vázaival.

A földtani osztályban több őslénytani maradvány között találunk egy roppant mastodon állkapcsot, és megatherium és sivatherium-féle lábszárakat továbbá gyönyörű gipszöntetű főt a mesosaurus Hoffmannitól, melynek eddig egyetlen ismeretes eredeti példányát Párisban láttam, évek előtt, a Jardin des plantesban. A juraképletből ochthyosaurusokat, roppant ammoniteket, és a chirotherium Barthii lábnyomait, nagy négyszögű táblában. Eredetijök Berlinben, az egyetem földtani gyűjteményében, látható.

A kőszéntelepek flórája is szépen van képviselve.

A következő teremben van a tengeri rózsák igen gazdag és válogatott példányokból álló gyűjteménye. Azután jönnek a madarak. Ezeket csak átfutottam; mert madarakat mindenütt találunk; hanem fészekgyűjteményt oly szépet mint itt, másutt nem láttam.

A növénygyűjteményben a lagetta linteariának a hánca, melly úgy néz ki, mintha szöve volna, és hazájában, Cuba szigetén, különféle fonásra használtatik; * a stillingia sebiferából, Chinában készített gyertyák kötötték le figyelmemet.

Az ásványgyűjtemény kitűnő példányokat, gyönyörű kristályokat tartalmaz mindenből. Van itt többek közt egy darab fűtopáz, melly körülbelül 2' hosszú és 2' széles. A csarnokban pedig fölállítva találjuk azon roppant nagyságú meteorvasat, melly csak nem

régiben fedeztetett föl, valahol az éjszaki tenger partjainál, és szerintem legalább is 200 mázsát nyom. Ez az eddig ismert meteorok között legnagyobb; de én nem hiszem, hogy meteor legyen. Alkata inkább termékvasra mutat. Azonban még úgy is egyike a legritkább példányoknak.

Menjünk most a tudományok tárlházából a legfőbb tudománynak, az istenismeretnek és tiszteletnek házába, a templomba.

Először is szemünkbe tűnik, a hajdani várban, mindjárt a királyi palota szomszédságában, a régi cathedralis, az úgynevezett nagy templom, *vagyis sz. Miklós temploma*; melynek történetét elénk adja a következő aranybetűkkel ércztáblába vésett, s a templom falába kívülről alkalmazott fölírat:

»Haec aedes sacra. Exstrui coepta a Prorege Birgero Jarl, Anno a Chr. Nat. MCCLXIV. A flammis quae urbem saepius populatae sunt, intacta. Fulmine afflata annis MDLXVII et MDXCV. Magna hominum pavore, sed vel nullo, vel levi detrimento. Pio Regis glorios. mem. GVSTAVI zelo. A superstitionibus Papisticis A. MDXXVII repurgata Jussu Ejusdem Regis et Regni Statoris, ne nimia propinguitate arci officeret, a parte hac orientali truncata. Sed quod longitudini demtum, latitudine pensatum. Chorus ad amplitudinem Templi utrinque extensus. Tandem jussu et auspicio clementiss. REGIS FRIDERICI turris stupendae altitudinis, cum vetustate fatesceret diruta. Et ipsa aedes una cum tecto renovata. Opus inchoatum A. MDCCXXXVI. consummatum

MDCCXLIII. Aeris solum non ullius hominis dispendio stetit. Tu quis quis es, tam manifestum Conservatoris O. M. numen venerare. Et ut suum hoc Sanctuarium porro tueatur, Verboque suo heic tonet indesinenter ac inflammet corda audientium. Alia vero tonitrua, aliosque ignes avertat, ardentem precare.«

Ezen fölíratból tehát tudjuk, hogy a templom hajdan kath. templom volt, mely 1527-ben »a *Superstitionibus Papisticis*« repurgáltatott. És miben állott ezen repurgatio? Abban: hogy azt minden ékességétől megfosztották, az oltárokat lerontották, a szentek képeit kidobálták, a templomot megcsonkították, a chorust elidomtalanították. Ezt azután nevezik szent buzgalomnak, az Isten szeretetének, és valódi isteni tiszteletnek, rajongó katolikusok és protestansok egyaránt; miben a józan, el nem fogult, de vallásos érzületű ember, nem lát egyebet, mint utálatraméltó fanatismust; mely által a legszentebb dolgok profanáltatnak, s a religio bemocskoltatik, akár az egyik oldalon követtetik el az utálatraméltó tény, akár a másikon. A fanatismus mindent összetör, mindent meggyaláz, mindent elátkoz, mihelyt neki vakeszközül nem szolgál. Et haec omnia ad majorem Dei gloriam, et animarum Christi sanguine redemptarum, salutem!

Innen van, hogy a hajdan ékes templomban nem sok érdekest találunk; hacsak azon hétkarú gyertyatartót föl nem akarjuk még jegyezni, melyet *Magnus Smek* király (1319—1363) annak emlékére, hogy az ő atyja és nagybátyja, *Erik* és *Waldemar*

herczegek, miután kegyetlen testvérök, *Birger* király, őket *Nyköping* várában (1317) éhenhalásra kárhóztatta, ezen helyen temették el, — a templomnak ajándékozott.

Másik nevezetes szentegyháza Stockholmnak a *viddarholmi templom*; melly 302' tornyával, a többi épületek közül magasan kiemelkedik. Hajdan, a hozzá tartozó kolostorral együtt, a franciskanusok birtokában volt; később a protestansok használták; 1807 óta pedig megszűnt benne minden istenitisztelet, és most nem egyéb, mint Svédország nagy embereinek és királyainak temetkezési helyök; az, mi Párisban a Pantheon; telve sírboltokkal, és fölékesítve győzedelmi zászlókkal. A sírboltok, illetőleg kápolnák közül különösen kiemelendő az, melly a svédek büszkeségét, *II. Gusztáv Adolf* királyt, zöld márvány koporsóba zárva, foglalja magában. »*In angustii intravit, pietatem amavit, hostes prostravit, regnum dilatavit, swecos exaltavit, oppressos liberavit, moriens triumphavit.*« (Lützen 1632. novemb. 6.) mondja róla az egyik kőbe vésett fölirat.

A másik kápolnában, fekete-márvány koporsóban, *XII. Károly, a narwai és pultawai hős*, († 1718.) nyugszik. Lábainál, oroszlánbőrre fektetve, a királyi pálcza, kard és korona. Ő egyike volt a történelem legkitünőbb egyéniségeinek, ki csekély erővel, de nagy lélekkel, rendkívüli dolgokat mivelt; mig végre, mivel magát szerencséjében mérsékelni nem tudta, dicsőségét, a kivívott eredménnyel együtt, kockáztatva, elbukott.

A harmadik kápolna a most uralkodó *Bernadotte család* számára építtetett, melyben a család alapítójának, *XIV. Károly Jánosnak*, dalarnai porphyrból készített koporsója, szépségre és nagyszerűségre a többi mind fölülmulja. Bernadotte volt az egyetlen, Napoleon tábornokai közül, ki a trónt, melyre őt a szerencse fölemelte, igaz hogy utóbb szerepet cserélve, mindvégig meg tudta tartani.

A templom belsejében most már semmi sincs, ami hajdani rendeltetésére emlékeztetne; kivévn a főoltárt, s a fölötte levő képet (Krisztus a keresztfán). Ezen oltár, a XIV. század második felében, borzasztó eseménynek volt tanúja; mely azt mutatja, hogy a vakdüh előtt semmi, még az istenháza sem szent, s a gyilkos boszúja ott is fölkeresi áldozatát. *Jonsson Grip*, Svédország leggazdagabb és leghatalmasabb embere, üldözőbe vette *Nilsson Färla* országtanácsost; ki előtte azon gyanúban állott, mintha feleségével szabadabban társalkodott volna. Az üldözött ezen templomba menekült, és kétségbeesetten az oltárba kapaszkodott; de ez az utána rohanó Gripet meg nem gátolta, hogy ott a szerencsétlent darabokra össze ne vagdalja. Az irtózatos büntetést el volt követve; s ezt a büntetésnek kellett volna követni; ha volt volna bíró, aki a hatalmas embert megbüntesse. Grip gazdag volt, s a kolostorra tett nagyszerű adományozásai által, a vérdíjat megváltotta. Ez hajdanta ment; sőt ment még több is. Nagy Constantin császár is megölette Liciniust, és még saját családjában is vérengzett; amint ezt Gibbon, a rómaiakról írt

világghirű munkájában, bizonyítja; mégis szentnek tiszteltetik.

Keressük most föl azt a szerény, keskeny utczában épült kis templomot, mely a Norra Smedjegata (éjszaki kovácsutcza) házainak sorából alig látszik ki. Tiszta és egyszerű kis hajlék, inkább kápolna mint templom, melyet 1838-ban a svéd katholikusok építettek maguknak; miután a kath. istentiszteletet s a kath. hitre való áttérést megtiltó törvények, részben eltöröltettek, részben enyhítették. Meghatva voltam jelen, ezen kisdud nyáj körében, a katholikus isteniszolgálaton, s elszomorodám, midőn eszembe jutott, hogy hajdan az egész ország katholikus volt! És mi okozta ezt a roppant nagy változást? Mi okozta, hogy a katholikus vallás, mely századok hosszú során át, az ország vallása volt, innen száműzetett, s utóbb csak kegyelemből türegett? — A visszaélések, és a vakbuzgóság; mellyek mindenütt csak szakadást és veszedelmet teremtenek. Azonban hála a kor szelidebb szellemének, hogy Svédországnak is meghajnallott; midőn a lelkiismeret szabadsága az éjszaki népeknél is kikiáltatott.

És most kérdem: volna-e a katholikusoknak Stockholmban templomuk, ha az államot vezérlő férfiak, a római jezsuitáknak tanítványaik volnának; s ha ők a syllabust tekintvén legfőbb törvénykönyvül, azt tartanák: hogy a vallás- és lelkiismeretszabadság nem Istentől emberbe öntött elidegeníthetlen jog, hanem, — örültség.

Más nevezetességei Stockholmnak, *a szeraphini*

kórház és a konradsbergi tébolyda. Az előbbi nagy, de régi, s a jelenkor igényeinek s a betegek szükségleteinek, többé meg nem felelő épület. Ellenben *a tébolyda*, melly a városon kívül van, 180 elmebetegre berendezve, és *Örström* tanár igazgatása alatt áll; egészen új, a lehető legjobban beosztott, szép, szellős, barátságos intézet; hosszú, tágas, virágokkal díszített folyosókkal; mi párosulva a betegekkel szelid bánással, azoknak kedélyére bizonyára csak jótékonyan hat.

A medico-mechanicum institutum magán vállalat, *dr. Zander* vezetése alatt; melly a svéd gymnastikának minden gyakorlatát fölhasználja, részint a vérkeringés előmozdítására, részint az izmok és egyes tagok működésének erősítésére és szabályozására. E célra a legkülönbözőbb gépek hozatnak mozgásba; mellyek nagyrészt gőzerő által hajtattak. Járnak ide nemcsak betegek, hanem egészségesek is; kik éppen úgy használják ezen gyakorlatokat, mint nálunk használni szokták a fürdőket. Sajátságos jelenet az idegenre nézve, ki illyesmit még soha nem látott, midőn belépven a terembe, akárhová néz, mindenütt más és más, néha majdnem nevetséges postura, avagy mozgás, tűnik szemébe. Igen érdekes és hasznos intézet; méltó arra, hogy nálunk is meghonosíttassék. Soha jobb curát a hypochondriacusoknak, aranyérben, gyomorcsorvában, szorulásban, és még sok más bajban szenvedőknek, ajánlani nem lehet. Aki többet akar róla tudni, azt utalom a következő munkácskára: »Mediko-Mekaniska Institutet i Stock-

holm, dess upp komet, ändamöl och närvarande utveckling af G. Zander,« — melylyel az igazgató úr ottani látogatásom emlékeül, megajándékozott.

Nem hagyhatom említés nélkül a kórboncztan tanárának s egyszersmind a »Skandinavisk Archiv« tudós szerkesztőjének, *prof. Key*-nak intézetét sem; mely czélszerűsége, tisztaságra, s a hullákkali bánásra nézve, fölülmúl minden általam eddig látott illynemű intézetet; hol a hullák, kezdve lenn a halottaskamarától, föl egészen a tanár asztaláig, az első emeletbe, maga a tanár által tervezett, önmagának utatnyitó, s azután ismét önmagától záródó gépezet által hajtatnak. Csak azt sajnálom, hogy annak rajzát a mi Arányink számára el nem hozhattam; mert, noha ő is ezermester, s a pesti Rókuskórházban a kórboncztan körül sok érdemet szerzett, illyesmit még ki nem gondolt.

Azonban hagyjuk el a boncztermet és meneküljünk a hullák bűzétől oda, hol a szemnek örvedetesebb kilátás, s a tüdőnek jobb levegő kínálkozik, a *Berzeliusparkba*; mely a nagyhírű vegyésznek, *Quarnström* modellje szerint, Münchenben öntött, s itt 1858-ban granitalapra állított, bronzszobrától nyerte nevezetét. A tudós férfiú (szül. 1779. † 1828.) köpenybe burkoltan, s gondolatokba merülve áll, és könyvet és írónt tart kezében.

Egy sincs a tudományok különböző ágai között, mely újabb időben olyan nevezetes haladást tett volna, mint a vegytan; s egy sincs, mely olly nagy befolyást gyakorolna az emberi művelődés történe-

tére. Ez, és a földtan, hivatva vannak arra, hogy égitestünk légköréről elűzzenek minden homályt, halomra döntsenek minden előítéletet, és tovább terjeszszék a fényt, mellyhez Berzelius lámpája gyújtott világot.

A Berzelius-parkhoz közel van ama nagy tér, melly hajdan a királyok káposztáskertje volt (Kungsträdgården), utóbb pedig nyilvános sétányná átalakított; és most *Károlytérnek neveztetik*. Ennek majdnem közepén *XIII. Károlynak*, Göthe tanár által modellirozott, és Carbonnau műhelyében, Párisban öntött bronzszobra, porphyrtalapzaton áll. A király horgonyra támaszkodik, s a talapzat négy sarkán, ugyanannyi pompásan öntött oroszán, Svéd- és Norvégországok czimereit őrzi. Az előbbi három korona, az utóbbié harcibárd.

Ha a nemzetre bizzák, XIII. Károly aligha nyer a svédektől emlékoszlopot; mert éppen semmi népszerűsége sem volt. Ezen emléket neki fogadott fia, Bernadotte, ki utóbb mint XIV. Károly János uralkodott, hálából állította; s azt 1821-ben, az örökbefogadás évnapján, (november 5.) ünnepélyesen fölavatta.

Van ezen térnek a Norr Ström partjára dülő oldalán, még egy másik szobor, mellynek előretörő daliás alakja, arczéval egyenesen a királyipalotára néz; jobbjaiban mezitelen kardot tart, kinyújtott baljával pedig éjszak felé mutat: mintha folytonosan emlékeztetni akarná királyi utódait, hogy Svédország ellensége éjszakon van, (az orosz); akivel csak úgy

élhetnek békében, ha mindig a kardot tartják kezökben. Ez *XII. Károlynak* igen sikerült bronzszobra; melly nem egyes ember, hanem a nép halájából. közadakozás útján, állíttatott.

A királyivár (kongl slottet), mellyről imént említést tevék, a tulajdonképeni városban. (staden) magas halmon uralkodó fölséges építmény. Alakja majdnem négyszögű. Hossza $418\frac{1}{2}'$. szélessége $391\frac{1}{2}'$. Teteje lapos, rézlemezekkel fedett. Alapkövét, *XI. Károly* parancsára, még 1692-ben. Svédország legnagyobb építésze, *Tessin Nicodem* (szül. 1654. † 1728.) tette le. Azonban a király halála, s a bekövetkezett háborúk miatt, az építéssel fölhagytak; időközben a vár leégett, és csak 1754-ben vihették a munkát ismét annyira, hogy a királyi család beköltözhetett. Belsejét nem láthattam: mert a király otthon, és beteges volt; hanem imposans külsejét, aki egyszer látta, többé el nem felejtheti. Legnagyobb szerű az oroszlanterass (Lejonbacken) felőli fölmenetel, és legszebb a sósvizekre (salt sjön) nyíló rész; melyet az öbölből, hajóról szemlélni, valódi gyönyörűség. A szárnyépületek erre húzódnak, s a közöttök fekvő tér, fákkal és bokrokkal van beültetve.

A királyi palota keleti oldalán, szent Miklós templomától egészen a sósvizekig, nagy tér vonul le (Slottsbacken); s ennek kezdetén, ama 100 láb magas granitobeliszk, mellynek fölirata latin és svéd nyelven:

Gustavus III.
Civium Stockholmensium
Fidem
Flagrante Bello
Probatam
Posteris Tradi Voluit.
Restituta Pace
MDCCXC.
Gustavus IV. Adolphus
Tradidit
MDCCXCIX.

És most, miután Stockholm legnevezetesebb pontjait, amennyire úti jegyzetekben lehetséges, érintettük; visszatérek szállásomra, a »*Hotel Rydbergbe*«; mely a város legkitünőbb fogadóinak egyike, s a legkitünőbb helyen, a *Gustav Adolf téren* van.

Ide az éjszaki hidon, (*Norrbro*, ami annyit tesz, mint *Nordbrücke*), visz át az út; mely a tulajdonképeni várost, (*staden*) annak éjszaki részével (*Norrmalm*), hatalmas granitoszlopokon nyugvó nyolcz ívezettel összekapcsolja, s a legpompásabb kilátást nyújtja a *Mälar* folyóra, és sósvizekre, s a partjaikon elterülő, s általuk körülözönlött halmokra és szigetekre. Sajátságos, hogy a svéd a szigetet »*holm*«-nak nevezi, mely a német nyelvben, mint eredetiben, aligha megtalálja magyarázatát; holott a magyar halommal olly közel rokon, s a vízből kiemelkedő magasabb pontot jelent. Illyenek például: *Kungsholm* (királysziget), *Riddarholm* (lovagsziget), *Blasiiholm* (Balázs-

sziget), *Skeppsholm* (hajóssziget), *Langholm* (hosszú-sziget); melyek mind a város területén vannak, és épületekkel borítvák.

A *Norrbro*, széles, kényelmes járdáival, a sétáló közönség gyűlhelye, s a főváros egyik legszebb ékesége. Alapkövét 1787-ben *III. Gustav* tette le, s 10 év múlva befejeztetett.

A hidon átmenvén, a norrmalmi városrész legszebb pontjára, a *Gustav Adolf*-térre jutunk; mellynek közepén áll a nagy király lovagszobra, *L'Archeveque* alakítása szerint, bronzba öntve, Meyer által, 1779-ben; amint baljával délczeg harcziménét megzabolázva, jobbjaiban a hadvezér jelvényével, a királyi palotára mutat. A talapzat zöld márványból van; az alap granit. Két oldalt, keletről és nyugotról, négy mellkép: *Torstenson*, *Wrangel*, *Banér* és *Königsmark* hadvezéreket ábrázolva; kik *Gustav Adolf* iskolájában lettek nagyokká. A ló lába alatti tüske: a király tövises életpályájának jelképe.

A tér egyik oldalát a királyi nagy dalszínház, a másikat *Sophia Albertina* hercegnő által épített palota, diszesíti. A dalszínházat, szintén úgy mint a hidat, a nagy műkedvelő *III. Gustav*, szelleme alkotta. Ebben lelte halálát is, 1792. mart. 16-án *Ankarström* gyilkos golyója által találva.

Vessünk most még egy pillantást *Stockholm* általános physiognomiájára. A várost leghelyesebben két, — ó- és újrésze oszthatjuk. Az ó, vagyis staden, rendetlenül épült zigzugból áll; de az új, különösen pedig a Norrmalm, Európa fővárosaival vetekedik.

Ennek szép, egyenes, tágas, tiszta utczái, minők: a Drottninggata, és Regeringsgata, igen kellemes behatást gyakorolnak az idegenre. A házak tartós anyagból, erős falakkal, a padlásokon vasajtókkal, tűzellenesen építvék. Erre különös gondot fordít a hatóság. Nem mint Európa más fővárosában; hol a kártyafalak, gyakran még mielőtt fölemelkedtek volna, összeomlanak.

Környéke szép: különösen az úgynevezett *állatkert* (*Djurgarden*), melly egész kis várost képez; telve mezei lakokkal és mulatóhelyekkel; hová ezrenként tódul ki az élvezet és üde lég után sovárgó városi nép.

Habár mindezekre szívesen emlékezem, mégis a legjobb benyomást azon szíves fogadtatás hagyta maga után, mellyet *dr. Lindström*, a »*Nya Dagligt Allehanda*« (Mindenféle napi újdonságok) szerkesztőjének családi körében élveztem; kinek széplelkű neje, *Kronesz Amalia*, budapesti születésű, s örvend ha magyart lát; és mindamellet, hogy már 20 éve távol van hazájától, folyékonyan beszél magyarul. Soha sem feledem el azon őszinte meglepetést, azon örvendező zavart, mellyet neki azáltal okoztam, hogy legelső megjelenésemkor, őt mindjárt magyarul üdvözlém. A régen nem hallott hazai hangok váratlan megcsendülése visszavarázsolta őt gyermekkori éde- nébe, szülei, rokonai és barátai körébe, és mintegy kételkedni látszott, hogy hol van ő? és kicsoda az, aki őt, noha idegen, mint ismerős szólítja így meg, a távol éjszakon? Mig a további beszélgetés föl nem világosította: hogy én hozzá utasítva voltam, és meg-

jelenésem kifejezése a tiszteletnek, a híven megőrzött honleányi érzelmek iránt. Férje derék, becsületes, művelt ember; ki, mint hirlapíró nagy érdeklődéssel kíséri hazai viszonyaink változásait. Vele csakhamar megbarátkoztam. Sok szivességet tanúsított irányomban még *dr. Arbó*, a norvég testőrség orvosa; ki Magyarországon is utazott, és hazánk több vidékéről, különösen Székes-Fehérvárról, Füredről stb. megemlékezvén, ottmulatásáról igen hízolgőn nyilatkozott; szeretetreméltó neje pedig, kedvemért a *Luiza-csárdást* is eljátszotta. Ime hogyan hódít a magyar zene, s szerez nekünk fölvidámító melegsége által, ezen hideg országokban is jóbarátokat!

XI.

U p s a l a.

A vidék ezen vonalon is megtartá eredeti típusát; csakhogy itt a tér már jobban kiszélesedik, és a gabonatermesztés nagyobb mérvben űzetik; különösen Upsalánál tágas síkság nyúlik el éjszaknak és keletnek.

Upsala kis tartományi városka mintegy 12000 lakossal. Egyéb nevezetessége nincs, mint az *egyetem*, melly 1400 tanulót számlál, és a *cathedralis*. De az egyetem nem egy, hanem több különálló épületben létezik. Hozzá tartozik az újonan épült és igen csinosan berendezett, szép fekvéssel bíró kórház is. Ennek sebészeti osztályán prof. *Mesterton*, a többi nevezetes-

ségek között sziveskedett megmutatni a legelső stethoscopot; melyet egykor *Laennec* használt, és *Berzelius* műszereit. Mennyi előítélettel kellett elejénte a halleső föltalálójának küzdeni, midőn még korunkban is így nyilatkoztak felőle a tudósok: »*atque opus huius nugae stethoscopicae statagunt Galli, et mea pace Borussi, audire gramen crescere*«; míg végre az orvosi diagnosticában mint segédeszköz, általánosan elfogadtatott; úgy hogy most a szorgos figyelő, a kórhatározásoknál azt többé alig nélkülözheti.

Hiában! a valót kereső és világosság után sovárgó emberi szellem, nem hagyja magát bilincsekbe veretni; s a tudománynak és az igazságnak előbb-utóbb győzni kell; míg az ostobaság végre is csak ostobaság marad; ha mindjárt szerzője mint valamely dalai láma, a csallhatatlanság nimbusába burkolóznék is. És ez jól van így. Mert ha az Isten képe és hasonlatosságára teremtettt emberi szellem, le hagyná magát nyügöztetni; akkor többé nem lenne az, minek rendeltetésénél fogva lennie kell: a teremtés remeke, és magának az örök igazságnak visszfénye!

A *botanicus kert*, hírét nevét *Linnének* köszöni; ámbár ő itt nem lakott. De fehérmárványból készült emlékszobra, mely a nagy fűvészt gondolkodva, ülő helyzetben, írónnal és könyvvel kezében, ábrázolja, itt van fölállítva, az üvegház csarnokában, ezen egyszerű fölirással: »*Carolo a Linné, Juventus Academica*«. Itt vannak a svédeknek régi istenségeik is: *Oden* és *Thor*. Bizonyára nem ok nélkül Linnével ugyanazon teremben.

Láttam a *könyvtárt* is; és ebben *Styffe K. S.* könyvtárnok úr szivességéből, az *Ulphilas* által góth nyelvre fordított és ezüst táblákba zárt szentírást, az úgynevezett *codex argenteus*; melyet a svédek a vallási háborúk alkalmával, Németországból hoztak magukkal; és *Curtius* azon példányát, melyből XII. Károly, a nagy férfiak életrajzait tanulmányozá; az ő saját neve aláírásával. Tudvalevőleg Károly, fiatal korában, tanulni nem akart, mindaddig, míg Nagy Sándor életét kezébe nem adák. Ennek hősi tettei lángra lobbantották az ifjú kebelben rejlő szenvedélyt, és egész életére nagy befolyással voltak: úgy hogy méltán neveztetett *Alexander septemtrionalisnak*.

Van Upsalának *tébolydája* is; mely *Kjellberg* tanár igazgatása alatt áll; és benne éppen olly művelt és tudományos, mint emberszerető orvosnak és vezetőnek örvend. Irántam kitünő figyelemmel és előzékenységgel viseltetvén, nemcsak mindent a legkisebb részletekig, megmagyarázott; hanem barátságával is megajándékozott. Ő a betegek örülési rohamainak csillapítására a chloralt, mint gyógyszer, és pedig nagyobb adagokban, igen jó sikerrel használja.

Föltűnhetett olvasóimnak, hogy én éjszaken tett utazásomban a tébolydákról, melyekre itt kitünő gond fordítottatik, gyakran megemlékezém. És nem ok nélkül: mert ezen országokban, hol a föld többnyire kopár, hegyes, és terméketlen, s ennélfogva az életmód igen sanyarú; az ég pedig az év nagyobb

részében kemor, borult és ködös, s ennél fogva a kedély hangulata nyomott és örömtelen, — az örültek száma sokkal nagyobb, mint más, szerencsésebb égalji és életviszonyok között létező országokban.

A *cathedralisnak* impozáns külseje van. Ez egész Svédországban a legszebb és legnagyobb templomnak tartatik. Hossza 370', szélessége 106—140' magassága, a tetőt ide nem értve, 92'. Alapkőve 1287-ben tétetett le; 1702-ben ötödször égett el, és, ismét kijavíttatott. Belseje nevezetes emberek síremlékeit foglalja magában. Szent *Erik* és *I. Gustav* itt nyugsznak. Erik király (valószínűleg az, ami nálunk Imre vagy Emmerik) Svédország védszentje. Ő 1160. május 18-án, éppen Krisztus mennybemenetele napján, *Magnus* norvég herceg által, ezen templomban, hősiessége után elfogatott, és mindjárt lefejeztetett. Márványtalapzatú ezüst koporsója a főoltár jobbán áll; melyet még a reformatio is megkimélt, s a szent ereklyékkel együtt, mai napig föntartott. Véréből, a legenda szerint, a templomonkívüli domb alján forrás fakadt; mely *Erik-kutjának* nevezetik. *I. Gustav sírboltja* inkább kápolna, mellynek közepén a márványemlék a királyt életnagyságban, két első neje (Katalin és Margit) között, fekvő helyzetben ábrázolja, s az ő életéből merített és *Sandberg* által (1831—1837) festett fali képekkel és ablakfestvényekkel ékes. Ugyanezen templomban van eltemetve *Linné* is. Emléke porphyrgúla, a nagy tudós bronzöntetű képével, s ezen fölirattal: *Carolo a Linné Botanico-rum Principi Amici et Discipuli. 1798.* Továbbá

számos főúr és érsek között, *Laurentius Petri*, Svédország reformatora.

A sekrestyében két igen becses, gyöngyökkel és drágakövekkel ékesített kehely látható; melyeknek egyikét a svédek Prágában zsákmányolták. Ugyanott *Thor* istennek fából durván faragott, régi bálvány-szobra áll. Nem nagy contrast-e ez ugyanazon templomban, honnan a kath. szenteket, (Eriket ide nem értve) kidobálták?! — Avagy Thor nagyobb tiszteletet és kiméletet érdemelt a többi szenteknél!

Megemlítenő még a sétatér: *Odenslund*, (azaz Oden ligete); melyet csinos obeliszk ékesít. Emelte:

Gustavo Adolpho
Magno
Nomine Populi Suecani
Carolus XIV. Johannes
D. VI. Novembris
MDCCCXXXII.

Végre jő azon régi *várkastély*, mely a város fölötti magas halmon uralkodik. Építette *I. Gustav* király 1548-ban, az upsalai érsek féken tartására. Most a kerületi főnök lakása, irodával, börtönnel és raktárakkal. Terrassáról igen szép kilátás nyílik az alatta elterülő síkságra, s a várost sebes rohammal áthasító *Fyris* folyamra. Udvarán *I. Gustav* királynak vasöntetű mellszobra, granittalapzaton; mely négy ágyúra támaszkodik.

Upsalában *Björkén János* orvostudor és a

sebészeti osztályon tanársegéd, volt útmutatóm és vezetőm. Ő ismertetett meg nemcsak a várossal, hanem egyszersmind az ottani élettel. Tőle tudom, hogy a polgárságnak legfőbb jövedelmi forrása az egyetem. Azért mindig erélyesen elleneszegült azon indítványnak, hogy az egyetem Stockholmba, — ahol mindenestre, kivált az orvosi kart illetőleg, inkább helyén volna, áttéssék.

Az egyetemi hallgatók itt, éppen úgy mint Németországon, különféle chorusokat, vagy mint a svédek mondják »nationalitásokat« képeznek. Csakhogy ezek rendes, az ő előjáróik fölügyelete alatt álló társulatok; mellyek nem azért alakultak, hogy egymásnak az orrukat levágják, amint ez Bonnban, Halleban, Jenában és máshol történik; hanem hogy egymást a tanulói pályán kölcsönösen buzdítsák és segítsék. Azért minden egyetemi hallgatónak nemcsak szabadságában, hanem kötelességében is áll, magát valamely nationalitásnál beiratni. Illyen nationalitások: *Upland, Södermanland, Vestmanland, Gotland, Östgöta, Vestgöta*, stb.

Björkén tudor úrnak házánál is megfordulván, a svédek kedvencz italában, punschban is részesültem. Elejénte vonakodtam a nap szokatlan órájában, ezen hevítő és nálunk csak éjjenti vigalmakban használt italt elfogadni; hanem azután, midőn a háziúr megmagyarázá, hogy nekiök boruk nem lévén, annak hiányát punschval pótolják, gondolám magamban: »*Si fueris Romae, romano vivito more*«; azért tehát Upsalában éljen a punsch! Azonban nálunk aligha

megbírná valaki azt, mire a svédek, éghajlatuk zordonsága mellett, képesek.

Upsalából visszatérve Stockholmba, ott még egy napot töltöttem *Lindströmék* barátságos társaságában: akikkel a közelfekvő *Hasselbackenben*, mely a stockholmiak kedves mulatóhelye, együtt ebédelék. Azután búcsút vevék azon várostól és vidéktől, hol mint ismeretlen és idegen, annyi előzékenységet és rekonszenvet tapasztalék.

OROSZORSZÁG.

XII.

Finnland.

Ápril 25-én, Vasa gőzösön, előbb ugyan éjszaknak tartva, temérdek apró sziget, hegyhát és sziklagerincz között, a bottniai tengeröbölben folytatott 16 órai hajózás után, *Arbóba* érkeztem. Ezen városka hajdan *Finnland* metropolja volt; míg *Helsingfors*, melyet az oroszok, mint hozzájuk közelebb s a svédektől távolabb esőt, inkább kegyeltek, tőle az elsőséget el nem ragadta. Azután kelet felé fordulva, a finnöbölbe jutottunk, és ápril 27-én este *Porkalánál*, minthogy a kiálló sziklák és keskeny átmenetek miatt, a továbbhajózás veszélyessé vált, horgonyt vetettünk. A kapitány föl húzatta a lobogót, és megnyitvatván a gőzkatlan szelentyűjét, erős fűttyentéssel, melyet az átellenben fekvő partok és szigetek százszorosán viszonoztak; az őrtoronyban levő kalauznak jelt adott. Ez csakhamar hozzánk evezett, és megértvén a kapitány azon kívánságát, hogy másnap hajnalban nekünk vezetőül szolgáljon, újra távozott.

Ápril 28-án, vasárnap, szép tiszta időben érkez-

tünk *Helsingforsba*; és minthogy a hajónak itt több ideig kellett vesztegelnie, én partraszállottam, s az egész napot a város szemléletében töltöttem. Az oroszok éppen a husvétot ünnepelték, és szünni nem akaró harangzúgással, hívák a népet a templomba. Én is oda siettem tehát, és megnéztem először is az öbölfölötti sziklán épült, aranyos kupolával és számos kisebb-nagyobb toronynyal ékesített orosz templomot. Szép, tágas, templomi készülétekben gazdag épület. Innen a protestansok templomába mentem, melly a városháztéren emelkedik. Amilly imposans a külseje, olyan egyszerű és semmitjelentő a belseje. Két ellentét. Az oroszok túlhalmozzák templomaikat czifraságok- és drágaságokkal, a protestansok pedig majdnem pusztán hagyják. »*Les extrêmes se touchent.*«

Ajánlva lévén dr. *Saelan*hoz, a *lappviksi tébolyda* főorvosához, ennek szivességéből megnéztem a vezetése alatti intézetet; és meg kell vallanom, hogy azt a csint és tisztaságot, mint itt, sehol sem találtam. A betegek ápolása kitünő. Az intézet egészen az újabb eszmék szerint van berendezve; mindamellett, hogy dr. *Saelan* a dühöngőknél a kényszert is alkalmazza; természetesen csak annyiban, amennyiben a szükség megkívánja, s a humanitás sérelme nélkül történhetik. Így például az egyik czellában bizonyos nőt találtam, ki tisztességesen öltözve, de összefont ruhaujjakkal kényszerszékben ült; mert különben mindent összetép és összetör. Visszaemlékezvén azon szerencsétlenekre, kik a *gaustadti* intézetben, Christiania mellett, egészen meztelenül, szalmaágyon fetrengének, vagy pok-

rőczrongyokba burkolák magukat; kérdém: miben van több humanitás: azon téves liberalismusban-e, melly a beteget teljes szabadságára hagyva, megengedi, hogy az Isten képére és hasonlatosságára teremtetten ember, szellemi megháborodásában, magát a baromig lealacsonyítsa; vagy azon megszorításokban, mellyek az emberi méltóságot még az őrültben is respectálják és fentartják? — Minő lármát ütöttek a lapok, néhány év előtt, azzal a híressé vált *Ubrik Borbálával*; mert az apácák, szánandó társuk iránti gyengédségből, megengedék, hogy ruháit összetép-hesse! Pedig az apácák ugyanazon elvet követték, mellyet *dr. Sandberg Gaustadtban*, és mások máshol követnek. Ime! amit itt helyesel a világ, azt *Krakóban* kárhoztatta.

Fölkerestem prof. *Alquistet* is, a finn nyelv és irodalom tanárát; kinek asztalát magyar könyvekkel borítva találtam. Ott feküdt *Hunfalvynak* éjszakra tett utazása is. Beszélgetésünk tárgya a két nyelv, a magyar és a finn rokonsága volt: hanem bizony néhány szó azonosságán, vagy hasonlatosságán kívül, mint: anya (anaj), atya (atjá), vér (veri), úr (uro), szarv (sarvi), nyelv (nielv),* lyuk (loukko), erő (nero),

* Egyébaránt a nielu inkább szájpadot, azt amit a német gaumennek nevez, jelent. Illyenek még: tő (tüvi), kő (küvi), baj (vaiva), vén (vanko), varjú (varis), rozs (ruis), szappan (saippna), méz (mesi), kéz (käsi), láb (lapa), gatyá (katio), hal (kala), mony (muna) = tojás. Innen a magyar tikmony, tyúktojás; amint azt Vas- és Sopronymegyékben nevezik. — Továbbá: bors (purs), borsó (pursa), sarló (siarla), tino (tena).

por (poro). alma (olma), veres (veres), egyebet nem birtam kihozni mint azt, mit Alquistnek nyiltan meg is mondtam: hogy a két nemzet valaha egymás mellett lakott, s egyik a másiktól, némelly szavakat kölcsönzött. Miből még fajrokonságra következtetni nem lehet; különben éppen úgy fajrokonoknak kellene lennünk az oroszokkal is. Mert hiszen ők is azt mondják: széna (széna). olma (szalma). kalács (kalács), kapusza (káposza). Pedig mégis csak a muszka és magyar nem egy, és ne is legyen soha!

April 28-án este, ugyanazon gőzösön, amellyen jöttem, továbbhajóztunk, és elhagyván *Sveaborg* sziklacsúcsait, melyeket a krími háború alatt, az egyesült angol-francia hajóhad hiában bombázott; *Kronstadt* felé irányoztunk. Másnap reggel az est- és liflandi partokat még jéggel borítva találtuk. Nagy táblákban jött eléink a jég, s egy ízben meg is akasztott; hanem ezen kellemetlen helyzetből, egy órai küszködés után, mialatt szüntelen forróvizet öntöztek a gőzös kerekre, szerencsésen kiszabadulván; elértük és bámultuk *Kronstadt* erősségeit. Itt az oroszok igen jól fölhasználták a természet által nyújtott előnyöket, s a város

disznó (szeszna), szakál (szagál). Az itt előszámlált szavak nem mind a finn, hanem részint a csuvasz, és cseremisiz nyelvekben fordulnak elő. Némelyek mindaháromban közösek; mint p. o. alma, a csuvaszban és cseremiszben olma; sarló, a csuvaszban siarla; cseremiszben sorla; disznó, csuvaszban szeszna, cseremiszben soszna; borsó, csuvaszban pursa, cseremiszben pursza; szalma, csuvaszban olem, cseremiszben olom, magyarban alom.

előtti szirteket mind megerősítették ; amellyekről száz meg száz ágyú vészt és halált szór a betolakodó fejére. Idáig a nyugoti hatalmak flottája is eljutott, de tovább nem mehetett. Minket természetesen bebocsátottak. s nem sokára a *Newa* torkolatánál állottunk, és délutáni fél három órákor (ápril 29-én) *Petersburgban* horgonyt vetettünk.

XIII.

Szent-Pétervár.

Amint a hajóról kiszállottam, azonnal bérkocsiba ültem, és a *Hotel Demuthba* hajtattam ; nemcsak azért, mert úgyszólván a város közepén van, honnan könnyen tehetünk minden irányban kirándulásokat ; hanem azért is : mert a szolgálati személyzet német ; és így hamarább boldogulhatunk vele, mint a muszkával.

Itt vagyok tehát, gondolám magamban, egy nagy város közepén, hol sem ismerősöm, sem vezetőm. Először is tehát tájékoznom kell magamat ; azután összeköttetéseket keresek. Azért, mihelyt berendezem szállásomat, kimentem az utcára, és néhány percz múlva, Pétervár legszebb, legélénkebb, legtágasabb, leghosszabb, és legegzenesebb utcáján, a *Newski Prospecten*, voltam ; melly sokban hasonlít a párisi boulevardokhoz, és a boltok és kirakatok felett, majdnem több francia, mint orosz föliratot mutat. Ez meglepett. Minden európai színezetű volt ; Muszka-

országgra csak a bérkocsisoknak alúl fölül széles és hosszúkás, középett keskeny és alacsony kalapjok, mint nemzeti viselet, emlékeztetett; melly minden egyéb lehet, csak szép nem.

Első nap délután, elég volt ezen sugárúton végig menni és körültekinteni; hová még úgy is vizsztatérendünk.

Másnap reggel a czári palota felé irányoztam útam, s a *Glawnoi Schtab* (Generalstab) hatalmas ívezetén keresztül, csakhamar oda is jutottam. Azonban addig még sok mondanivalóm lesz, mire magáról a czári palotáról szólhatok; mert itt minden lépten, nyomon, nagyszerű dolgok kötik le az idegen figyelmét. Már maga a félkört képező Generalstab, kormányépület, mellyben a legfőbb katonai hatóságok, a külügy-, pénzügy-, ipar- és kereskedelmi ministeriumok székelnek, azonfölül pedig könyv- és levéltárak, és különféle gyűjtemények vannak elhelyezve; egyike azon colossalis alkotásoknak, aminőkkel más fővárosokban csak ritkán találkozunk. Elég legyen annyit mondanom: hogy csupán homlokzatát 700 ablak világítja meg. Ivezetének, vagy jobban mondva kapujának tetejét 6 díszkocsiba fogott ló ékesíti.

A czári palota s a ministerialis épület közötti téren áll *I. Sándor* czárnak emlékoszlopa, 84' magas, 14' széles, vörös finnlandi granit, egy darabban. Alapja és talapzata a török háborúban zsákmányolt ágyúkból öntetett. Az egész oszlop 150' magas; 1834-ben készült. Építésze *Montferrand*; kinek özvegye 1200 ezüst rubel nyugdíjat húz a kormánytól.

A fölírat tanúsága szerint I. Sándornak állította a háladatos Oroszország. *Montferrand* művének, melyet különféle bronzból öntött fegyverzetek- és győzelelni jelekkel fölékesített, a római *Trajan* oszlop szolgált mintául.

De ne időzzünk itt tovább; mert ime! ismerősök közelítenek. *Gyönyörű lovascsapat*; pompás hadiméneken; középtermetű, szélesvállú, barnaszakállú daliák; ezüst-zsinóros kék attilában, pantalonban, magyaros görbe karddal oldalukon, kalpaggal és kócsagtollal fejükön. Jóságos ég! ezek huszárok. Azok bizony: aminőket a Kaukaszus terem; cserkesz vér jelenleg a czár palotájának őrei; kik éppen most mennek fölváltani az előbbeni őrséget. Utánok! Gyönyörben úsztam: mintha ősapáinkat láttam volna magam előtt; és le nem vettem volna rólok szemeimet. Azonban egy hang, melly hozzám intéztetett, s így szólíta meg: »*Ez itt magyar!*« megállított. Visszanéztem, s az utánam siető, őszszakálú tisztes úri embernek, ki csinos fiatal lánykát vezetett karján, azt válaszolám: »Igen, én az vagyok, És ön uram?!« »*Deskó András*, az unghvári főesperes bátyja. Már 30 éve, hogy kijöttem Magyarországból, és orosz szolgálatba léptem. Sokáig laktam Asztrakánban; néhány év előtt pedig áttétettem Petersburgba; és itt mint államtanácsos, nyugalmaztattam. Ez pedig a leányom. De ez már nem tud magyarul.« Én is megmondám kilétemet; és így csakhamar megköttetett közöttünk az ismeretség, és a barátság; mellynek Sz.-Péterváron létem alatt, sok hasznát vettem. *Des-*

kótól tudtam meg azt is: hogy a czár hadsegéde és főlovászmestere, *Löffler* tábornok is hazánkfia; ki igen szereti a magyarokat. Mindjárt meg is mutatta a lakását, mely az udvari istállók közelében van; és most hítt, hogy jöjék vele, és látogassam meg a családját, melynek be akar mutatni. Ez megtörtént. És én kezdtem fölmelegedni, ebben a hideg országban: mit csak a szerencsés véletlennek köszönhettem; mely ilyen jó emberekkel megismertetett. *Deskó* utasított aziránt is: hogyan találhatom meg *Schiefnert*, a petersburgi tudományos akadémia egyik kiváló tagját; kihez ajánlva voltam Helsingforsból *dr. Saelantól*. *Deskó* maga is tudományos ember. Sokáig volt tanár, s mint ilyen írt 1855-ben magyar nyelvtant. oroszúl. Hogy miként érez, mutatja azon nyilatkozata, hogy Magyarországon akarja bezárni élte végső napjait. Mert, — úgymond, — »*Extra Hungariam non est vita.*«

A következő napon fölkerestem *Löffler* tábornokot. Csöngetésemre megjelent az ajtónál, a német komornyik. Kérdésemre: hogy »Idehaza van-e a tábornok úr?« hidegen azt felelé: »Nincs.« Ránéztem az emberre, és azt olvastam ki arczvonásaiból, hogy ez most hazudik. Azért elővevén magyar névjegyemet, a kezébe adám, és azt mondám: »Mutassa ezt be a tábornok úrnak.« Nem tellett bele egy percz, s az én németem egész nyájassággal és szolgálati készséggel ajtót nyitott, mondván: »Tessék besétálni.« A tábornok derék, magas, jóképű, katonás magatartású ember, őszbecsavarodott hajjal és bajuszzsal, igen

barátságosan fogadott; mindjárt magyarul szólított; s amint elmondottam kilétemet s utazásom célját, leültetett, és velem a legkülönbözőbb dolgokról jó félóráig beszélgetett. Azután utasított: hogyan, mikor, mit láthatok meg; mert most az oroszoknak husvéti ünnepeik lévén, minden nyilvános intézet és gyűjtemény, egy hétig zárva van, és csak idegeneknek, különös kérésre engedtetik meg, hogy azokat meglátogathassák. Minthogy pedig, szabály szerint, a császári palotákba és muzeumokba, csak frakkban szabad belépni; tanácsolá, hogy jó lesz, ha annak hiányában, ott is mindenütt magyar nemzeti öltözetben jelenek meg. Végre meghítt, hogy ittlétem alatt látogassam meg máskor is.

Használni akarván *Löffler* tábornok ajánlatát, azonnal a közellévő *Eremitage*-nak nevezett császári palotába irányoztam lépteimet; mely az újabb idők legszebb alkotásainak egyike, kettős homlokzattal, a *Newára*, és a kormánysház (*Glawnoi Schtab*) felé; hol *II. Katalin* legszivesebben időzött; összegyűjtván maga körül korának legjelesebb tudósait, művészeit, hadvezéreit, országnagyait; akikkel ott fesztelenül társalgott.

A főbejárás a kormánysház előtti térre nyílik. Amint beléptem és megmondottam hogy ki vagyok, és ki által küldettem ide, a palota gondviselője azonnal intett, hogy a tágas magas lépcsőkön menjek föl; holott már néhány idegen bámulta ezt a pompás lépcsőcsarnokot, mely ritkítja párját, s a benne elhelyezett szobrászati műveket. Itt van mindjárt, a

képtár előtti folyosón, a testvérgyilkos *Kain*, amint a megölt *Abel* holtteste fölélt eliszonyodik. Remekmű.

Miután itt szemeinket eléggé legettették volna, bementünk a válogatott mesterművekben gazdag képtárba; melly a különböző olasz, spanyol, francia, hollandi és német iskolák szerint osztályozva, 50 jól világított teremben, mintegy 2000 képet tartalmaz, s a szemlélőnek nem egypár órára, hanem egypár napra való dolgot ad. A művészek és műrekek sokaságából elég lesz csak néhányat megemlítenem. Illyenek: *Rafael* (szent család), *Bordone*, *Caracci* (Krisztus halála), *Caravaggio*, *Domenichino*, *Guercino* (Mózes a törvénytáblákat átveszi), *Guido Reni*, *Fra Bartolomeo*, *Andrea del Sarto*, *Sebastiano del Piombo* (Zsuzsánna), *Leonardo da Vinci*; *Murillo*, *Ribera*, *Velasquez*; *Bourdon*, *Claude*, *Mignard* (Darius mint fogoly nagy Sándor előtt), *Poussin*, *Vernet*; *Rubens* (tájképek), *Rembrand* (Ábrahám Izsákot föláldozza), *Ruyssdael* (vizesés), *Van Dyck* stb.

De a többi nevezetességekre is kell gondolnunk; mert ez a palota egész muzeum, könyvtárral, s a legkülönbözőbb tárgyak, ritkaságok, drágaságok, faragványok, rézmetszések, rajzolatok, ékkövek stb. gyűjteményeivel. De ki győzné mindezeket nem előszámlálni, hanem csak végig tekinteni! Egypárt mégis említés nélkül nem hagyhatok. Az egyik *Canova* műve (Amor és Psyche); a másik azon 5 láb magas díszedény (vasa), melly jaspisból van faragva; és ismét két kargyertyatartó, mellyeknek értékök 60.000 rubelre becsültetik. Mint tudva van, nagy Péter czár is szerette

a mesterségeket; és ezen muzeum töle is megőrzött egypár elefántcsontból készült faragványt.

Az eremitageval kapcsolatban áll az udvari színház is; melly most, az ünnepek miatt, természetesen zárva van.

Menjünk most egy házzal tovább; és ott fogjuk találni a czár jelenlegi lakását, az úgynevezett *téli palotát* (Simni Dworetz). Colossalis négyszögű épület, a *Newa* partján. Ez talán a legszebb és legnevezetesebb pont egész Sz.-Péterváron; homman a fény, hatalom és dicsőség minden irányban kisugárzik, nemcsak a fővárosra, hanem az óriási birodalomra. Azért a legélénkebb és legkeresettebb. Gyűlhelyök úgy a bel-földieknek, mint külföldieknek. Valóságos központ; melly a fejedelmi folyam kőpartján, a nagyszerű épületek egész sorozatát nyitja meg, fölfelé I. Péter czár palotájáig; lefelé az admirális új épületéig. A palota belsejét, annak gyűjteményeit, ékszereit, drágaságait, helyiségeit, különösen pedig az úgynevezett fehérteremet, hol az udvari ünnepélyek tartatnak, — igen magasztalják; de ezek most, a czári család jelenléte miatt, nem voltak láthatók. Tehát, noha a külsőségeknek nem nagy barátjok vagyok, most az egyszer meg kellett a külsővel is elégednem; mellyet a newaparti bronzoroszlánhoz támaszkodva, szemléltem. A palota homlokzata 700 láb hosszú; mellyet gyönyörű oszlopok, és erkélyek ékesítenek. A régi 1837-ben leégett, s a mostani *Kleinmichel* terve szerint épült, 1839-ben.

Itt lesz talán leginkább helyén Sz.-Pétervár

fekvéséről és fölosztásáról szólni. Ami az elsőt illeti : az körülbelöl $21\frac{1}{2}$ □ mértföldnyi területen kiszélesedő lapály, a Newa torkolatánál ; melyet ezen folyam, mielőtt a finnöbölbe szakadna, számos ágaival, majdnem két egyenlő részre, és több kisebb nagyobb szigetre oszt föl. Ezek külön városrészeket alkotnak. Illyenek p. o. a *petersburgi* és *wassilieurski* külvárosok ; melyek hidak által köttetnek össze a túlparton levő *admiralitási, narwai, moskai, liteinai* és *roschestwenski* városrészekkel. A folyam főágán egy hatalmas kö- és három fahíd van : *Miklóshidja, Izsákhidja Troiszki* és *Liteini*.

A téli palotával szemben áll az *admiralitás palotája* ; hol a tengerészeti ministerium székel, és katonai hajóiskola van. Ha már a czári palotát colossalisnak neveztem, akkor ezen roppant köhalmazra, melly nem annyira szépsége, mint inkább nagyszerűsége által vonja magára a figyelmet, alkalmas szót nem találok. Általában szokják hozzá az idegen, hogy Sz.-Péterváron mindent, mi köz- vagy nyilvános épület, vagy intézet, egészen más arányokban kell tekinteni, mint egyebütt. Itt minden arra mutat, hogy óriási birodalom székvárosában vagyunk ; hol a mindenható czár parancsszava az egész birodalom erejével rendelkezik, és azt oda fordítja, ahová akarja. Azért olly bámulatosak alkotásai. Az aegyptusi gúlákat sem a nép által választott köztársasági elnökök építették ! A palota homlokzata befelé néz a városra. Kapuját a tengerek és folyamok istenei őrzik, s a hatalmas boltíveket *Titanok* és *Karyatidek* tartják.

A palota előtti tér hársfákkal van beültetve, s a belváros lakóinak sétányul szolgál.

Innen lefelé menvén, néhány száz lépésnyire a *Petrofki-térre* jutunk; hol *I. Péter* czárnak, *Falconet* által bronzból öntött, 440 mázsányi, remek lovagszobra áll; amint a nagyratörő fejedelem, a meredek granitszírtén fölfelé lovagol, s az ágaskodó mén két hátulsó lábára áll. Ezeken, s a lecsüggő farkon, nyugszik az egész súly. A legmerészebb alkotások egyike, s a legszebb lovagszobor, melyet láttam valaha. Ebben a gondolat és kivitel nagyszerűsége egyaránt leköti a figyelmet. A meredek szirt a nehézségeket jelenti; a ló hátulsó lábaihoz csavarodó kigyó a csábokat és szenvedélyeket, melyeket a czárnak le kellett győznie.

Az iszonyú granittömegbe, melyet több ezer mázsára becsülnek, csak néhány, de jelentőségteljes szó van vésvé: »*Petro I-mo Catharina secunda.*«
MDCCLXXXII.

És ez elég. Többet nem is kell mondani. További magyarázat csak a hatást csökkentené.

Mennyivel hátrább áll ennél *I. Miklós* czárnak, a *leuchtenbergi palota*, most Maria Nikolajewna nagyhercegnő tulajdona, előtti téren levő lovagszobra! Itt a művész (*báró Klott*) mindent fölhasznált, mi a szobornak érdeket kölcsönözhetett. Oda állította, a talapzathoz még a hitet, igazságot, békét és igazságosságot is; melyek egyes részletekben mind igen szépek; anélkül, hogy azon magasztos eszmét, és kivített, mely Péter czár monumentumában megtestesült, utolérhetnék.

A Péter-tér jobboldalán, az admiralitással szemben, a *senatus* és a *szent zsinat* oszlopsoron nyugvó épületei emelkednek. Nem annyira szépek, mint nagyszerűek. Valamivel alább érzük *Miklós* nagyherczegnek sétányokkal körülvett, s a Newára néző palotáját; melly a maga nevének minden tekintetben megfelel, s az újabb építészet gyönyörű szüleménye.

Innen megint visszamehetünk az angol köparton (angliskaja) oda, ahonnan kiindultunk, a téli palotához; és hogy a tulsó parton is lássunk valamit, az *Izsákhidon* át, a *Wassili* (Balázs) külvárosba.

Ez új városrész; melly a Newa nagyobb és kisebb ága, s a tengeröböl által képzett szigeten terül el; és szép, egyenes, tágas utczáival (prospekt), diszes magán- és nagyszerű középületeivel, egészen európai izlésre vall. Itt van a vámház, börse, katonai növelde, egyetem, tudományos és művészi akademia, s a *bányászati intézet*; mellynek alapítója nagy Péter volt, s amellynek ásványgyűjteménye talán a leggazdagabb s legnevezetesebb Európában. Engem ez utóbbi leginkább érdekelt. Azért csak egy futó pillanatot vetvén a többire, a *Rumänzow* téren át, s a folyam mentében lefelé, egyenesen ide irányoztam lépteimet. Azonban könnyebb volt ide találnom, mint bejutnom. A bejáratot zárva találtam, s a palotaőr, tősgyökeres muszka, ki anyanyelvén kívül semmi művelt nyelven nem beszélt, sehogyan sem akart megérteni. Már csaknem kétségbeestem fáradságom sikere felől, és sajnálni kezdtem a hosszú utat, mellyet a sziget orráig tettem; midőn a szerencse fiatal tanulót

hozott segítségemre; ki beszélt francziául, s akinek röviden elmondottam, hogy mi járatban vagyok. Ez az intézet igazgatójához, *Jerosejeff*hez vezetett. Ezen derék, művelt, nyájas embernek köszönhetem, hogy az intézet termeibe bebocsáttattam, s annak felette érdekes gyűjteményeit megsemlélhettem. *Lakrusen* conservatort küldötte el velem, ki (az ünnepi zár miatt, noha éppen aznap ünnep nem volt), mellékajtókon vezetett be, s miután mindent megmutatott, a főajtón bocsátott ki, az én muszka palotaöröm nagy bánulatára. Arczáról olvastam le a fölötti megütközését, hogy én, minden ellenzése daczára, mégis célzt értem. Lássunk már most azon kincsekből, melyek itt összehalmozva lévén, figyelmemet különösen lekötötték, néhány darabot.

Illyen p. o. azon csodaszépségű beryll jegecz, mely fél láb nagyságban, 6 fontot nyom, csak különösen e célra készített üvegszekrényben látható, és az intézet számára, 45.000 rubelen vásároltatott. Van egy darab termékarany. Ez $2\frac{1}{2}$ putot nyom (1 put = 40 font), és 29.000 rubelre becsültetik. Egy darab platina, 30.000 rubel értékben. Egy darab termékréz, a kirgiz sivatagokról; mellynek súlya 52 put = 20 mázsa 80 font. Egy láb nagyságú szép sárgatopáz, 3000 rubel értékben; 2 hüvelyk hosszú, $1\frac{1}{2}$ hüvelyk széles, fényes opál, 5000 rubelre becsülve. Továbbá: egy fekete gyémánt; egy kagylóban, 60 karat súlyú igazgyöngy; egy nagy tábla négyszögalakú labrador, egy egész sziklát képező malachit; mellyeknek értékét nem is lehet meghatározni. Nem célom egész jegy-

zékét összeállítani. Az elősorolt darabok fogalmat adhatnak az itt halomra gyűjtött kincsek végtelenségéről. Ezekhez számítandók még a különféle bányász-eszközök, modellek, vegytani készülékek gyűjteményei.

Efelette érdekesnek mondják még a szibíriai bányászatot, mely földalatti tárnákban van elhelyezve; ahol az egyes fémek és ásványok természeti sajátságaikban vannak föltüntetve, s a tanításra igen érdekes anyagot képeznek. De ezt már nem láttam; nem kívánhattam vezetőmtől, ki úgyis nagy szíveséget tanúsított irányomban, hogy ilyen rendkívüli időben, még oda is lefáradjon.

Innen mentem *Schiefner* ő excellentiájához, a tudományos akadémia tagjához; akihez Ahlquist tanár ajánlott Helsingforsból. Schiefner, mint neve is mutatja, német eredetű, nyájas, barátságos, alacsony termetű fürgé kis ember; akivel mindjárt, ismerkedésünk első pillanatától kezdve, bizalmi viszonyba léptem. Ő 1817-ben született, Estland fővárosában, Rovalban. A jogtudományokat bevégezvén, előbb a tanári pályára lépett; utóbb a szentpétervári akademiánál nyert, mint könyvtárnok, alkalmazást. Szaktudománya a nyelvészet; különösen pedig a szanszkrit, tibeti és mongol nyelv, s a Buddha vallás és irodalom története. Számos, erre vonatkozó munkát adott ki, német nyelven. A magyarokkal igen rokonszenvez, és többen, utazó hazánkfiai, megfordultak már házánál; akiket kitünő szíveséggben részesített. Meglehet, hogy erre művelt lelkű nejének is nagy befolyása volt; ki hazánkban ismerős, s több évet töltött Budapesten,

Bártfay Lászlónak, a gróf Károlyiak titoknokának, családjánál. Különösen emlegette Hunfalvyt, s általam üdvözölte is. Megismertetett akadémikus társával, s jóbarátjával, *Wiedemannal* is; úgy nemkülönben *Gruberrel*, az anatomia hirneves tanárával. *Schiefner* nek igen tetszett, hogy úgy minden pártfogás és támogatás nélkül, neki mertem indulni a nagyvilágnak, és csodálkozását fejezte ki, a Petersburgban, illy rövid idő alatt már kivívott eredményeken. Azután meghívott magához ozsonnára; mit köszönettel el is fogadtam.

Megnéztem az akademia gyűjteményeit; melyek között a természetrajzi osztályban, különösen magára vonta figyelmemet azon óriási nagyságú mammoth-csontváz, melly 1803-ban, Siberiában, a jeges-tenger partjain, mélyen a földben találtatott, s amelylyen, állítólag, az izmok még olly épek voltak, hogy az ebek azt megették. Mikor? mellyik korszakban juthatott ez ide; amelylyel összehasonlítva, eltörpül a melléje állított elefánt? Erre feleljenek a geologusok. Érdekes még a már régen kihalt idomtalan Dodon madár, és a vadló is.

Másnap a liteini hidon átmenvén, meglátogattam a Morskaja úton épült *orvossebészti intézetet*, s a körülötte levő kórházakat, és bekopogtattam *Schiefner* üdvözlétével *Gruber* tanárhoz. Ez az anatomia terén ismert tekintély, előbb a prágai egyetemen tanított, s onnan hivatott meg Petersburgba; melly meghívást csak azon föltétel alatt fogadta el, hogy szabad legyen neki előadásait német nyelven tartania.

Azóta már sokszor abajgatták őt e miatt, és sok keletlenlenségnek volt kitéve. muszka kartársai részéről; de Gruber nem olyan anyagból van gyúrva, hogy megijedne a maga árnyékától; ha bántják, azonnali otthaggyással fenyegeti elleneit; s ezek szépen meghunyászkodnak. Ő tehát az egyedüli tanár a petersburgi egyetemen, akinek megengedtetik, a német nyelv használata. Kitünő, értelmes, nagyszorgalmú ember. Tágas ismereteiről, lankadatlan buzgalmáról, számos praeparatumai tanúskodnak; mellyeket nekem szives készséggel megmutatott. Hanem hát van is ám feldolgozásra való anyag, amennyi kell. Így p. o. csak koponya, a legkülönbözőbb emberfajokból, — minek szolgáltatására az orosz birodalom különösen alkalmas, — 3 — 4000 áll rendelkezésére! — Itt azután tágas mezeje nyílik az összehasonlító boncztannak! — Tanítványai őt, szigorú, de mindamellett humanus és igazságos bánásmódja, és nagytudománya miatt, félik és tisztelik. De az orvosikar is jól tudja, hogy mit köszönhet Grubernek.

Talán sehol sem tűnt fel előttem olly kiáltó jelekben az orosz colossus szédlítő nagysága, mint az anatómiai teremben; midőn ezt a rengeteg koponyát megláttam. Ez maga egy egész impopulatio: halottak városa. Sok népet agyon kellett ott verni, sok nemzetet eltiporni, míg illyen gyűjteményt összeállíthattak.

Előadások nem lévén, azokat meg nem hallgathattam; mit fölötte sajnálok: mindamellett mégis egypár órát töltöttem Gruber társaságában. Azután,

az ő tanácsára, átmentem a Sámsonhidon, a nagy és kis Newka által képezett szigetre, az úgynevezett petersburgi városrészbe; hol a *fűvészkert*, és a nagy *arangeria* létezik.

Május eleje volt; mégis olly hátra állott a vegetatio, hogy a fák és cserjék a szabadban alig riügyeztek. Hanem annál szebb és kellemesebb éghajlat nyílt meg előttem a nagyszerű melegházakban; hol a tropicus növények teljes pompájokban diszelegtek. Egész pálmaerdő, a magas éjszakon; citrom és narancsligetek; szárazföldi és vizinövények; széles levelű cicasok, zöldelő páfrányok, virágzó orchideák, theák stb. a legtávolabb világrészekről; számos és mind kitünő példányokban. Ehhez foghatót sehol sem láttam.

Ide nem messze vannak Mihály nagyherceg nyaralója, és Maria Nikolajewna nagyhercegnő szép kertei. És ennyi legyen mára elég; mert a nap már lehanyatlott, és nekem még messze útam van hazáig.

Most a templomokat fogjuk meglátogatni, de csak a legnevezetesebbekről teendek említést.

Első helyen áll mindenesetre *Montferrand remekműve*, az *Izsáktemplom*, nem messze a senatus épületéhez, aranyos kupoláival és oszlopsoraival; melly a legszebb és legnagyobb szerű minden orosz templomok között. Keresztalakú külseje, mind a négy sarkán, külön homlokzattal és oszlopcsarnokkal bir. Falai szürke márványlapokkal fedvék; az oszlopok vörös granitból faragvák. Belsejét, mint a sz. Márkét Velenczében, mozaikképek ékesítik. Legnevezetesebb

benne a főoltár; melly 12 malachit, és 6 lapislazuli oszlopon nyugszik. Az oszlopok 30 – 40 láb magasságúak. Értékek megbecsülhetetlen. Illyesmit csak Oroszország állíthat elő, mellynek az Ural hegységben levő bányái, mesés gazdagságúak. Midőn Olaszországban jártam, keltem, s a templomokat nézegettem; ha valahol egy tenyérnyi nagyságú lapislazulit leltem, arra mint becses kőre, már előre figyelmeztettek. Itt ugyanazon kőből egész monolith oszlopok láthatók. Általában az Izsáktemplomban minden megvan, mit csin, izlés, gazdagság, nagyszerűt előállíthat. Csak egyet nem találtam benne: azt a szentelt komolyságot, mellyet kath. templomokban megszoktunk. De ez nem a templom hibája, hanem az embereké.

A *Kasan cathedralis*, melly a kasani boldogságos szűz tiszteletére emeltetett, s amelybe Szent-pétervár legszebb és leglátogatottabb utcája, a Newski prospekt vezet, — mint érseki székesegyház, rangban és nagyszerűségben, talán felülmúlja az Izsáktemplomot; de szépségben és nemes izlésben nem. Roppant, félkörídomú, colossalis oszlopokkal és szobrokkal ékesített kőhalmaz; melly a római szent Péter templomnak utánzása akart lenni; anélkül, hogy azt akár külsejére, akár belsejére nézve, megközelítené. Az előtte levő szemetes tér pedig, éppen nem kathedrális-hoz illő. Belsejében sok a drágaság; különösen a boldogságos szűz szobra, fején igen nagy értékű koronával, aranytól, ezüstattól és gyémántoktól ragyogó. A szentélyt a templomtól elválasztó ikonostas fala, ajtaja, mind tiszta ezüst. Az egész templom tele

zászlókkal és győzedelmi jelekkel; mellyek a nemzeti büszkeséget ugyan emelhetik, de az ájtatosságot bizonyára nem. Itt láttam többek közt *Davoust* franczia tábornagy maréchalbotját, üvegszekrényben, a következő emlékirással: »*Scipio Davustii, Francogallorum Ducis, in strage exercitus, ab illo ducti, inter caetera trophea, expugnatus, apud Crasnoy, V. die Novembris. Anno MDCCCXII.*« sasokkal, s a meghódított városok kulcsaival. *Claves Hamburgi, Dresdae, Lubecae, Namueri, Censtochoviae, Lipsiae, Coloniae, Nancei, Gallicae Remorum, Ultrajecti, arcis Gallicae avenarum, Casselae, Aquisgrani.*

Az isteni szolgálatot illetőleg, a legnagyobb ellentétet látjuk az oroszok és protestansok közt. Mig ezek a külső szertartásokat majdnem egészen mellőzik, s a fősúlyt a beszédre, az Isten igéjére fektetik, melly néha hosszadalmas is; az óhitűek isteni szolgálata csupa szertartás, mellyben az Isten igéje soha sem hangzik; vagy csak igen ritkán. Akkor aztán nem csoda, ha az orosz köznép kevésbbé ismeri az Istent, mint a czárt. Ez nála a mindenható,

Még egy templomot, jobban mondva imaházat, mert e név a szerény épületre jobban ráillik, kell megemlítenem; és ez a *finn egyház*. Vasárnap lévén, bementem. Éppen prédikáció volt; és én örültem, hogy a rokonnak hirdetett finn-nyelvet, a szószékről meghallgathatom. Hogy valamit megértsek, arra nem is gondoltam; de mégis azt hittem, hogy valami rokon hangot, kiejtést, nyelvhajlást, avagy csak távoli hasonlatosságot is, fogok a két nyelv, a finn és magyar közt,

találni. Mert hiszen az oláh sem latin, a svéd sem német; de azért aki az egyik vagy másik nyelvet hallja, ha nem érti is, azonnal fel fogja ismerni annak rokonságát, eredetét. Ezt én a finn prédikációban, bármennyire igyekeztem is, füllel, szájjal, minden hangot felfogni, nem találtam. Miattam bizony mondhatták volna azt, akár szanszkrit nyelvnek is. Azért bocsásson meg *Budenz*, bocsásson meg *Hunfalvy*, én a finn rokonságban nem hiszek. Ennyi rokonságot, néha a világ egymástól legtávolabb eső nyelveiben is találunk. Mi által csak egy eredeti ősnyelvnek valamikori létezése igazoltatik; mellyről a többi nyelvek, mint ágak a fáról, szakadtak. Mindamellett én a finneket, derék, becsületes, szorgalmas és munkás, iparos népnek ismerem; melly tavakkal és mocsárokkal borított földén, a magyarok rokonsága nélkül is, megél. Kerestem a *herra provastin*, *Öhquist* prépost urat is, kihez *Ahlquisttől*, *Helsingforsból*, ajánlva voltam; de sajnálatomra nem találtam.

Mit hallok? Miféle zaj ez? Mért tódul a nép a téli palota elé? Talán bizony! A szent Oroszországban? Mindjárt meglátjuk. *Cserkesz lovasság* fölött tart szemlét a czár; s ezek a daliás hadfiak, ügyes lovaglásuk által tüntetik ki magukat! Ime! éppen most vágtat az egyik a kitüzött téren; lassan leereszkedik a ló hátáról; már egészen a hasa alatt van, s anélkül, hogy a száguldó mént legkevésbé is tartóztatná futásában, fölvesz a földről egy darab papirost, melly eléje dobott; azután megint fölemelkedik, és mire paripája a célhoz ért, már megint a hátán ül;

olly délczegen és biztosan, mintha semmi sem történt volna útközben. A másik a legsebesebb nyargalás közben, egész testével leereszkedik a földre, és czéllapba lő, és talál, és tovább iramodik.

Ezek aztán hát igazán jó lovasok, és jó czél-lövők; amellet szép emberek, széles vállal, karcsú derék-
kal, keleties, festői öltözetben. Mintha csak a hontkereső Árpád hadait látnám szemeim előtt, mely-
lyek ugyanazon vidékről, a hűvös Kúma partjairól, és *Magyarvár (Burgon madjar)* falai alól indultak meg; hogy őseiknek, *Atillának*, s *Bajánnak*, az avar khán-
nak, örökségét átvegyék. Oh! Istenem, minő érzés lepte meg szívemet. Sirni tudtam volna örömemben, és sirni fájdalmamban, hogy én azon földre, melyet dicső őseink nyomdokai jeleznek, hosszas előkészület, és nagy erőfeszítés után sem mehettam; mert meggátoltak abban az emberek; kik azt hiszik, hogy jobban ismerik az Isten titkait, és reám tukmálták, hogy ezt így akarja a — gondviselés!

Siessünk innen a *Zarizyntérre*, vagyis az úgy-
nevezett marsmezőre, hol éppen most 6 lovasezred, és két üteg ágyú, tartja hadgyakorlatát. Minő látvány! Kozákok, huszárok, uhlanok, szép csatarendben, pom-
pás lovakon, fejledeznek jobbra, balra, a vezényszó szerint. És a lovak! Ázsia végtelen pusztáiról, külön-
böző színekben; úgy hogy minden ezrednek meg van a maga saját színe. Az egyikben mind szürke; a másokban mind fekete; a harmadikban mind sárga; a negyedikben mind fakó stb. ló. Ezt másutt sehol a világon föl nem találjuk. Nem is teheti ezt más, mint

Oroszország, mely annyi harczias nemzeten, s olly megmérhetlen lótenyésztő téreken, uralkodik. 1849 óta, midőn Zerindnél, egy éjjel a muszkák foglya voltam, és csak szerencsésen sikerült csel által szabadultam ki körmeik közül; itt láttam megint először kozákokat; s eszembe jutott az a két kozák, aki a zerindi hidon, hajnalhasadtakor, a papi öltöny előtt meghajolt, s engem, társammal együtt, lándzsáját leeresztve, szabadon bocsátott. Sokszor az embert csak lélekjelenléte menti meg.

A marsmezőn van fölállítva *Suwaroff* emlékoszlopa, mellynek granittalpán a hadvezér bronzszobra büszkélkedik: ugyanazon hadvezéré, ki Varsó bevétele után, Julius Caesart utánózva, ezen három szóból álló jelentést küldötte II. Katalinnak: »*Hurrah! Varsó. Suwaroff.*« Mire Katalin, szintén olyan lakonikus rövidséggel válaszolá: »*Herczeg Suwaroff. Katalin.*«

A marsmező közelében, több nevezetes épületen kívül, látjuk a *márványpalotát*; így nevezve azért, mert egészen márványból épült. Ami benne nem márvány, az granit, vagy ércz. Homlokzata a Newpartra néz. Külseje nagyszerű. Belseje, mint mondják, igen fényes. Jelenleg *Constantin* nagyherczeg tulajdona.

A márványpalotától oldalvást, érjük a *nyári kertet*; melly a szelidebb évszakban, a főváros lakosainak, sétányul szolgál, tágas hárs-, tölgy- és nyírfa soraival. A kertben van a *régi palota*, nagy Péter egykori lakása. Még akkor nem volt ollyan hatalmas az

rosz czár, mint utódai, és kisebbszerű épülettel is beérte; mindamellett, hogy az óriási birodalomnak, és fővárosnak, még akkor svéd uralom alatti földön, ő vetette meg alapját. A szobákban minden úgy van, mint az ő életében volt.

Itt majdnem megjártam vigyázatlanságomért. Amint a kertből kimentem, magas, nyulánk, méltóságos magatartású, katona egyenruhát viselő úri ember jött elém: azt gondoltam, hogy valami főtiszt lehet, talán maga a czár; de nem tudtam, és mint idegen nem is tudhattam, nem is tartoztam tudni, hogy kicsoda. Sem azt nem ismertem kötelességemnek, hogy minden katonaöltöny előtt kalapot emeljek; annál kevésbbé: mert egészen magánosan, minden kíséret nélkül, egylovas kis droschke-féle kocsiban jött, s abból kiugorván, belépett a kertbe. Mi tehát, anélkül hogy egymással sokat törődtünk volna, szépen elmentünk egymás mellett, békében. De alig tettem néhány lépést, már ott termett mellettem egy polgári ruhába öltözött titkos rendőr, és kérdé francziául: »*Pourquoi n'avez vous salué l'empereur?*« Mért nem köszöntötte ön a császárt? »*Uram!* — mondtam, — *nem tudám, hogy a császár. Azt látja ön,* — magyar ruhámra czélozva, — *hogy idegen vagyok.*« »*Miféle nemzeti-ségű?*« volt a másik kérdés. »*Magyar.*« Ezzel fejet hajtottunk egymásnak, és elváltunk. Talán, ha szerencsétlenségemre lengyel vagyok, elfognak. És meg lehet, hogy ruhámról ítélve, a hasonlatosság miatt, a rendőr lengyelnek nézett. Én pedig bámultam, hogy a czár ilyen magánosan jár, s olly otthonosnak és

biztosnak érzi magát, még ilyen nyilvános, különféle emberektől látogatott helyen is. Később, midőn az esetet többeknek elbeszéltem, megtudtam, hogy az ilyen magános sétálás, Sándor czárnak szokása. Nem fél senkitől és semmitől. Talán azt hiszi, hogy annak, ki az örökös jobbagyságot eltörölte, s az embert viszszaadta saját méltóságának, nem kell félnie. Pedig van valami a levegőben, (és ezt bizonyos jelekből sejdítem), a minek forradalmi szaga van. Van olyan társulat, amely félig nyíltan, félig titokban működik, s amelynek összejövetelénél, egyszer, csupa véletlenségből, alighogy Pétervárra jöttem, magam is majdnem megjelentem. Irodalmi szint visel; anélkül, hogy a nyilvánosság elé akarna lépni termékeivel. Magyarországból is számít tagokat; s éppen ezek, bizalmatlansággal viseltetvén a magyar iránt, — örömemre nem lettem bemutatva.

Nagyon természetes, hogy ha valaki utaz, és tartózkodási ideje, az egyes helyeken igen rövidre van kimerve, csak a legnevezetesebb tárgyakra fordíthatja figyelmét, és sokat, mi különben érdekes lenne, mellőzni kénytelen. Így történt velem is Petersburgban, alig egyheti ittlétem alatt. A közjótékonyági intézetekből például, csak az oldenburgi herczeg nevét viselő *Dnejczka Bolnicza* gyermekkórházat látogathattam meg; hol *dr. Rauchfuss* főorvossal volt szerencsém megismerkedni; kinek szivességéből bejártam és megnéztem az egész intézetet, melly alapítójának s pártfogójának dicséretére válik.

Utósó útam *Schiefner* akadémiai taghoz tet-

tem, hogy irántam tanúsított barátságát és jóságát, mellynek nagy hasznát vettem, megköszönjem. Itt sajátságos jelenet fejlődött ki közöttünk. Az elválás pillanatában azt kérdi tőlem *Schiefner*: »Van már útlevele?« Mire én kissé meglepetve, de határozott hangon válaszolám, hogy van. Még inkább meglepett a második kérdés: »És rendjében van?« »Rendjében. Ha parancsolja excellentiád, azonnal elhozom és megmutatom. A magyar ministeriumtól van kiállítva.« »Azon nem kételkedem, folytatá, csak azt akartam megtudni, van-e szabadsága az elmenetelre?« »Az elmenetelre!? De hát ki korlátozhatja ebben engemet? Gondolom ez az én elhatározásomtól függ.« »Nem úgy, édes barátom; nem úgy. Ön most Oroszországban van. Ön ide csak az orosz kormány engedelmével jöhetett be; és innen csak az orosz kormány engedelmével mehet el. Azért szükséges, hogy ezen pont az útlevélben világosan ki legyen fejezve. Különben, úgy járhatna, mint nemrégiben egyik ismerősömmel történt, hogy a határról, ennek hiánya miatt, visszautasították. Hol van szállva?« »A Hotel Demuth-ban.« »Jó! menjünk. Majd beszélek a schweizerrel, és megnézem az útlevelet.«

Itt mellékesen megjegyzem, hogy Petersburgban *schweizer* annyi mint portás; mert minden portás schweizi; valamint nálunk a *bonne-ok* és francia nyelvmesterek többnyire schweicziak.

Tehát *Schiefner* tudakolódott az útlevél iránt, a portásnál; ki azt a rendőrségnél már látomásoltatta. És szerencsémre! Mert a fennemlített enge-

dély csakugyan nem volt belefoglalva. És így, a portásnak, noha már este volt, újólág el kellett mennie a rendőrséghez, hogy a dolgot kiigazítsa, és én útközben ment legyek mindennemű kellemetlenségtől.

Május 5-én délben, hagytam el Petersburgot. A fák itt még puszták voltak; rügyeik csak most kezdetek még feselni. Minél tovább haladtunk, annál előbbre volt a természet; annál közelebb értük a tavaszt. A vidék Vilnáig sovány és érdektelen. Terjedelmes erdők, fenyővel és nyírfával borítják a homokos, kövecses talajt. Rendes falvakat a vasút mentében alig láttam; csak nyomorúlt faházikók, rongyos viskók mutatták, hogy erre is emberek, nagyobbrészt favágók, laknak.

Az első városka Petersburgon alúl *Pskow*; azután értük *Dünaburgot*, melly némi erődítményekkel bir. Itt átmentünk a *Dünán*, és *Vilnánál* a *Vilján*, *Kownonál* pedig a *Memelen*. Végre május 6-án délben, miután útleveleinket, mellyeket a muszka rendőrök az utósó állomáson elszedtek, és megvizsgáltak, ismét visszakaptuk volna, — elértük *Eydkuhnent*, s a porosz határt. Vilnán alúl a föld már műveltebb, a táj barátságosabb, s a növényzet is sokkal előbbre haladott.

Amint a határon átléptünk, vidék, levegő, természet, minden arra mutatott, hogy egészen más országban, más világban vagyunk. Itt a tavasz egész pompájában mosolygott felénk. Bársonyzöld mezők, szépen művelt szántóföldek, csinos falvak szegélyezték pályánkat; de én nem sokat élvezhettem mindezekből;

mert a hosszas utazás nagyon összetört: és azért Prussia virányait nem részesíthetém azon figyelemben, melyet valóban érdemeltek.

Odahagyók már *Königsberget*, *Braunsberget*, és *Elbinget* is. *Dirschau*nál átmentünk a *Visztulán*, és keresztülhasítván a poseni nagyherczegséget, végre 41 órai folytonos rázatás után, május 7-én, reggeli öt órakor Berliube érkezénk.

Alig vártam, hogy szállásomra mehessek; melly *Rigalszky*, lengyel származású hivatalnoknál volt, közel a »Charité« kórházhoz, (Karlsstrasse Nr. 36. II. St.); s az iszonyú bundát, melly vállaimat, Petersburgtól idáig, jól megnyomta, ledobhassam. Azután ágyat vettettem magamnak, lefeküdtem, és aludtam egész nap.

NÉMETORSZÁG.

XIV.

B e r l i n.

A XIII. század első felében, még csak kis halászfalucska a *Spree* partján, most a legutóbbi német-francia háború óta, a hatalmas német birodalom központja és fővárosa, közel 1,000.000 lakossal, fövenyes, terméketlen síkságon terül el; s egyáltalában nem dicsekedhetik a természet azon adományai-val, melyek alkalmasak arra, hogy valamely várost nagygyá, világhirűvé és csodálttá tegyenek. De annál büszkébb lehet nagy fejedelmeire, ügyes államférfiaira, jeles hadvezéreire, és szorgalmas iparos népére; akik a természet mostohaságán győzedelmeskedve, olyan magasságra emelték, hogy azt még az irigység is bámulja; anélkül, hogy neki árthatna.

Nagy Fridrik uralkodásának kezdete óta, kit Maria Theresia csak a »kis porosz király«-nak nevezett, de aki csakhamar nyakára nőtt, igen gyorsan és folytonosan növekedett. Egész utczák, városrészek, mintegy varázsszóra lepték el a földet; míg jelenlegi nagyságát elérte.

Legnevezetesebb része, hol majdnem mindaz, mit emberi ész és akarat képes volt előteremteni. összehalmozva van, a brandenburgi kaputól az új muzeumig terjed. Az én első utam is ez volt; ahol szemlét tartottam, mihelyt szállást kerestem, itt huzamosabb ideig maradandó.

Kezdjük tehát egyszerű utijegyzeteimet a *brandenburgi kapunál*.

Ezen görög stýlben épült, oszlopokon nyugvó, 60 láb magas, 195 láb széles, megható alkotmány fedí a városba a bemenetet nyugat, a Thiergartennek nevezett park felől. Tetején a győzelem istennőjének négyfogatú bronzkocsija. Victoria befelé hajt a városba. Azelőtt, — így mondják, — kifelé hajtott; hanem 1806-ban, a francziák által, Párisba vitetvén, s 1814-ben onnan vissza hozatván, a város határozatából, homlokfordulatot tett; nehogy ismét eszébe jusson onnan elillannia. Közvetlen közelében, az úgynevezett párisi téren, a legszebb paloták.

Innen befelé menvén, érzük amaz egyenes, széles, hársfákkal beültetett, sétányokkal díszes sugárutat, mellynek neve: »*Unter den Linden*«; s amelly a berlini mulató közönségnek legközelebbi, s legkedveltebb gyűlhelye. Magam is sokszor ellátogattam ide üres óráimban; és meg kell vallanom, hogy a város tekintélyét és szépségét, igen emeli; azonfölül, hogy a levegő tisztaságát és jóságát is előmozdítja. De a zsebmetszőktől, iparlovagoktól, kik itt leskelődnek, s a gorombaságtól, minőt utazásaim közben csak Berlinben tapasztaltam, meg nem óvja az idegent.

Ezek odatolakodnak az emberhez; beszédbe erednek vele: ajánlják magukat vezetőül, utitársul stb. mint velem is történt, s jaj annak, akit befönhatnak.

Egyszer derék hazámfiával, *dr. Ajtay Sándor-cal*, akit csak itt ismertem meg, s aki velem együtt, az egyetemen, az orvostani előadásokat, s a klinikákat látogatta, *Unter den Linden* sétálgatván, hátam mögött zajos szitkozódást, gúnyos czímezgetést hallottam; anélkül hogy annak okát tudtuk, vagy arra valamelyikünk figyelt volna. Csak midőn a garázda burkus mellett elment, s oda kiáltott: »*Nix katholisch!*«. vettük észre, hogy ez minket, tulajdonképen engem illet; kit iszákos deliriumában katolikus papnak, különösen pedig, attilámról ítélve, lengyelnek nézett.

Legokosabbnak véltük, a durva insultust észre sem venni, s a gazficzkóval szóba sem állani.

Eszmetársulatnál fogva, meg kell e helyen jegyeznem, hogy Berlinben, az újabb városrészek utczáiban, azon dicséretre méltó szokás, vagy hatósági intézkedés divik: hogy aki épít, háza előtt, néhány ölnyi, vasrácsokkal körülvett, cserjékkel, bokrokkal, virágokkal, zöld pázsittal beültetett kertecskét tartozik alkotni, a járda mellett. Mi az utcának, s a járókelő közönségnek nemcsak hasznára válik, egészségi szempontból, hanem gyönyörűséget is szerez a szemnek s a lelket emeli. Nem lehetne-e ezt Budapest poros utczáin is utánózni?!

A hársfák délkeleti végén látjuk *nagy Fridrik*-nek, 24 láb magas granittalapzaton fölül még 18 lábnyira emelkedő óriási lovagszobrát, melyet művésze,

Rauch, bronzba öntött; s a mellynek alapkövét 1840-ben, úgymint *Fridrik* trónraléptének százados évfordulóján, *III. Fridrik Vilhelm* tette le. A talapzat hármass emelvényén, s azoknak sarkain, lovagszobrok és álló alakok, életnagyságban; a nagy király korának legjelesebb hadvezérei, ministerei, tudósai, művészei, mint mondják élethiven, fölismerhető vonásokkal. Illyenek többek között: *Henrik* és *Ferdinand* braunschweigi herczegek, *von Zieten*, *Seydlitz*, *von Tauenzien*, *Schverin* és *Winterfeld* tábornokok; a porosz, württembergi és dessau herczegek; a brandenburgi örgróf; *Schlabrendorf* és *Finckenstein* ministerek; *Lessing* a költő; *Kant* a bölcész; *Graun* a zeneköltő stb. Colossalis alkotmány; amelly éppen roppant nagysága miatt, reám szinte rossz benyomást tett; mert mellette *Vilmos császár* egyemeletes palotáját, mellyben az agg uralkodó közönségesen lakni szokott, majdnem elenyészik.

A császári és királyi palotával szemben, van a tudományos *akademia*, gyönyörű képtárral; az *egyetemi épület*, és *könyvtár*; melly utóbbinak felirata: »*Nutrimendum spiritus*«, igen elmésen van választva.*

* Igen érdekesnek és tanulságosnak tartom, itt némelly csodálatra méltó ritkaságokat elősorolni: mellyeket a berlini egyetem muzeumában láttam és följegyeztem. Illyenek:

A muzeum *anatomicumban*: *Ichthyosaurus tenuirostris* és *communis*; *Plesiosaurus dolichodeirus*; mindahárom ásatag; úgy nemkülönben a *Zeuglodon macrospondilus*; roppant hosszú, gyíkforma állat; legalább is 9—10 öles. Két emberi

Vilmos császár palotájának egyik oldala, amelyben az uralkodó lakik, az *operaházra* néz. Azt mondják a legnagyobb Németországon. Fölrata: »*Fridericus rex Apollini et musis*«, alkotójának, a nagy királynak, emlékét dicsőíti.

Ugyancsak II. Frigyesnek köszöni létrejöttét, az ide nem messze eső, rotunda alakú, *szent Hedvig* kath. templom is; mely a római Pantheonra emlékeztet, és homlokán ezen föliratot viseli: »*Friderici regis clementiae monumentum*«. Nincs ellene semmi kifogásom, hogy a mű nagylelkű alapítójának nevét hirdesse; hanem azt hiszem, hogy a templom homlokzatán, mégis inkább csak az Isten nevének kell állani! Akiről írva van: »*Per me reges regnant, et legum conditores justa decernunt*«. A templom csinos külsejének, belseje is megfelel.

Az operaház előtti téren, ismét emlékszobrokkal találkozunk: *Blücher*, *Bülow*, *York*, *Gneisenau*,

csontváz: az egyik 7 láb, a másik 7 láb 3 hüvelyk magas. Három kaffer csontváz; melyeken a csontok is pigmentírozottak.

Az *ásványtani terem* földtani osztályában: *Tetracaulodon Kochii* feje, roppant őrlő fogakkal. *Lepidotus gigas*, és *Dapedius caelatus*, igen szép halkövéletek. Lábnymok eredeti példányai.

A *muzeum zoologicumban*: *Ornithorhynchus paradoxus*; emlős állat, kacsacsőrrel. *Újhollandiából*. *Chavaria* (Wehrvogel) barnapettyes nagy vízi madár, szárnyán fogidomú csontokkal: 1—2 mindegyiken. Hazája *Montevideo* és *Brazília*. *Baläniceps rex*, hamuszínű, széles vastagsőrű vízimadár, *Guineából*.

Scharnhorst, a francia háborúból ismeretes tábornokok díszesítik azt; ha mindjárt szerényebb külsejök nem is tár föl annyi bámulni valót.

Tovább menvén, azon gyönyörű köhidhoz érünk, mely a *Spree* fölött emelkedik, és *Schlossbrücke*-nek neveztetik. Jobbról, balról a gyalogútakat, fehér-márványból művészileg faragott mythologicus alakok díszesítik. *Victoria* és *Minerva* az ifjút hőstörténetekre, fegyverforgatásra, és harcra tanítják, és buzdítják; azután a győzőt megkoronázzák; a megsebesültet fölemelik, újabb csatára biztatják, védelmezik; míg végre a győzedelmesen elesettet *Iris* (a szivárvány) bevezeti az istenek lakába, az *Olympusba*. Föltűnt nekem, hogy ezen nagy, katonai államban, Poroszországban, mellynek főereje jólfegyverzett, jól-begyakorolt hadseregében áll, minden lépten nyomon, a katonai erényeket látjuk megdicsőítve; hogy annak szelleme átmenjen a nép vérébe. És nem ok nélkül: oroszlánoknak oroszlánok a kölykeik.

Hanem hát szó ami szó, az a szennyes mocskos kis *Spree* folyam, mellynek legfőbb érdeme az, hogy minden szennyet fölvesz és kivisz a városból, ilyen nagy megtiszteltetésben nem részesült volna: ha nálánál nagyobb tekintet, minő a város szépítése, — nem vezérelte volna a berlinieket.

A hidon túl, jobbról, van mindjárt a királyi várlak, *das königliche Schloss*, és ezzel szemben a *muzeum*. Ez Berlinnek fénypontja.

A királyi várlakon meglátszik, hogy nem egyszerre, hanem különböző korszakokban épült; míg

mai, hossznégyny alakját elnyerte. Magas kupolája 1849-ben végeztetett be. Udvarán igen szép bronzszobor, szent György vitézt, a lovagok védszentét, akit a gentry óralánczokon is szokott viselni, ábrázolja; ércbeöntve *Kiss* által, 1865-ben. Aligha csatlódom, ha ezen kitünő művészt. kívül még máshol is fogunk találkozni, magyar eredetűnek tartom. Csak-hogy a nevét, a németek Kiszsznek ejtik ki.

A királyi várakban legérdekesebbek: a *kápolna*, a kupola alatt; a *fehérterem*; a *lovagterem*, és a *képtár*. A kápolnában, a protestantismus hőseinek, *Luther*, *Melanchton*, *Calvin*, *Huss*, *Johannes Pomeranus*, (Birgenhagen), *Zinzendorf*, *oraniai Vilmos*, *bölcs Fridrik*, *Gustav Adolf* stb.-nek arczképek, pótolják a szenteket. Mea pace! Csakhogy ebben nem látok semmi következetességet. Avagy szent Péter, sz. Pál, az apostolok, evangelisták, martyrok és egyházatyák, s a többi szentek, nem voltak-e legalább is olyau becsületes emberek, mint a fentebbiek?! — Különös figyelmet érdemelnek, az oltár előtt, az aegyptusi alabastromból faragott, és a Pompeiben kiásott sudár márványoszlopok.

A fehérteremben 12 brandenburgi választófejedelem arczképe, fehér márványból. A képtárban különösen *Eybel* művét, melly a nagy választófejedelmet, ábrázolja a *fehrbellini csatában*, — jegyeztem meg; ahol ő, 1675. junius 18-án, 5000 brandenburgi lovassal, a 11000 főnyi svéd hadat tönkretette.

A lovagteremben különféle arany, ezüst ékszerrek, diszedények stb. láthatók.

A királyi várlakkal szemközt, diszes parkkal körítve, pompáz a *muzeum*; mely egy épületbe összefoglalva, ó- és újmuzeumra osztatik. Itt tollamat lankadni érzem. Olly nagy föladat előtt állok. Majdnem jobban szeretnék róla semmit sem írni; hanem egyszerűen azt mondani az olvasónak: Jer! és nézzd: Ez Berlinnek fénypontja! Kimerítően nem írhatok; ahhoz egész kötetek kellenének; mellyek messze túl szárnyalják a rövid utijegyzetek keretét. Tehát hogy az egész által okozott nagyszerű benyomás hatását ne gyengítsem, mindamellett, hogy a múzsák ezen szentélyét, ittlétem alkalmával, gyakrabban meglátogattam, és mindig órákat töltöttem benne, — csak azon tárgyakat szemelem ki, mellyek különösen megragadták figyelmemet; a többit terjedelmesebb művekben megtalálhatja az olvasó. Nekem elég lesz e helyen, őt arra serkentenem.

A *muzeum* fölirata: »*Frider. Guil. III. studio antiquitatis omnigenae et artium liberalium museum constituit, 1828.*«

A nagyszerű lépcsőzet és 18 joniai oszlopon nyugvó folyosó előtt, látunk mindjárt két gyönyörű bronz lovagszobrot. Az egyik a *küzdő Amazon*; a már fennemlített *Kisstől*; a másik az *oroszlánvadász, Wolfftól*. Alig lehetne meghatározni, hogy mellyik szebb; mert mindakettő ritkítja párját. Annyi erő, annyi szépség, annyi élethűség, annyi művészet, annyi jellemfestés van mindakettőben kifejezve. A karcsú, remek testalkatú, bátor, de már lova faráig hátráló amazonnak, minden arcvonásából, a gondo-

latot és az érzést lehet kiolvasni; midőn a lova szügyébe harapó és kapaszkodó tigrisnek irányozza, biztosan találó dárdáját. Az oroszánvadász már elejtette ellenfelét: egy dárdának törött vége már a szívéig hatolt; már hanyatt fekszik; de még küzd; karmaival a lovat ragadja meg; midőn a rajtaülő, egész tudatával a győzelemnek, megadja még neki a kegyelemdöfést. Mestermű mindakettő; mellynél szebbet még soha és sehol sem láttam. Nem győzi az ember bámulni.

A hatás nagysága alatt, alig értem rá, szintén a lépcsőzet előtt, középen álló, 22 láb átmérőjű, és 1500 mázsányi, *granitmedenczének* kellő megfigyelésére; melly *Fürstenwaldban*, egy darab bolygószirtből, az úgynevezett *Markgrafensteinből* vésetett.

Hanem már most lépünk be a csarnokba, melyet, *Schinkel* tervezete szerint, *Cornelius* vezetése alatt, készült mythologico-allegoricus frescoképek ékesítenek, s az emberi nem művelődésének történetét ábrázolják. A gondolat is szép, s a kivitel is sikerült.

De itt ne időzzünk soká; mert tengersok nézni valónk van. Azért csak egy futó pillanatot vetvén az arrasi *Gobelin* szőnyegekre, mellyek egykor *VIII. Henrik* angol király számára készültek, később az *Alba* herczegek birtokába kerültek, és 1844-ben *IV. Fridrik-Vilmos* király által, a muzeum számára megvásároltattak; az istenek és hősök, s az assyr régiségek gyűjteményére, s a császáarteremre; menjünk egyenesen a *képtárba*, melly a legjelesebb mesterek

műveit foglalja magában, az ó-német, németalföldi, francia, spanyol és olasz iskolából. Olyan neveket, mint: *Rafael, Tizian, Correggio, Tintoretto, Caravaggio, Pordenone, Palma Vecchio, Fra Bartolomeo, Salviati, Sassoferrato, Andrea del Sarto, Giulio Romano, Caracci, Domenichino*; — *Murillo, Ribera, Velasquez*; *Claude Lorrain, Poussin, Bourguignon*; — *Van Eyck, Holbein, Cranach, Rubens, Snyders, Van Dyck, Rembrandt, Ruisdael* stb. elég följegyeznünk, hogy magukra a művekre következtethessünk. Olaszországban, a művészetek e hazájában, ez talán föl sem tűnnék; de itt, északon, ez a műizlés, ez a művészetek iránti tisztelet és áldozatkészség, valóban csodálandó.

Most jövünk még csak a javára: az ó- és újmuzeumot összekötő magas *lépcsőcsarnokban* elhelyezett *Kaulbach-féle* nagyszerű faliképek szemléletére. Hat ilyen kép van: 1. *Babeltornya*, s a népek szétoszlása. 2. *Görögország virágkora*. 3. *Jeruzsálem pusztulása*, *Titus* római fővezér parancsnoksága alatt. 4. *A húnok csatája*. 5. *A keresztes hadak* Jeruzsálem előtt, *Bouillon Gottfried* alatt. 6. *A reformatio* kora. Mind igen szép, de az én izlésem szerint legszebbek: Babel tornya, s a húnok csatája; legeszményibb Görögország virágkora.

Az első képen középett áll *Nimrod* király, fejedelmi magatartással; jobbról vannak a japhetiták, a kaukazusi törzsek ősatyái; szép deli termetű, nyájas arcú emberek; balról a semiták, az ő juhaikkal; a kettő között Chám bálványimádó utódai. Az a kidül-

ledtszemű bivalyok által vont kétkerekű kordén ülő vénbanya, kinek ránczos pofája, kaján tekintete, és irigy szemeiből. — midőn féltékenyen őrzött bálványistenkéjét átkarolja, — maga a személyesített butaság, babonaság, vakbuzgóság és lelki sötétség rí ki, a festészet non plus ultrája. Kép még így nem hatott rám. Nem győztem bámulni.

Mások a húnok csatáját tartják a legjobbnak: amellyben *Attila, Bendeguz fia, a nagy Nimrod unokája, a húnok, medok, dákok, góthok királya, a világ félelme, az Isten ostora*, — a mint magát nevezé, — a catalauni (Chalonsi) mezőn 451. Kr. u. összeütközik. a nyugoti római birodalomnak, Aetius fővezérlete alatt, egyesített összes erejével, s annak minden segédseregeivel. Ez volt az a nagy csata, amelyhez hasonlót a világ még nem látott; amellyben egykorú írók állítása szerint 165.000—250.000-en estek el;* s

* »Conveniunt Ducum copiae in Gallia, hinc Romani cum Auxiliariis: illinc Hunni, Gepedae, Sarmatae, Scythae. Suevi, Quadi, Heruli, Ugri, faventibus etiam Regulis quibusdam. Pugnatum est a mane usque ad Vesperam: utrinque acerrime. Nusquam cum majore hostium numero congressi sumus: nusquam major caedes obstinatione animorum. Ceciderunt supra 200 fortissimorum hominum millia: Nemo loco cessit: vulnera adverso pectore inflicta. Nemo iudicium ferre potuit, qui cadavera inspexit, utra Pars prudentius pugnaverit: agebatur enim de toto Imperio.« Ezek *Pomponius Laetus* római írónak szavai, in vita *Valentiniani III.* *Jornandes* 250.000-re teszi az elesettek számát; és pedig a csatát megelőző éjjel 90.000, s a csata napján 160.000. Lásd: *Josephi Innocentii Desericii »De Initiis ac Majoribus Hungarorum.«* T. III. p. 265. 297.

amellyben, német monda szerint, olly nagy volt az elkeseredés, hogy az agyonveretteknek lelkeik, éjjel megint fölriadtak, s a szellemek harczát, a levegőben újra folytatták. Ezt ábrázolja a kép, amely *Atillát*, ostorral kezében, *Theodorikkal*, a vizigóthok hősiés királyával, ki a csatában lelte halálát, — a légben viaskodva tünteti föl. Nagyszerű a gondolat, és hozzá méltó a kivitel.

Görögország virágkora gyönyörű mű. *Homér* esónakon ülve, közelít Göröghon partjaihoz; s az ő hangját leső nép énekel. Az előtérben költők, művészek, harczfiak; ez utóbbiak az áldozatoltár körül tánczolja. Fönn, a szivárványon, *Jupiter és Juno*, s az *Olymp* többi istenségei, *Apollo a Musákkal és Graziákkal*. Az egész képen vidám, ragyogó színezet. Minden örömtől mosolyog.

A többi képek is mind igen sikerültek. De minden egyesnél ennyi időt nem tölthetünk.

Igen sok szépet, érdekest, tanulságost, szobrot, faragványt, képet, mozaikot, fegyvert, házieszközt, ékszer, drágaságot, aranyból ezüstből stb. tartalmaznak még a görög, római, aegyptusi, északnémet gyűjtemények termei. Úgy nemkülönben az ethnographiai gyűjtemény is. Valóban a poroszok büszkék lehetnek muzeumjokra!

Ismét künn levén a szabadban, menjünk végig a Burgstrassén. Ott fogjuk találni a Spree egyik ága fölött épített hidon (Kurfürsten-Brücke) *Fridrik Vilmosnak*, a nagy választófejedelemnek, kiról fentebb már megemlékezénk, bronz lovagszobrát, mint a

tiszteletnek és fiúi kegyeletnek emlékét, ezen fölírat-
tal: »*Divo Friderico Guilelmo Magno S. R. I. Archid.
et Elect. Brandenb. patri suo, Fridericus primus, e
sua stirpe rex Borussiae.*« (1703.)

És ha netalán a sok vándorlásközben megéhez-
tünk volna, igen közel van a *Mohrenstrasse*, s abban
(Nr. 10.) derék hazánkfiának, *Rimanóczy* úrnak,
»*Ungarwein Halle*«-ja és étterme; mellyet nem ma-
gyarok is szívesen látogatnak, hogy a hideg északon,
a lángoló magyar borok nedűjétől fölvidámuljanak; s
a párolgó paprikás gulyáshús élvezetétől, mellyet
kedves neje, magyaros konyháján, csak olyan izlete-
sen szokott elkészíteni, mintha csak akár a Horto-
bágyon főzték volna; testben és lélekben megerősöd-
jenek. Ide szoktam én is ellátogatni, midőn már a
berlini hôtelekben meguntam a puddingot. És beval-
lom, hogy a jó magyar étel, jó magyar bor mellett,
föltalálván még a jó magyar hazafias szellemet is, még
az idegen földön is, otthonosan éreztem magamat.
»*Nur männliche Bedienung!*«

Legyen szabad, eszmetársulatnál fogva, itt e
helyen elmondanom, hogyan jártam mindjárt, Ber-
linbe jövetelem első napján, midőn a különben igen
tisztességes vendégektől látogatott fogadóban, étkezni
akartam. Pinczér: »*Was befehlen?*« »*Geben Sie mir
Suppe.*« Erre aztán burkusom nagyot nézett, és fogai
közt ismételve mormogá: »*Suppe! Suppe! Ja was
für eine Suppe?*« »*Rindsuppe*« mondám egykedvűen.
Megint nézett, és megint kérdé: »*Sie wünschen viel-
leicht ein Bouillon?*« »*Wegen mir! wenn es Ihnen*

französisch mehr beliebt, also ein Bouillon.» És hozott kávécsészében tiszta húslevest. Arra meg én néztem nagyot, és viszont kérdezém, ha valljon Berlinben nem szoktak-e tésztát főzni a levesben? Mig végre megértettük egymást, s az első tál ételen túl voltunk. De midőn marhahúst (Rindfleisch) kértem mártással, újra kezdődött a kérdezősködés: ha valljon sült vagy főve parancsolom-e? A mi »*Zuspeis*«-unkat pedig egyáltalában nem értette; hanem azt »*Gemüs*«-re, valamint a »*Kraut*«-ot, amellyről azt hitte, hogy az valami ismeretlen vadontermő fű, mint például a lapú, »*Kohl*«-ra kellett fordítanom.

Már most az ételre meg is szomjaztam, s ittam volna, ha lett volna mit. De a sört nem szeretem; a bor méreg drága, 1 bouteille 1 tallér. Tehát vizet kértem. Azt meg nem adtak. Ez Berlinben nem szokás. Tízszor is kellett a pinczéért szólítanom, míg egy ital vizet hozott; azt is nem palaczkban, hogy valami-ként meg ne ártson a sok a jóból, hanem pohárban. Ahány a ház, annyi a szokás, gondolám magamban. Egyébaránt legyünk csendesek. Berlinben vagyunk, nem otthon.

Ismét a *brandenburgi kapunál* vagyunk; honnan csak néhány lépés kell Berlin legkedveltebb sétánya és mulatóhelye, a *Thiergartenig*; melly minden irányban, utakkal keresztülszegdelt, terjedelmes park. Ide naponkint elszoktam jönni alkonyatfelé; hogy a tiszta levegőn felüdüljek, s a fák hűvös árnyékában kipihenjem a nap fáradalmait. Különösen vonzott magához azon, virágágyakkal ékesített, félre-

eső kis liget, melynek közepén III. Fridrik Vilmos porosz királynak, *Drake* által készített márványszobra áll. ezen fölirattal: »*Ihrem Koenige Friedrich Vilhelm III. Die dankbaren Bewohner Berlins. 1849.*« Itt nem annyira a szobor, mint inkább fehérmárvány talapzata, s az abba igazán művészileg vésett, s a béke áldásait, csendes házias életet, családi boldogságot ábrázoló, környöskörül bámulatatosan kidomborodó alakok, bilincseltek le figyelmemet; mellyeknek csak az az egy, nem mondom hibájok, hanem hiányuk van, hogy nem beszélnek. Olly nagy a hatás, mellyet a szemlélőre tesznek, hogy az ember majdnem hajlandó lenne őket megszólítani, ha nem tudná, hogy az egész csoport élettelen hideg kő; mellyen a művész magasztos szelleme leng. Megvallom, hogy reám a szobrászat még nagyobb benyomást gyakorol, mint a festészet.

Tehát e helyen leülve, pihenve, az egyes faragványokat vizsgálgatva, mindenkor kellemes érzések töltötték el a művészetért hevülő keblemet. De nem úgy a hátamat. Nem múlt el egy nap, hogy e helyen, bizonyos idő múlva, a hátamban valami perdüléshez, vagy csipéshez, szúráshoz hasonló fájdalmat ne éreztem volna; olyant körülbelől, minőt az ostor sudarának hirtelen csapása és visszarántása okozhat. Kezdetben föl sem vettem; annálkevésbbé: mert amilly véletlenül jött, olyan hirtelen el is múlt. De utóbb, mivel mindennap ismétlődött, gondolkodó lettem. Honnan e fájdalom? mért mindennap e helyen? és mért mindig ugyanazon időben? Babonás nem vagyok;

varázslatban nem hiszek. Meg voltam győződve, hogy ez egészen természetes úton történik. Hanem hát hol a kulcs, melylyel a természet rejtélyes műhelyébe benyithatok? — Végre megtaláltam.

Én Berlinbe azért jöttem, hogy itt a klinikákat, kórházakat, orvostani előadásokat látogassam és hallgassam; hogy tanuljak olyan jeles tanároktól, mint *Frerichs, Traube, Langenbeck, Virchow, Bardeleben*. Délelőtt ezek foglaltak el. Ebédután leültem, és azt, amit aznap újat, nevezetesen hallottam és tapasztaltam, hamarjában leírtam; mert: »*Tantum scimus, quantum memoria tenemus.*«

Alkonyatkor kimentem a Thiergartenba sétálni, mindig ugyanazon úton, egyenlő léptekkel, és így ugyanazon időtartam alatt. Odahaza íróasztalomnak olyan helytelen állása volt, hogy ha látni akartam, hátam izmainak el kellett ferdülniök; mi által az izomrostok, több órai munka után, összezsugorodtak. Ezeknek sétaközben ismét ki kellett egyenlítettetniök. Mi éppen annyi időt kívánt, mint amennyire nekem szükségem volt, hogy III. Fridrik Vilmos emlékoszlopához érjek. Itt a kiegyenlítést egy perdülés, és némi fájdalom érzése jelezte; mint midőn a maga irányából kimozdított kerék, vagy rugó, visszaugrik előbbeni helyére.

Ime! a magyarázat. Egyszerű és természetes. Sokat megmagyarázhatnának maguknak, a természet tünetényeiből az emberek, ha világos észszel, elfogulatlanul, és előítéletektől menten, vizsgálnák az okok és okozatok közötti szoros összefüggést. Akkor nem

kellene mindjárt a csodálatoshoz folyamodniok; és nem rontanák meg, tudatlanságból, vagy vakbuzgóságból, a valódi csodák hitelét. Mert hogy az Isten csodákat tehet is, tett is, és tesz is folytonosan; azon nem kételkedhetik, aki hisz az ő mindenhatóságában. Csak azt ne kívánja, ne várja a Mindenhatótól senki sem, hogy minden hiábavalóságért fölfüggeszsze a természet örök törvényeit!

A nagyszerű parkkal kapcsolatban van a tulajdonképeni állatkert. Megtekintésre méltó gyűjtemény.

Innen a Kurfürsten-Strassen le, és a Potsdamer-Strassen átmenvén, érjük a gazdag, szép, és nagy *fűvészkertet*; bol, — különösen annak melegházában, a pálmák, pandanusok, Livinstoniák között, — egészen új világ tárul föl előttünk. Valódi élvezet a tudomány után szomjazó elmének.

Még eddig az életnek mindig csak világos képeivel mulattattam, — ha valóban mulattattam, — az olvasót. Lássuk most annak sötétebb színezetét, és menjünk a börtönbe; különösen azon fogházba, melly *IV. Fridrik Vilmos* porosz királynak 1842. mart. 26-án kiadott parancsára, a *Moabit* külváros területén, a *pontonville-i* mintájára, *Busse* főépítési tanácsos vezetése alatt, a hallgatórendszer szerint, építtetett.

A sugáralakú intézet, mindenfelől 16 láb magas kőfallal vétetik körül. Elöl vannak a hivatalnokok és a szolgaszemélyzetnek lakásaik. Középett a központi csarnok; melly 47¹/₂ láb magas, és felülről világítottik. Ebből 4 hosszú szárnyépület sugárzik ki. Minden

szárnyban van 127 magános kamara; és pedig úgy irányítva: hogy a centralhalleből, az ör vagy felügyelő, egy pillanat alatt, mind a négy szárnyat, és minden egyes kamarának bejárását áttekintheti. Minden czellában van csengetyűhuzal, szükség esetén való segélykérésre. A czellák éppen úgy, mint a központi csarnok, felülről világíttatnak.

Ezen magános kamarákban vannak a foglyok egyenkint elhelyezve; kik soha nem látják egymást; mert a közös összejöveteleknél, még a templomban is, álarczot viselnek; és soha nem beszélnek egymással.

Mindnyájoknak dolgozniok kell, s amit szorgalmuk által keresnek, azt büntetési idejük leteltével, kezökbe kapják; sőt az intézet még azután is gondoskodik az elbocsátottakról, hogy ott, ahová mennek valami alkalmazást, és munkát nyerjenek; és ha a szükség úgy kívánná, azonfölül, amit fogságuk ideje alatt szereztek, még némi segedelemben is részesüljenek.

A német büntetőtörvény 22. §-a rendeleténél fogva, a magánzárlat, a bebörtönözött akaratának hozzájárulása nélkül, 3 évnél tovább nem terjedhet. Ide tehát csak olyanok záratnak, kik 3-nál több évre ítélve nincsenek; és pedig, — ami különös, — csak protestansok.

A fölkelés april 1-től, october 1-ig reggeli 5 órakor, a többi hónapokban 5¹/₂ órakor; a lefekvés esti 7 órakor. Felöltöztetésre 1¹/₂ óra engedtetik. A napi rendet a központi csarnokban, a felügyelők imádsággal és énekkel kezdik és végezik.

Hajdan a becstelenség bélyege, a kiállott büntetés után is, még sokáig fönmaradt, és csak folyamodás útján, megkegyelmezés által, töröltetett el, annak következményeivel együtt. A német birodalom újabb büntető törvénykönyve, ezen folytonos becstelenséget, — némelly eseteket kivéve, — megszüntette; s a fegyencz. kiszabadulása után, többé becstelennek nem tekintetik.

Ime! a valódi humanismus, mely a XIX. századnak, s a német nemzetnek dicséretére válik. Az ilyen intézet, melynek célja nem a boszúállás, hanem a javítás, szolgáljon mintaképül másoknak. *

A Moabit külvárosban van *Borsig* nagyszerű gépgyára is; mely naponkint 3000 munkást foglalkoztat. Itt aztán jönnek mennek, fúrnak faragnak, mindenfélét; és van pokoli zörgés és zajgás, olyan aminő csak Babel tornyának építésénél lehetett; azzal a különbséggel mégis: hogy ott nem értették meg egymást az emberek; itt pedig megértik, s egy parancsszó után indulnak. Érdekes látvány még a nem szakértőnek is.

A *katonai lactanyákról*, gyakorló téerekről, mellyek Berlinben, mint nagy katonai állam fővárosában, mindenütt, de különösen ezen városrészben föllelhetők; nem szólok. Sokkal jobban ismerjük a

* Aki még körülményesebben óhajtana a fogházzal megismerkedni; utasítom a következő munkára: »*Bau, Errichtung und Verwaltung der königlichen neuen Strafanstalt (Zellengefängniss) bei Berlin.*« Kiadta: *Wilke*, igazgató. Berlin. 1872.

XIX. század ezen átkát, mely a nép fáradtságos veritékének gyümölcsét elnyeli, mint Saturnus az ő gyermekeit; sem hogy azoknak bővebb leírásában gyönyörködhetnénk.

Szóljunk inkább azon emberbaráti intézetekről, melyek nem arra rendelték, hogy sebeket ejtsenek, talán boszúállásból, talán hódítási vágyból, talán dicsőség utáni szomjuhozásból; hanem inkább, hogy a sebeket, a külső és belső nyavalyákat gyógyítsák. Mert ilyenek sem hiányzanak.

Ezek között mindenesetre első helyet érdemel, a Louisen-Strasse és Invaliden-Strasse által képezett szögletben fekvő, nagyterjedelmű *Charité kórház*, 1300 betegre berendezve, az ő kór- és tantermeivel; mert az orvosi kar legnagyobb része ide van behelyezve. A kórház, mint mondtam, nagy terjedelmű épület, tágas udvarral és parkkal; de sem külső csinra, sem belső berendezésre a koppenhágaival nem mérkőzhetik. Hanem annál kitünőbb azután a tanterökre nézve; Európa legjelesebb orvosait és tanárait, egyesítvén magában. Minők: *Frerichs*, *Traube*, *Virchow*, *Bardleben* stb. *Langenbeck* sebészeti kóródája máshol van.

Szabad legyen itt, a két belgyógyász-, s a két sebésztanár között párvonalt húznom; anélkül hogy egyiknek vagy másiknak értékéből, vagy érdeméből, legkevesebbet is levonni akarnék. *Frerichs* erős, szál-
las, csontos, borotváltképű, magashomlokú frislandi; különben higgadt, komoly, gondolkodó fő. Előadásai-
ban nyugodt és óvatos. A kórisme főállításánál inkább

lassú, mint hirtelenkedő. Nem egyszer történt, hogy a betegről egész óra alatt, mindig beszélt, s amidőn az előadásnak vége volt, azt mondá: »*Wir werden den Kranken beobachten.*« De ha egyszer diagnosist mondott, azért a tűzbe tehattük volna a kezünket. Az is megtörtént vele, hogy a beteg, mielőtt a kórisme megállapítottatott volna, harmadnapra meghalt; és egy másik celebritásnak, *Virchownak*, bonczasztalára, került. Ez utóbbi *malleusra* tette a kórismét, a bonczolati jegyzőkönyvben. Ekkor *Frerichs* újra előadást tartott, a most már hulla fölött, s megdönthetlen érvekkel kimutatta, hogy a bonczolati jegyzőkönyvnek nincsen szilárd alapja; hanem tovább ő sem ment; hallgatóira bizván az előadottakból és hallottakból levonandó következtetést.

Traube alacsonytermetű, dereshajú és szakállú, élénkszemű, éleseszű, fürkésző szellem; a hypothesisok fölállításában bámulandó. Sokszor meg nem foghatam, hogyan kalandozhatott ennek a kis zsidónak az esze olyan régiókban, amellyekről én nem is álmodtam. Hypothesisai szépek, vonzók, csillogók. Csak az kár, hogy hypothesisek; amit maga sem tagadott: nem egyébbre valók, hanem hogy hallgatóit önálló vizsgálatra és gondolkodásra tanítsa.

Langenbecket a mi boldogult *Balassánkhoz*, *Bardelebent Kovács Józsefhez* lehetne hasonlítaniunk. Az előbbi finom, sima, ügyes, hidegen számító, aristocraticus modorú sebész; aki sem egy metszéssel, sem egy öltéssel többet, vagy kevesebbet nem csinál, mint amennyi éppen szükséges; amellet teljesen megbiz-

ható, mindenki irányában nyájás, egy bizonyos nemével az elegantianak. Szóval: művelt szakember. *Bardeleben* is kitünő szakember. De ő már ezekre a mellékutalajdonokra nem sokat figyel. Megelégszik azzal, ha a műtét sikerül.

Testalkatra is nagyon különbözök. Mig a már korosabb *Langenbeck* szikár, magas, hajlékony, őszbecsavarodott hajjal, barkóval és bajuszzsal; a nálánál fiatalabb, de kopasz *Bardeleben* zömök, alacsony, szélesvállú, körszakállas és bajusztalan.

*Virchow*nak az összehasonlításához mása nincs. Ő páratlan kórbonecztanár.

Meglátogattam az *Augusta* császárné különös pártfogásában részesülő új kórházat is; mely a kath. intézetek példájára, evangélikus apáczaféle ápolónők kezelése alatt áll. Dicséretre méltó csin, rend, tisztaság, fölügyelet, beosztás, ellátás uralkodik a nem nagy, de szép és világos, jól szellőztetett kórházban mindennütt. Engem maga a főnöknő sziveskedett minden-hová elvezetni. Ezen kegyességét, mielőtt magamat ajánlottam volna, meg akarván köszönni, kiemeltem azon nagy áldozat érdemét, melyet ő, és ha szabad úgy mondanom, — rendtársai, — a szenvedő emberiség érdekében hoznak. Azonban, nagy meglepetésemre, majdnem megjártam ezen alkalommal, az udvarias bókka. A főnöknő azt, mintegy neheztelve, visszautasította, mondván: »*Én nem hozok semmi áldozatot. Midőn a betegeket ápolom, azt passióból cselekszem.*« »*Igen szép passio*«: volt a válaszom.

Ime! minő nagy különbség, a katholikus és pro-

testans fölfogás között. Amit az egyik, Istenért, önmagát föláldozva, az emberiség vigasztalására tesz; azt a másik, híven ugyan, és dicséretre méltó buzgalommal, de *passióból*, cselekszi. Amelly bármilly szép legyen is, végre még is csak nem egyéb, mint — *passio*.

Említés nélkül nem hagyhatom az új Berlinnek azon köralakú, szép és nagy terét, mely a majdnem egyenes vonalban, párhuzamosan lefutó Wilhelms-Strasse, Friedrichs-Strasse, és Linden-Strasse összejövetelénél képeztetik, a hallei kapuba nyílik, és »*La Belle Alliance*« nevet visel. Német városban francia elnevezés! mondhatná valaki. Csakhogy nem mindig volt ám a német nemzet a francziával olyan ellenséges viszonyban, mint most. Nagy Fridrik igen kedvelte a francia nyelvet; s a németek még ma is szeretnek a beszédbe francia szavakat keverni. Fentebb láthatta a szives olvasó, hogy levest sem kaptam volna, hacsak azt bouillonra nem keresztelek; ámbár a suppe sem német eredetű.

XV.

Charlottenburg és Potsdam.

Tekintsünk szét a környéken is. A brandenburgi kaputól, amellyről már szóllottunk, egyenes vonalban, a Thiergartenen keresztül, visz a lóvonatú vasút a mondott városkába, mely a XVII. század vége felé, *Charlotte* választófejedelemné számára épí-

tett kastélytól, nyerte nevezetét. Útközben jobbról találjuk *Bellevue* királyi kastélyt. De ez, legalább most a nagy közönségnek zárva áll.

Charlottenburgon, a kastélykertben levő *fejedelmi mausoleumon* kívül, más valami nevezetességet nem találtam. Hanem ez azután igazán nevezetes. A kápolnát *III. Fridrik Vilmos*, nejének, a köztisztletben és szeretetben álló királynénak, *Lvizának*, nyugvóhelyéül építette († 1810); ahová azután (1840) ő maga is temetkezett. Fiok, *IV. Fridrik Vilmos*, a kápolnát szobrokkal és nagyszerű candelaberekkel fölékesítette, és meghagyta, hogy szive, holta után, szüleinek lábaikhoz helyeztessék; hol márványurnában pihen.

A fehér márványból készült sarkophagok, melyek a fejedelmi hamvakat fedik, *Rauch* szobrászatának remekművei, melyek akár Phidiasnak vagy Praxitelesnek is becsületökre válnának. Különösen *Luiza királynő*, fehér lepellel fedett halottas ágyon nyugvó alakja, olly szép, olly finom, olly kecses, olly természetes, mintha csak a becsukódott szemek mondanák, hogy a szép lélek, melly benne élt, elhagyta már porhüvelyét. Minden tagja, minden arczonása, ruhájának minden redője, az élőé. A király katonai egyenruhában ábrázoltatik.

Ha a művészet alkotásaihoz hozzávesszük a színes ablaküvegeken áttörő fényt, a kápolnában uralkodó félhomályt, melly az egésznek valami túlvilági képet ad; lehetetlen, hogy szentelt komolyságtól áthatva ne érezzük magunkat.

Potsdam.

Királyi város a *Havel* partján, melly itt tavakat képez, halmos völgyes vidéken. Alapítója a nagy választófejedelem. Jelenlegi nagyságát *II. Fridriknek* köszönheti; kinek kedvencz mulatóhelye volt; s aki itt palotákat palotákra épített. Ő alatta élte aranykorát. Nem is találni sehol annyi reliquiát nagy Fridriktől, mint itt. Berlinnel vasút által köttetik össze, és közelsége- és nevezetességeivel, a fővárosi kiránduló közönségnek sok élvezetet nyújt.

Először is a *királyi diszkertet* kerestem föl; amelybe alig hogy beléptem, a főút közepén, a nap-sugarakkal játszó nagy ugrókút szökött a szemembe. Innen, egyenes vonalban haladva, dús növényzet között, az úgynevezett új palotához értem. Ebben a szobák, butorok és más házieszközök, — még a nagy Fridrik kutyái által összeszaggatott pamlagokat sem véve ki, — mind abban az állapotban hagyattak, amelyben az ő halálakor voltak. A király hálósobája mellett, figyelmet gerjeszt azon kis cabinet, kettős ajtóra, amelynek asztala, mint valamely csapóhid, leeresztethetett és az ételekkel ismét fölhúzathatott. Itt szokott a király étkezni, midőn meghitt barátaival, tanúk nélkül akart beszélgetni.

Innen visszafordulva, s az *orangeriát* futólagon megtekintve, a szeliden emelkedő halmon épült *Sanssouci* kastélyt látogattam meg. Jó nevet kapott: királyi »*gondüző*«. Ezt is *nagy Fridrik* építtette 1745-ben; és majdnem kizárólag itt lakott. Itt is

halt meg, s atyja *I. Fridrik Vilmos* mellé, a katonai őrség templomában temettetett el. Sirja fölött a csatatéren zsákmányolt, ellenséges zászlók lengenek. Sanssouciban mutatják az órát, melyet életében mindig maga szokott fölhúzni; s a melly halála percében, 1786. augusztus 17-én, délutáni 2 óra 20 perczen, megállott. Az épület előtti terrasse felső végén, kedves agarai és harczai ménei, kőlapok által jelzett helyen porlanak. Közelében *színház* (hol nyáron át francia előadások tartattak), *képtár*, *melegház* (tropicus növényekkel), *szobrok* stb. láthatók. Általában az egész kert és kastély környéke, jeles emberek, részint márványból faragott, részint ércből öntött szobraikkal, és mythologiai alakokkal ékeskedik.

Sanssoucinak majdnem tőszomszédságában, van ama történelmileg nevezetes *szélmalom*, amellyre *nagy Fridriknek*, midőn épített, területi viszonyainál fogva, igen nagy szüksége lett volna; de amellyet tulajdonosa neki át nem engedett. Utódai mai napig is háborítlanul birják; nem csekélyebb dicsőségére a nagy királynak, mint önmaguknak.

Eszmetársulatnál fogva, eszembe jut itt hirnevess hazánkfia, *gróf Festetich György*; kiről annyi monda, jó ötlet, és nemes tett emléke maradt fenn. Midőn Sopronymegyében a *saaghi* urodalmat alapította, s az egész vidéken, a kisebb birtokosoktól, már mident összevásárolt, s egy kézben, a magáéban, összpontosított; csak egy kis gunyhót, s néhány holdnyi földet nem birt akkori tulajdonosától (ha jól tudom

Feketének hívták) megvenni. Pedig hízeltnek neki; nagy tiszteletet tanúsított iránta; gyakran meghívta ebédre; hanem mind hiába! a büszke nemes hajthatlan maradt. Egykor, midőn már a rábeszélésbe belefáradott, azt mondja a gróf: »*No de lássa Fekete uram! az én birtokom mégis csak nagyobb kiterjedésű, mint a magáé.*« »*Igaza van, Méltóságos Uram! — válaszolja Fekete — méltóságod birtoka nagyobb kiterjedésű; de az enyém éppen olyan mély. Ezt én őseimtől örököltem, és sértetlenül adom át gyermekeimnek.*« És amíg ő élt, gróf Festetich kezére nem keríthette, az urodalmának majdnem közepén levő kis vityillót. Ha a magyar nemesség így gondolkodott és cselekedett volna, mint a potsdami molnár és Fekete uram, akkor nem került volna annyi ősi nemesi birtok zsidó kezekbe!

Ha Sanssouciból a nagy és széles lépcsőzeten lemegyünk, ismét az ugrókúthoz s a főkapuhoz jutunk.

Ezzel átellenben találjuk szent Miklósnak. *Schinkel* és *Persius* terve szerint épített templomát (*Nicolaikirche*), magas kupolájával, igen szép domborműveivel (*Kiss*), és frescoképeivel (*Cornelius*). ábrázolva Krisztust, az apostolokat, és evangelistákat.

Megtekintést érdemel a városháza, s az előtte álló 74 láb magas obelisk is.

De még inkább a városhoz igen közeli erdőcskében *I. Vilmos császárnak* kéjlaka s magántulajdona, melly 1835-ben, *Schinkel* terve szerint, nor-

mann stylben építtetett: »*Babelsberg*«. Gyönyörű alkotmány! Nem nagy, de annál szebb, annál meglepőbb; ahol séta közben, az agg uralkodót is volt szerencsém üdvözölni.

XVI.

Vittenberg.

Junius 29-én, délutáni 1 órakor, bucsut vettem Berlintől, s az anhalti vaspályán, lefelé irányoztam útam. A vidék halmos; talaja sovány; homokos; melly csak rozsot, zabot, és burgonyát terem; de jól műveltetik. *Jüterboknál* a halmok eltűnnek, és mindinkább kiszélesedik a láthatár. Csatatérnek igen alkalmas; valaminthogy a poroszok 1813. szeptember 6-án, *Bülow* vezénylete alatt, annak emléké, *Ney* és *Oudinot*, francia tábornokok ellen kivívott győzedelmekkel, mellyben 15.000 embert tettek semmivé, és 80 ágyút foglaltak el, — meg is örökítették.

Jüterboknál láttam Észak-Németországon az első, néhány holdból álló, szőlőhegyet. Ezen alúl a talaj, habár kitünőnek nem is mondható, szemlátomást javúl, és helylyel közzel már búzát, repczét, komlót, hajdinát, sőt kukoriczát is veteményeznek. Szép rétek, szántóföldek és erdőcskék mellett vonúl a pálya egészen *Vittenbergig*.

Ezen várocska, melly körülbelöl 12.000 lakost számlál, s a protestantismus történetében olly igen emlékezetes, az *Elbe* melletti gyönyörű térségen fek-

szik; sok harczot és ostromot állott ki, és még most is erős sánczokkal és árkokkal vétetik körül. Itt megállapodtam és egy napot a város és vidék szemléletére szenteltem.

Mielőtt a délnek fekvő *Elsterthalon* bemenne az ember, jobbról, a kapu közelében, szépnövésű tölgyfát lát, a vasrácszal elkerített tér közepén. Ez azon hely, hol egy darabka papirnak elégetése, olly nagy lángot vetett, hogy annak rémületes fénye, 30 évig piroslott, nemcsak Németországon, hanem túl annak határain, föl a balti tengerig, és le a Dunáig. A rácsra függesztett táblácskán, ezen fölirat olvasható:

Dr. Martin Luther
 Verbrannte
 An dieser Stätte
 Am 10. Dec. 1520.
 Die
 Päpstliche Bannbulle.

A kapun belül, mindjárt a Collegiumstrassenak kezdetén, balról, találjuk az úgynevezett *Prediger Seminart*; melly hajdan Augustinus kolostor volt. Itt lakott Luther, midőn agyában azon merész gondolat megfogamzott, hogy a bucsuengedélyek, s azokkal üzött visszaélések ellen, nyilvánosan föllépjen.

Szobája most is azon állapotban van, mint negyedfél század előtt volt, ócska butoraival, és ólomvályukba foglalt ablaktáblácskáival. Dolgozó asztala fölött halotti lárvája, ezen körirattal:

»*Pestis Eram Vivus, Moriens Ero Mors Tua Papa.*«

Alúl:

»*Anno Dni M. D. XLVI. Die XVIII. Febr. Obiit Islevie. S. D. Martinus Lutherus Prop. (propheta?) Germaniae. Aetatis Suae LXIII.*«

A többi nevezetességek között, mutatják az ő sörös kancsóját, és *Bora Katalin* olvasóját; melyek a mellékszobában, üvegszekrényben, pecsét alatt, őriztetnek. Hát ez nem a reliquiák tisztelete?! Pedig a protestantismus a szentek ereklyéinek tiszteletéről szóló katolikus tant elvetette. Hol itt a következetesség? Avagy Luther sörös kancsója, méltóbb tárgya a tiszteletnek, mint akármelyik szentnek, például szent István apostoli királyunknak keze vagy koponyája?! Legyünk mindenben következetesek és igazságosak. Az előítélet és elfogultság elhomályosítja az észet, és tévútra vezeti az akaratot. »*Iliacos intra muros peccatur, et extra.*«

A két szoba közötti ajtó fölött, szintén üveg alatt, I. Péter orosz czárnak, krétával sajátkezűleg írott neve.

Ha a Collegium-Strassén tovább megyünk, ott érjük balkéz felől azt a házat, hol *Melanchton* élt, lakott és tanított; amint ezt a ház homlokfalába helyezett vastábla mutatja.

Innen a fő- vagyis *városháztérre* jutunk. Közepén két, öntött vasból készült szobor áll. Az egyik *Luthert* (Schadow), a másik *Melanchtont* (Drake terve

szerint) ábrázolja, hosszú talárban, tanítói állásban. A talapzat granit. Mindakettőnek vasrudakon nyugvó fedele van; s ezen fedél vagy mennyezet, ahelyett hogy a szobroknak díszet kölcsönözne, azoknak értéköket csökkenti.

A fölírat Luther szobrán:

Keletről:

Ists Gottes Werk,
So wirds bestehn,
Ists Menschen Werk
Wirds untergehn.

Délről:

Glaubet an das Evangelium.
St. Mark. I. 15.

Nyugotról:

Eine veste Burg ist unser Gott.
Luther.

Éjszakeről:

Von dem Mannsfeldschen
Verein für Luthers Denkmal
Durch gesammelte Beiträge begründet
Und durch
König Friedrich Vilhelm den dritten
errichtet.

A fölírat Melanchton szobrán:

Keletről:

Quum animos
Ad fontes contulerimus
Christum
Sapere incipiemus.
Melanchton.

Délről:

Ich rede
Von Deinen Zeugnissen
Vor Königen
Und schäme Mich nicht.
Psalm. 111. 126.

Nyugotról:

Seid Fleissig Zu Halten
Die Einigkeit im Geiste
Durch das Band
Des Friedens.
Ephes. IV. 3.

Éjszakáról:

Dem Lehrer Deutschlands
Die Evangelische Kirche.
König Wilhelm
Legte den Grundstein
als Prinz-Regent
den 19-ten April 1860.

Tartsuk meg a történetek folyamát, és mielőtt a városházára fölmennénk, nézzük meg a *vártemplo-mot*: mellynek nyugoti oldalát, két gömbölyű őrtorony, úgy látszik későbbi építmény, védelmezi. Minket leginkább az éjszaki oldalon levő kapu érdekel; mellyre Luther 1517. octob. 31-én ama hires 95 tételt kifüggeszté. A tulajdonképeni kapunak, melly a francia háborúban elégett, most ugyan már csak kőbálványai állanak, s ívezetökön az 1499. évszámot viselik; a jelenleg létező vaskapu pedig újabb mű, *IV. Frigyes Vilmos porosz király* ajándéka; ki azt 1858-ban állíttatá.

A kapuszárnyakon az említett 95 tétel német fordítása, öntött betűkben, olvasható. Fölötte a fal mélyedésében, aranyos alapon, feszület; mellynek tövénél kétoldalt, *Luther* és *Melanchton* térdelnek; ismétlem: *térdelnek*. Nemde tehát a kereszténység tanaival nem ellenkezik a kereszt tisztelete, s a kereszt előtti térdelés?! Valamivel távolabb, még más két alak: az egyik *bölcs Fridrik* († 1525), a másik *állhatatos János* († 1532) szász választófejedelmek, a protestantismus védői. Mindanégyn ezen templom sírboltjában nyugsznak.

Itt vagyunk tehát, a protestantismus bölcsőjénél, az események színhelyén. Előttünk lebeg a mult, a vallási visszaélések, és ezekből fejlődött tévelyek és viszályok szomorú emlékeivel. És minthogy minket, az érdeklett felektől, századok választanak el, nyugodtan és részrehajlás nélkül, ítélhetünk fölöttük.

Elolvasám a 95 tételt, és elmélyedék. Meg kell vallanunk, hogy Luthernek a föllépésre elegendő oka volt. Hiszen nem ő proklamálta, hanem már előtte, minden jó lélek óhajtotta, és hangoztatta, és pedig a *baseli és kosztniczi zsinatokon*, a reformatiot. »*in capite et membris*«; de a békés, az észszerű, a Krisztus szellemébeni reformationnak, útját állották: az önérdek; az uralkodási vágy; a visszaélések egész tömege; és a vakbuzgóság; mellyek mindig csak szakadást, és végre is hitetlenséget teremnek.

Ha a 95 tételt higgadtan megfontoljuk, látni fogjuk, hogy igen kevés kivétellel, majdnem mind, a bucsukkali üzérkedés, *Tetzel* és társai ellen volt irá-

nyozva; kik a nép hitét és vallásos buzgalmát. oktanul, és vétkes könnyelműséggel. kizsákmányolák. Luther még akkor talán maga sem tudta, hogy mit csinál, s a szakadást nem is akarta. Még akkor kiméltetl szóltott a pápáról, s a bucsuengedélyről is. Bizonyítja ezt a 38. tétel; amellyben azt mondja: »*Doch ist des Papstes Vergebung und Austheilung mit nichten zu verachten, denn sie ist (wie ich gesagt habe,) eine Erklärung göttlicher Vergebung.*« És az 50-ik, ahol így szól: »*Mann soll die Christen lehren: so der Papst wüsste der Ablassprediger Drängen und Treiben, wollte er lieber, dass St. Peters Münster zu Asche brennete, denn dass es mit Haut, Fleisch und Bein seiner Schafe sollte erbaut sein.*«

Hogy pedig ezen szent és istenfélő bucsuhirdetők, vakbuzgóságukban miket beszélhettek, kitetszik a 75. tételből: »*Des Papstes Ablass so hoch halten, dass er einen Menschen absolviren könnte, wenn er gleich (unmöglichlicherweise zu reden) die Mutter Gottes gemisshandelt hätte, ist unsinnig*«; és a 79-ikből: »*Wer da sagt, das Kreuz mit des Papstes Wappen herrlich aufgerichtet, vermöge soviel als das Kreuz Christi, der lästert Gott.*«

Azért joggal és igazán mondhatá a 80., 81. és 82. tételekben: »*Die Bischöfe, Seelsorger und Theologen, die da leiden, dass man solche Reden vors Volk bringen darf, werden dafür einst Rechenschaft ablegen müssen.*« »*Solche unverschämte Predigt vom Ablass macht, dass es selbst den Gelehrten schwer wird, des Papstes Ehre und Würde gegen die Ver-*

beurkundung, oder doch vor den scharfen Fragen der Laien zu vertheidigen.« »Als zum Beispiel: warum entledigt der Papst nicht alle Seelen zugleich aus dem Fegfeuer um der allerheiligsten Liebe willen, und von wegen der höchsten Noth der Seelen? welches doch die allerwichtigste Ursache ist; während er unzählig viel Seelen erlöst um des elenden Geldes willen für St. Peters Münster, welches doch die geringfügigste Ursache ist« sth.

És most kérdjük: valljon nem jobb volt volna-e a bátran kimondott szót megszívlelni, a visszaéléseket azonnal orvosolni, minden vitatkozásnak elejét venni, s a fölháborodott kedélyeket lecsillapítani; mint hatalommal a már föllobbant szikrát elfojtani akarván, ezáltal annak terjedését még inkább elősegíteni; mellynek lángjában először is a pápai bulla égett el?! Ezt vegyék fontolóra azon bölcsek és kegyesek, kik még mai nap is anathemák alakjában óhajtanák osztogatni a szentlélek kegyelmeit, és erővel, nem okokkal akarják meggyőzni azokat, kik látni mernek, midőn a nap világít, és be nem hunyják szemeiket az égi fény előtt.

Napjainkban Németország hasonló mozgalomnak színhelye. A Jézus szent társulata által, helyes ok nélkül, szinre hozott dogma, már termi káros gyümölcsseit. Napról napra többen csatlakoznak az ókatholikusokhoz; és *Fridrick, Reinkens, Michelis*, nem azon emberek, akikre rá lehetne ijeszteni. És mit tesz Róma? mit tesznek a püspökök? kik képesek lennének a kételkedőt útbaigazítani, a békételent megnyug-

tatni, a tévedőt fölvilágosítani, a hitében meg-ingatottat újólá megerősíteni? — Ő szentsége, *IX. Pius*, kinek földadata a hiveket megtartani, és nem elveszteni, ahelyett hogy az ő csálhatatlanságában bizva, valami szelidebb, Krisztus helytartóját megillető értelmezést adna a vatikáni zsinat félreértésekre alkalmat szolgáltató határozatának; — a római »*Societa Catolica*« küldöttségéhez intézett válaszában azt mondja: »*Magyarázatot kívánnak tőlem* (már t. i. azok, kik az ő csálhatatlanságán kételkednek,) *de én nem adok nekik; mert a dolog úgy is igen világos.*« P. o. ezen kifejezés: »*Dum ex cathedra loquitur*«?! Amelly felől a theologusok maguk sem tudják, hogy mikor beszél ex cathedra, mikor nem. Valóban ha ezen jó, de már mindenben hanyatló öreg, ki köztudomás szerint, egészen a jezsuiták befolyása alatt áll, sokáig él, — még megérhetjük, hogy beteljesedik, mit a kitünő orleansi főpap mondott: A VIII. században elvesztettük az egyház felét; a XVI-ban annak, ami megmaradt, másik felét; mi fog történni, ha ezen dogma életbe lép, azt a jó Isten tudja. (*Dupanloup.*)

Azonban hagyjuk a jövőt; várjuk be nyugodtan az eseményeket; annál inkább is: mert hazánkna, az annyi párt-, nemzetiség- és vallásfelekezetre szétszaggatott Magyarországnak, békére és szilárdulásra, nem pedig újabb meghasonlásra van szüksége. Nekünk a pápa csálhatatlansága, — vagy ha jobban tetszik a szójáték, — csalatkozhatatlansága, sem nem használ, sem nem árt. És ha ártani akarna, az ellen meg fognak óvni az apostoli király tekintélye, és honi

törvényeink; melyek mindig elég erősek voltak arra, hogy visszautasítsák Róma túlkapásait. Hadd gyönyörködjenek a szentatya és a jezsuiták művökön. Elég drágán megfizették az árát; mert utólérte őket végzetök, melly majdnem azon pillanatban, vette el tőlök a világi hatalmat, midőn magukat a szellemi hatalomnak legfőbb fokára helyezék; hogy azzal vissza ne élhessenek. A gondviselés Krisztus egyháza fölött őrökdi. Mégis csodálatos, hogy éppen azok, kik máskor mindenütt, kicsinyben és nagyban egyaránt, az isteni gondviselésre hivatkoznak, midőn az intézkedéseiben, az ő céljaiknak megfelel; most, az egész erkölcsi világrendszerre kiható események folyamában, nem akarják fölismereni a gondviselés mutató ujját; holott az Üdvözítő előre megmondotta: »*Regnum meum non est de hoc mundo*«, és »*Qui se exaltat, humiliabitur*«.

Most pedig jegyezzük még föl, mit a vittenbergi vártemplom kapuján írva találunk:

Fridericus Guilelmus IV. Rex Portam In Qua Martinus Lutherus A. Dom. MDXVII. M. Octobr. D. XXXI. Indulgentiis. Romanis. Impugnandis. Theses Affixit LXXXXV. Reformationis. Sacrorum. Praenuntias. Incendio. Vastatam. Refecit. Signis. Exornavit. Valvas. Ex. Aerc. Fieri. Atque. Illas. Theses. Inscribi. Jussit. *M. D. CCCLVII.*

De menjünk a *városházára*.

A tanácsteremben több érdekes képet találunk *Cranach Lukáctól*; ki hajdan Vittenbergnek polgármestere volt. Így a tizparancsolatot képekben

ábrázolva; továbbá Luthernek és Melanchtonnak arczképeiket.

Az előbbin ezen fölírást :

*Natus es Islebii Divine Propheta Luthere
Religio Fulget. Te Duce Papa Jacet.*

Az utóbbin :

*Japeti De Gente Prior Maiorque Luthero
Nemo Fuit. Tu Par Docte Melanchton Eras.*

Van még más kép is 1768-ból; mellynek szerzője *Diegleb Dávid*, Schreib- und Rechenmeister in Gotha, s amelly egészen a symbolum Athanasianum, és a Nicaenumból összeállítva, Luthert ábrázolja, és ekképen kezdődik :

» *Wer da will selig werden, der muss für allen Dingen den rechten »christlichen« Glauben haben.*«

Csakhogy az eredetiben nem így áll, hanem így :

» *Quicunque vult salvus esse, ante omnia opus est ut teneat »catholicam« fidem.*«

Öríztenek itt Luthertől még más apróságok is : saját kezeirása, olvasója stb.

Egy másik szobában pedig ama híres vittenbergi nagyehetőnek, *Kahle Jakabnak*, gyomrát mutogatják. Ez részint írott, részint nyomtatott tanutételek szerint, 1750-ben, 79 éves korában, halt meg, és majdnem hihetetlen dolgokat mivelt. Képes volt reggel egy malaczt, szőröstől bőröstől megenni; és azért délben

mégis olyan éhes volt, hogy ha elegendő táplálékot nem kapott, a csészéket és tányérokat is, borzasztó ropogatással, mintha csontot rágott volna, megette. Egy alkalommal, más eledele nem lévén, bizonyos lengyel utazónak a dudáját ette meg. Fides penes auctorem! A gyomor nemcsak nagyságára, hanem alkotására nézve is rendkívüli; amennyiben a kis görbület alatt, még egy másik, tarisznyaídomú gyomort mutat; mely a nyombélnek odanövése és kitágulásából képződhetett. *Curiosum anatomico-pathologicum.*

Bejárván a várost, megtekintém a környéket, s az Elbe hidján, mely a déli végen földművek és erődítmények által védetik, gyönyörködém a lenyugvó napon, s a messze elterülő rétségen.

Utközben többször történt velem, hogy a melletttem elmenők, öltönyömről látván, hogy idegen vagyok, köszöntéssel fogadtak. Elejénte kételkedtem, ha valljon engem illet-e az üdvözlés, míg annak valóságáról meg nem győződtem. Volt aki, bizonyára hivatásomrai tekintetből, még kezet is csókolt. Minő nagy különbség a berlini köznép durvasága és az idegen irányábani sértő gorombasága, és a vittenbergiek megelőző nyájassága között! Ezek szászok, azok poroszok.

Vittenbergtől mindenütt szépen művelt, jóllétre és vagyonosságra mutató vidéken jöttem Lipcséig. Itt két hetet töltöttem, miről alább körülményesen. *Julius 14-én, 12¹/₂ órakor délben, a magdeburgi vasútvonalon, Halleba indultam. A vidék szorgalma-*

san művelt; talaja jó, és különféle gabonanemektől hullámzó. A szántóföldeken nagymennyiségű czukorrépát láttam és burgonyát. Vértől ázott föld; honnan 1813. october 13-án, a győzedelmes poroszok, *York* alatt, *Marmontnak* francia hadtestét, kemény csaták után, Lipcse felé visszanyomták.

XVII.

H a l l e.

Régi, rendetlenül épült város; mellynek csavargó szűk utczái, a *Saale* partjain ágaznak el. Egyetlen nagyobb tere a piac; hol a városháza, a magánosan fölmeredő, kockás kövekkel borított veres torony, és a boldogságos szűz tiszteletére, *brandenburgi Albrecht, bibornok által*, a XVI. század közepe felé építtetett templom áll; magas csúcsba menő, és bádoggal fedett tornyaival. Igen szép gothicus mű, finom faragványokkal és boltívekkel. Különösen szép a templom boltozatának gerendázata. Vannak benne igen becses festvények *Cranach Lukáctól*: a főoltártól balra, a 14 szükségbenesegítő; a keresztelő kápolnában, az angyali üdvözlés; a menyország királynéja, kinek lábainál az alapító térdel; továbbá: Mária Magdolna, sz. Orsolya, Erasmus, sz. Katalin stb. Ugyanazon a téren találjuk a jeles zeneszerzőnek, *Händel*-nek emléksobrát; mellyet neki itt, úgymint születése helyén, 100 év múlva, halála után (1859), német és angol tisztelői emeltek; s amelly a nagy művészt, angol

udvari öltözetben, oldalán egyenes rövid karddal, ábrázolja.

Igen szép mű a *Moritz-templom* is, melyet, mint mondják, a XII. században, *Móricz szász herceg*, a város alsó részén, közel a salinákhoz, szintén goth stylben építtetett; kinek idomtalan kőszobra, a templom egyik oszlopába mélyed; irtózatos doronggal kezében és súlyos karddal oldalán. Ágyéka körül csörgők vannak. Innen a neve: »*Schellen Moritz*«. A monda szerint kegyetlen és indulatos ember volt; ki a napszámosokat, ha gyorsan nem dolgoztak, mindjárt agyonütötte. Azért hogy jövetelét észrevegyék, csengőkkel övezte fel magát. Nőtestvére a *Moritz-burkot* építtette; és minthogy ez hamarább készen lett a várral, mint ő a templomával, testvérét a vár faláról letaszította.

Az oltár fölött szép faragványok Krisztust, az apostolokat, s a boldogságos szűzet ábrázolják. Ugyanitt érdekes festvények is láthatók (Flügelbilder) kitől? nem tudom.

A szószék telve faragványokkal. Oldalain paradicsomi történetek; fölötte csillagsugárok; alatta csúcsban végződő támasz. Ezen női alak, halfarkkal, a bűnt; emberi csontváz, a halált; és lólábas torzalak, az ördögöt jelképezi: bizonyos tájakon olyan sajátosságos idomokkal, hogy azokat le nem írhatom. Mondhatná valaki: »*Multa licent stultis, pictoribus, atque poetis*«; de én templomokban ezt a licentiát, még pictoroknak sem engedném. Alig érthetem, hogy a mindent tisztázni akaró protestantismus, midőn a

szentek szobrait kidobálta, ezeket hogyan hagyhatta meg! Úgy látszik a Mórítz-templomban a torzalakok különös védelemben részesülnek. Azon colossalis Krisztus- és Mária-szobornak is ritkitom párját, melyek most már csak zár alatt őriztetnek, hogy a szemeket ne sértsék, minden jó izlést nélkülöző éktelességökkel.

A *dom* különös compositio. Hajója góth; de párkányos födele inkább mór izlésre mutat. Az oltárképen August szász herczeg és családja látható.

A város nevezetességei közé tartoznak még: a hajdani magdeburgi érsekek residentiája, most *régiségtár*; melyben *Fülöp* hesseni tartománygróf, a reá nézve szerencsétlenül végződött *mühlbergi csata* után, 1547-ben, kénytelen lőn *V. Károly császár* előtt térdre borulni; és a *sósforrások*; melyek évenként egypár százezer mázsa sót szolgáltatnak. Munkásai a *hallorok*, a régi vendeknek utódaik; kik mai napig fentartották őseik ruházatát. De a kurta nadrág, harisnya, saru, és nagygombos mellény, az embert nem teszik, ha — nyelvét elvesztette. Azonban engem leginkább az 1694-ben alapított *egyetem* érdekelt; különösen az orvosi facultás; hol olly jeles tanárok, mint *Weber*, belgyógyász, és *Volkman*, sebész, tartanak előadásokat. Itt egy hetet töltöttem; mialatt hol az egyik, hol a másik tantermet látogattam meg; és volt szerencsém látni a komolyarczú, nagyszakállas, ügyes és bátor sebésznek műtételeit, és hallani az alacsonytermetű, nyájas és barátságos belgyógyásznak igen érdekes leczkéit. Egyre különösen nagyon élénken emlékezem,

az *aphasiáról*; midőn valakinek, minden tudvalevő ok nélkül, hirtelen elvész a hangja, és nem tud többé beszélni. Olyan beteget is láttam *Weber* klinikáján, — felnőtt hajadont, — ki a hármasszámot sehogyan sem birta kimondani; hanem így olvasott: 1, 2, 4, 10, 20, 40; és ha erőttették, elkomorodott, és többé egyet sem szólt. Idegbántalomban szenved, és több év óta beteg. Magától érthető, hogy Halle nem rendelkezik annyi erővel, és olly anyagbőséggel, mint más nagy egyetemek; hanem kiválik szakembereinek jelességével.

Az egyetem éjszak felé szeliden emelkedő halmon fekszik. Csinos épület, tágas, világos lépcsőcsarnokkal. A kórodák a dom szomszédságában vannak; szerény külsővel és belsővel.

Az anatómiai muzeumban sok szép praeparatutumot láttam: többek között a muzeum alapítójának, *Mecker*-nek csontvázát; ki azt végrendeletileg, a muzeumnak ajándékozta. Anatomicus ritkaság: mindakét oldalon 13 bordával; s ezek között csak az utolsó függ szabadon; porcz által nem lévén összekapcsolva a szegycsonttal.

Egyébaránt az egyetemi hallgatók túlnyomó többsége a theologiai karhoz tartozik. Hazánkból is, a legrégebb időktől kezdve, évenként számosan jönnek ide theologusok; ámbár, mint egyik itt tanuló honfitársunk mondá, utóbbi évek óta, inkább Göttinga felé húzódnak a magyarok.

Szó nélkül nem hagyhatom a Halleban dívó különféle *burschenschaftokat*; mellyek itt most teljes

virágzásban vannak, és egymástól eltérő jelvényeikkel, ruházatukkal, és mindennapi veszekedéseikkel. pár-bajaikkal, tüntetik ki magukat. Egyedül a theologusok nem vesznek részt az efféle mulatságokban. Hogyan lehet a barbárság ezen maradványait megegyeztetni a német culturával, azt nem értem; hanem hogy az egyetemi hatóságok, úgy saját érdekekben, mint a városében, elnézők az ilyen kihágások irányában, minők nálunk nem voltak, még hajdanában, a fokosnak fénykorában sem, azt igen is értem.

Jótékony intézetei között első helyet foglal el a *Francke-féle árvaház*; melly egész telepet alkot, s közel 500 gyermeknek ad menhelyet. Van benne 3 elemi iskola, 2 gymnasim, gyógytár, nyomda, és könyvkereskedés. Az igazgató lakása előtt, látjuk az alapítónak öntöttvasból készült szobrát, nyugoti oldalán ezen fölirással:

August Hermann

Francke.

Er vertraute Gott.

Semmivel kezdette, s az Isten áldása megszaportotta a könyörület filléreit, mint a sareptai özvegy asszony olaját.

A szobor keleti oldalán:

Dem Gruender

Dieser Anstalten

Die Dankbare Nachwelt.

MDCCCXXIX.

A *Saaleparton* szép sétányok vezetnek *Gibichenstein* romjaihoz. Ezen vár a folyam által áthasított trachitsziklák ormairól, néz le a víz medrébe; és *thüringeni Lajos* tartománygróf, és *Ernö* sváb herczegnek fogságáról emlékezetes. Az előbbi innen (1102-ben) merész ugrással menekült; levetvén magát, a hegy tövénél hömpölygő *Saale* hullámaiba. Ettől nyerte melléknevét: »*Ludwig der Springer*«. *Gibichensteinon* túl, árnyas ligetek közt, fekszik *Vittekind*, kellemes fürdőhely. Valószínűleg a szászok vezérétől, *Vittekindtől* kölcsönözvén nevét; ki olly sokáig, s olly makacsúl küzdött a kereszténység s az idegen uralom ellen; míg *Nagy Károly* frank király fegyvere által, ő is le nem veretett. Ha nem csalódom ezen érczkarú *Vittekindet* állítja elénk azon sisakos, pánczélos vitéz, kinek szobra a csinos fürdői helyiség egyik kéjlaka előtt látható.

Azonban a forrás, mellynek főalkatrészei: *Calcium chlorat. Magnes. chlorat. Natrium chlorat.* tehát sók, — olly csekély, hogy meg nem foghatom, miként lehetett azzal olly nagy réclame-ot csinálni; holott nálunk, a forrásához közel már malmokat hajtó, és kitünő gyógyhatású *Héviz-et*, a zalamegyeieken kívül, alig ismeri valaki. Hja! a német élelmes nemzet; míg a magyar, apraja nagyja, — indolens. Az odaédesgeti a fürdővendégeket; a magyar elijeszti. Hová kell nagyobb oktalanság, mintha valamelly főúr, kinek pénze ugyan elég van, de hozzávaló esze nincs; megpirongatja a kertészét, hogy mért alkotott a fürdőhelyiség előtt virágágyakat, mikor ő a fürdővendé-

geknek mulatóhelyet csinálni nem akar?! — Hanem azért ő méltósága mégis elmegy Karlsbadba, vagy Viesbadenbe, — mulatni.

XVIII.

Merseburg. Naumburg. Apolda.

Julius 21-én Thüringiának irányoztam útamát. A vaspálya szeliden hullámzó vidéken visz *Merseburg* felé. Itt már megkezdették az aratást; melly minde-
niütt jónak mutatkozik. Messzekiterjedő szántóföldek jelölik a tért, hol egykor apáink tábori sátrai állottak; midőn *Taksony* vezérsége alatt Németországba rontottak. Ekkor történt, hogy erejökben, mint rendesen, túlbizakodván, két seregre szétváltak; minek követke-
zése az lőn: hogy az egyik *Augsburgnál* roppant vereséget szenvedett, míg a másik *Merseburgnál* szá-
guldott.

A kegyesen ragyogó nap nem nézhette tovább már

A csata vérmezejét, s méltán lenyugodni ohajtott.

Felhőt kért és nyert. sűrű felhő érkeze délről stb.

(Czuczor.)

Már elhagytuk *Corbetha* és *Weissenfels* vasúti állomásokat, s a pálya mindig szűkebb határok közé szorult; mellyek a Saale völgyben kétoldalt fölmaga-
sodó partok által képeztetnek, és *Naumburnál* érik el legszebb kifejlésöket.

Naumburg a Saale jobbpartján, igen kellemes fekvéssel bíró városka. Innen *Sulzaig* a vidék való-

ban gyönyörű. Lenn a völgyben haboktól locsolt rétek és ligetek; a hegyek oldalain szőlőtőkék, olly nagy kiterjedésben, amint azt, a Rajnamelléket kivéve, Németországon még sehol sem találtam, s a hegyháton fiatal erdőcskék. És hogy a kép festői szépségéből semmi se hiányozzék, kiegészítik azt a régi lovagvárak omladékai. Illyen p. o. *Rudersburg*, s a vele szembenálló két torony.

Apoldánál elhagyván a vaspályát, kocsira ültünk, s $2\frac{1}{2}$ óra alatt, majdnem mindig emelkedve, azon fensíkot hasítottuk keresztül, mellyen *I. Napoleon* 1806. octob. 14-én, Jena felől, észrevétlenül, megke-
rülván a poroszokat, megverte. A központban, a *Landgrafenbergen*, ő maga vezényelt; a *Mühlthalban Angeron*, s a *Rauthalban Soult*. Nagy kő jelöli azon helyet, hol a császár sátora állott; melly róla *Napoleonstein*nek neveztetik.

XIX.

J e n a.

Völgykatlanban fekszik, mindenfelől hegyek által környezve; mellyek éjszaknyugotról legmagasabbak.

Kis városka, a *Saale partján*. Legnagyobb nevezetessége az 1548-ban alapított *egyetem*. Ennek fénye, utóbbi időkben, kissé elhomályosult; a graduálásoknál tapasztalt visszaélések miatt. Aki gyorsan, és kevés fáradsággal, akart tudori czímet nyerni, az

Jenába jött. Hajdanában nevezetes embereknek lakhelyök volt; akik itt szerzett irodalmi termékeikkel a városnak hirt és nevet kölcsönöztek; mint *Oken*, a nagy természetbuvár; *Fichte*, a bölcész; *Göthe* és *Schiller*, elsőrendű német költők. Ez utóbbi itt írta *Vallensteint*. Azért többeket mellszobrokkal és emléktáblákkal is megtiszteltek a hálás utódok. Figyelemre méltó az egyetem alapítójának, *János Fridrik választófejedelemnek*, a »*nagylelkűnek*«, Drake terve szerint emelt állószobra, a piaczen; jobbjaiban karddal, baljában a bibliával.

Itt a híres gyermekgyógyászt, *Gerhardtot* látogattam meg; kinek műve magyarra is le van fordítva. Egészen magyaros alak; mintha nem is Némethon szülötte volna.

Közel a városhoz emelkedik a csúcsos *Hausberg* s szép kilátást nyújt a városra és vidékre; de még szebbet a hegygerinczen fölmagasodó *Fuchsthurm*; egyedüli maradványa a hajdan ott uralkodott *Wind Greif*, és *Kirchberg* lovagváraknak. Innen, hol egykor *I. Henrik* császár rokonát, *meissen-i Konrádot*, fogva tartotta, szabadon átfuthatja a szem *Thuringia* rengeteg erdőségeit. A hegy keleti oldalán elnyúló völgyben *Ziegenheim* falucska, és annak félig romokban fekvő temploma, arról nevezetes: hogy a monda szerint, sz. *Bonifác*z, a németeknek apostoluk, hajdan ott hirdette az üdvösség tanait, s terjesztette, a még míveletlen germanok közt, a keresztény polgárosodást. A *Hausberg* még földtani tekintetben is érdekes, azon gypszrétegek miatt, melyek rajta átvonulnak. Midőn

nyugoti oldalán, a vizmosásokban ezeket vizsgálgatám, szemeim mesterségesen csiszolt és élbemenő zöld kővön akadtak meg; s amint fölemelém, benne a kőkorbéli műszert, mellyhez hasonlókat láttam a némethoni, különösen pedig a scandinaviai muzeumokban, lehetetlen volt föl nem ismernem. Ez most jenai tartózkodásom legbecsesebb emléke.

Julius 25-én Lipcsébe mentem. *Naumburnál* szokatlan mozgást, sürgést forgást vettem észre; miből valami ünnepre következtettem; s amidőn utitársaimat kérdezém, azon válaszszaal elégítették ki tudvágyamat: hogy ez cseresnyeünnep; melly évenként megtartatik annak emlékezetére: hogy *Prokop*, a hussiták vezérök, midőn Naumburg alatt tábort ütött, az eléje menő gyermekeket cseresnyével megvendégelte, s az iránta bizalmas kicsinyek kedvökért, a városnak is megkegyelmezett.

Lipce környékén, főkép azon szélmalomnál, hol 1814-ben, Napoleon főhadiszállása volt, midőn a sors kereke megfordult, s az előbb győzedelmes imperatort elgázolá, — gondolatokba mélyedék. Hogy mért nevezik a németek ezen három napig tartott véres csatát népek csatájának, azt értem; hanem hogy mért nevezik szabadságharcznak, azt nem értem. Avagy szababbak lettek ők Napoleon bukása után, mint voltak azelőtt?! — Igenis: szabad volt nekiök, (de talán kötelességök is) a dynastiák érdekekben vívott nagy háború költségeit fizetni.

XX.

L i p c s e.

Szászföldön, Németország legnagyobb kereskedelmi városainak egyike, az *Elster*, *Pleisse*, és *Parthe* összefolyásuknál, körülbelől 100.000 lakossal; igen nevezetes könyvpiaczczal és vásárokkal; mellyek minden esztendőben, újévkor, Jubilate vasárnapján és Szentmihálykor tartatnak. Az utóbbi években igen kiterjedett és megszépült; mit különösen jó utainak és gyönyörű sétányainak köszönhet. A régi várművek leromboltattak, s azok helyét jelenleg a levegőt tisztító, hűvös, árnyas fák, cserjék, virágágyak, s üde zöld pázsittal borított gypeszőnyegek foglalják el.

Különösen kiemelendő a város közepén, a színház körül, igazi műizléssel, csinnal, s a szépnek valódi érzetével alakított *park*; pompás csoportozataival, szökőkútjával és tavacskájával; mellyben a föl-alá uszkáló hattyúk, Zeus leányait, a vidám najádokat helyettesítik. Örömtől dagadó kebellem gondolok a szép helyre, s az élvezetre, mellyet nekem nyújtott, mindenkor.

Azt tapasztaltam, hogy Lipcse lakóinak erősen kifejlett, művelt, finom érzékek van; melly még a temetőtől is elvette sötét, komor színezetét, s hosszú fasoraival, virágágyaival, s a sirok mellé alkalmazott nyughelyeivel, ezt a kegyelet által megszentelt földet, hol egykor melegen dobogott szívek hamvadnak, — paradicsommá alkotván, óhaj tandóvá tette a meny-

nyei paradicsomot, melyben örök élet, örök tavasz virít.

Minő nagy különbség a *veronai temető és a lipcsei* között! Amaz, mellyről Uti Jegyzeteim I. kötetének 27. lapján szólottam, hidegen hagyja a kebelt; ez vallásos, kegyeletes, szent érzelmekkel tölti el.

A város egyéb nevezetességei között, első helyet adunk a XVI. század elején épült *Pleissenburgnak*; melly hajdan várda volt, s a hasonló nevű folyamtól hivatik így. Most különféle hivatalok székhelye. Különösen emlékezetes azon nagy hittani vitatkozásról, melly 1519-ben, falai között tartatott, s a *Milticz Károly* szász nemes és pápai kamarás fáradozásai folytán, már nyugvóban levő egyházi mozgalomnak újabb, elhatározó lökést adott.

Tudva van, hogy *Luther* irt a pápának, amelly levelében többek között azt mondja: »*Das einzige allerheiligster Vater! was ich in dieser Sache thun kann, ist dass ich willig verspreche, die Frage von dem Ablass, künftig nicht mehr zu berühren, und ganz zu schweigen, falls nur auch meine Gegner ihre leeren Luftblasen zurückhalten, ja dass ich in öffentlichen Schriften, den reinen Dienst der römischen Kirche empfehlen werde.*«* Azonban egykori barátja, most ellenfele, *Eck János*, az ingolstadti alcancellár, ismételve fölhivatá Luthert és társait,

*) *Grundriss der christ. Religions- und Kirchengeschichte von Vilh. Ernst Christiani, als Anhang zu Millots Universalhistorie.* VII. köt. 421. l.

nyilvános vitatkozásra; amelly, *György szász herczeg* segítségével folytán, a merseburgi püspök, s a vittenbergi egyetem véleménye ellenére, végbe ment; mint mondám, Pleissenburgban.

A vitatkozás június 27-én kezdődött és július 15-én végződött. És eredménye? az lőn: hogy, — szokás szerint, — az egyik fél sem capacitálta a másikat; hanem Luther érezni kezdette erejét, és napról napra merészebb lőn.

Ezenfölül van Lipcsének szép *muzeuma*, *színháza*, virágzó *egyeteme*, és *árvaháza*.

A *muzeumban*, melly magánosok adakozásából épült és alapíttatott, csinos képtár és szoborgyűjtemény. A *képtárban* néhány jeles darab *Murillótól*, *Guido Renitől* és *Cranach Lukácstól*, az idősebbtől és ifiabbtól.

Az *egyetem* tudományos készletei között legjelesebb a *muzeum zoologicum*; melly az Augustus téren. Lipcse legszebb terén levő *Paullinum*-ban, van fölállítva. Halakban és madarakban gazdag.*

Igen érdekes itt a *cranologiára* nézve, a különféle nemzetiségű koponyákból és nevezetes emberekről

* Különösen szemembe tűntek a repülőhalak: a *Draco volitans* (Középtenger), *D. punctatus* (atlanti tenger), *D. spinosissimus*, (Jóreményfok). A szárnyasok közül a diszmadarak és az éti fecskék: *Colocalia fucifuga*, (Java szigetén,) sziklákra épített fészkeikkel. Az emlősök közül pedig: a *Moschus moschiferus*, kiálló agyaraival, (Siberiából). A növényországból: a *Spongites saxonicus*, azon gilisztaforma kövület, mellynek mását, a *chiroterium Barthiinak* lábnyomaival együtt, láttam a berlini muzeum anatomicumban.

vett gipszöntvényű főkből összeállított gyűjtemény. Ebből világosan láthatjuk, hogy a kitünő emberek rendszerint kitünő jelleggel bírtak. Például csak néhányat hozok fel:

Gallnál (1758 † 1828) a tudós orvos és természetbuvárnál feltünő, az aránytalanul széles, kiálló. és magas homlok, rövid vastag orr, kidomborodó szemtekék, széles éles szájnylás, csucsos ajk; — *Göthenél* (1749 † 1832) a jeles költő-, és bölcsésznél: az éles, hosszúkás, nemesszabású arcz; — *Luthernél* (1473 † 1546) a protestantismus rettenthetlen szerzőjénél: a vastag, hegyes orr, széles száj, lapos pofacsontok, és durva arcz; — *Maratnál* (1744 † 1793) a legundokabb demagogia megszemélyesítőjénél: a ferde arcz, kiálló szemöldívek, és bemélyedett tarhely (glabella); — *Medici Lőrincznél* (1448 † 1492) Milano fényt és pompát szerető herczegénél: a hátranyomott arcz és homlok, vastag orr, tompa, igen kiálló ajk, összeszorított szájszélek; — *Mirabeaunál* (1749 † 1791) a francia convent legkitünőbb, de minden kicsapongásra hajlandó szónokánál: az elhízott arcz; — *Nagy Péter cszárnál* (1679 † 1725) az orosz birodalom megalapítójánál: a rövid homlok, csúcsosan kidüllő szemtekék, rövid vastag orr, lapos arczsontok, kiálló ajkak, keskeny bajusz; *Robespierrenél* (1759 † 1794) a rémuralom főnökénél: a hátranyomott homlok, és lapos arcz; — *Valter Scottnál* (1771 † 1832) a híres regényírónál: a rendkívül magas homlok.

Ha a Paulinumból átmegyünk az *Universitäts-Strassera*, a régi *dominikanus* kolostor boltozatos

sikátorában, különféle igen szép, mondhatnám remek *falfestvényeket* látunk a XIII. és XIV. századból; melyek midőn 1544-ben, a kolostor eltöröltetett, s az egyetemnek átadatott, vallási fanatizmusból eredő barbársággal, bemeszeltettek. De a festvények túléltek az emberek vakbuzgóságukat. 1836-ban, tehát három század multával a bemeszelés után, a festvények színezete ismét előtérbe lépett, s a jelen szelidebb és felvilágosodottabb nemzedéknek tartatott fenn azon becsület és dicsőség, hogy apáiknak az izlésen és művészen elkövetett sértését, amennyire lehetett, ismét jóvátegye. A képek, melyek bibliai történeteket, és számos egyéniséget, tudósokat, püspököket, barátokat, és apáczákat ábrázolnak, a régi katolikus világból, 1868-ban és 70-ben, több jeles művész közreműködésével, ismét helyreállítottak, és most a jövők menők által bámultatnak. Különösen szép mindjárt a bemenetelnél az angyali üdvözlét, Máriának Erzsébetnéli látogatása, Jézus születése, a napkeleti bölcsek imádása stb.

De hát hogyan is lehetett ezeket a műkincseket, szentségtelen kezekkel így megsérteni? Hja! a fanatizmus azt nem kérde: annak mindenütt és mindenkor, bárki által és bármi módon gyakoroltassék, ugyanazon természete van: az mindig csak pusztít; építeni nem tud: különben nem volna az, ami.

Templomairól nem sokat kell mondanom. Az 1496-ban épült, és *szent Tamásról* czimzett templom, magas tetőjével és tornyával, tiszteletreméltó régiség.

Szobor, emlékoszlop elég van. Ezek közül csak kettőt emelek ki különösen. Az egyik *Hahnemanné* (1755 † 1843), a hasonszenvi gyógymód megalapítójáé, melyet Németország hasonszenvi orvosai, tiszteletére, e helyen, hol számos évekig élt, és pedig a színháztéren, ércből öntve, ülő helyzetben, állítottak. Még mielőtt nyilvános pályára lépett volna, mint házi orvos, Erdélyben is, báró Brückenthálnál tartózkodott. A másik a hős *Poniatovszkié*; ki az ő lengyeleivel, Napoleonnak mindvégig híve maradt, s amidőn a csata már elveszett, s az egyetlen visszavonulási hid, az *Elsteren*, időnek előtte fölrobbantott, számos honfitársával együtt, annak hullámaiban lelte halálát.

Busúl a lengyel hona állapotján,
Mert Poniatovszki nincsen a csatáján.
Kesereg a vajda, és az egész ország,
Zokogva kiáltja: oda a szabadság! *

A harmadik folyam, amellyről már fentebb említést tevék, a *Parthe*, alkalmas fürdőhelyiségekkel szolgál. Ebben szoktam estenkint leloccsolgatni, s felüdíteni, a nap hevétől és fáradalmaitól lankadt tagjaimat.

* A *Poniatovszki* híres lengyel hercegi család, eredetileg az olasz *Torelli* nemzetség sarjadéka. *József Antal*, akiről itt szó van, a királynak, *Szaniszló Augustnak*, unokaöcse, Napoleon által, a lipcei csatában, maréchallá neveztetett ki; reá bizván a hátráló seregek fődözését. *I. Sándor* czár tete-meit, 1816-ban, Krakóban, a királyok s hős lengyelek nyughelyére téteté. (1762 † 1813.)

Végre emlékezzünk meg azokról, akiket talán először kellett volna megemlítenem, s akik tulajdonképpen ide vonzottak: *Wunderlich* belgyógyászati és *Thiersch* sebészeti tanárról. Mindakettő elsőrendű celebritás. Az előbbi jeles munkájával vívott ki magának tekintélyt, (*Handbuch der Pathologie und Therapie. Stuttgart. 1856.*); az utóbbi, mint kitünő műtő. Jellemzéseül szolgáljon azon adoma, melyet tanítványaitól hallottam. Mondják, hogy bizonyos alkalommal, az arczon, nagy műtétet végzett. Utána rövid idő múlva, azt vették észre, hogy belül a szájban nő a szőr. De ezen *Thiersch* legkevésbé sem ütközött meg: elővette a szikét; ezzel hamarjában egypár vágást tett, a bőrt megfordította, és megint minden rendén volt. Nagy gondot fordít az antisepsisre és desinfectióra. Kórodája is ezen irányban van építve.

És hogy semmi se hiányozzék a képből, melyet Lipcse leírásánál ecsetelni akartam, általánosságban megjegyzem még: hogy népe nyájas, az idegen iránt előzékeny, művelt és szorgalmas. Az életmód olcsó. A konyha jó. Minélinkább közeledünk délfelé, annál jobb; ellentétben Észak-Németországgal.

Különben Lipcse ipar- és gyárváros, mely fölött örökös füstfelhő gomolyog. És mint ilyen, különösen a könyvnyomdászat- és posztógyártásban, európai hirt vívott ki magának.

AUSTRIA-MAGYARORSZÁG.

XXI.

Franzensbad.

Julius 27-én reggeli 7 óra 30 perczkor, a bajor pályán, Franzensbadba indultam. Lipcsén alúl, meszeskiterjedő térségen, javában folyt az aratás. Bő termés, virágzó mezei gazdaság, jellegzik a vidéket. Így tart ez, körülbelől *Altenburgig*; azontúl már halmos, völgyes, utóbb hegyes, erdős és sovány lesz a tartomány. A vaspálya lassan emelkedve visz az érczhegyek végső kiágazásain keresztül, egészen Franzensbadig; ahová déli tizenkét órakor megérkezénk.

Franzensbad, melly hajdan *Eger* városának birtokához tartozott, s gyógyforrásáról már a XI-ik században ismeretes volt, csak a XVIII-ik század vége felé kezdett fölvirágozni; midőn dr. *Adler* fáradozásai folytán, nagyobb lendületet nyert, s b. e. *Ferencz* császár- és királytól hirt és nevet kölcsönzött; valamint ezt a főkút kupolája körüli fölírás is mutatja:

Eger
Franzensbrunn
Dem Wohle der Menschheit unter Kaiser Franz
dem Zweiten, im Jahre 1793.

—
Sachsenstiftung am VII. Juni. MDCCCXX.

—
Herrlicher Quell
Göttliche Gabe
Bleibe Kräftig und Hell
Staerke Labe
Durch Verminderten Koerperschmerz
Auch das Ermattete Kranke Herz
Bis die Letzten Frommen
Zum Urquell Ewiger Genesung Kommen.
Rost.

Vannak számos forrásai, melyek leginkább kénsavas natront (glaubersót) és vasat tartalmaznak, és különösen női bajokban jótékony hatásúak. Így p. o. *Franzensquelle*, *Salzquelle*, *Louisenquelle*, *Wiesenquelle*, *Neuquelle*.

A vizet ezelőtt csak itták; most fürdőknek is használják. Fürdőintézete három van: az Egerer Stadtbadehaus, s a dr. *Loimann* és dr. *Cartellieri*-féle fürdőház; melyben turfa-fürdők is kaphatók.

Az egész város nem nagy, s egyenes szép utcákban (*Louisen-Strasse*, *Kaiser-Strasse*, *Kirchen-Strasse*, *Neu-Strasse*, *Morgen-Zeile*) épült fogadókból, és kiadandó bérlakokból áll. Sok sétánnyal dicsek-

szik; mellyeknek azonban nagy hibájok, hogy francia modorban lévén alapítva, kevés árnyékot nyújtanak; az erdők pedig a várostól igen távol vannak. Érezték ezen szükségét a házak tulajdonosai; s azért ahol csak lehetett, különösen a *Kulmer-Strassen*, végtől végig, mindenütt folyondárokkal és más fölfutó növényekkel bevont hűselőket, alkottak vendégeik számára; hogy a hőségben, a nap égető sugarai ellen, védve legyenek. S ezen kis hűselők az utczáknak, s a házaknak, igen barátságos, idylli szépséget kölcsönöznek.

Ami az ottani tartózkodást illeti: Franzensbad egyike a legdrágább fürdőeknek. Mikor sok a vendég, 30—40 forint egy kis szobától, egy hétre, nem is feltűnő. Szintén olly drága az étkezés. Ide tehát csak pénzes emberek jöhetnek; a középsorsúak ki vannak zárva a gyógyforrások használatából; vagy azokat csak igen rövid ideig élvezhetik.

Környékén, mint földtani jelenség, érdekes a *Kammerbühl*, Franzensbadtól nyugot felé, a rétekből fölemelkedő nagy halom; melly a tűz és víz összeműködésének köszöni lételét, s a lávaömlenyekben világosan mutatja vulcanicus eredetét.

XXII.

Julius 30-án, reggeli 9 óra 15 perczkor, útam Bajorország felé irányult. *Regensburgig* a vidék megegyez a csehországgal. Itt átkeltünk a Dunán, s

azon termékeny rónaságra jutottunk, mely ezen nagyszerű folyam jobb partján, majdnem *Passauig* lefut; míg a túlpártot, hol a híres *Valhalla* épült, hegyek szegélyezik. Ez Bajorország Kanaánja. Sokban hasonlít Magyarországhoz; s azért tett rám olyan kellemes benyomást. A nép aratással és hordással volt elfoglalva mindenütt. Itt nem kaszálják a gabonát; hanem magas tarlót hagyva, sarlóval aratnak; mint hazám némely vidékein. A szántóföldekbe pedig lóhert vetnek; melyet ősszel, a meghagyott tarlóval együtt, lekaszálnak. Többszörös ki- és beszállás, unalmas málhakutatás és vagonváltogatás után, estéli 9 órakor, *Welsbe* érkezém.

Julius 31-én, Lambachon át, kirándulást tettem *Gmundenbe*; hogy lássam apáink *operencziás* tengerét (Ober Ens); mellyről a nép regéi szólnak: »*Hol volt, hol nem volt, heted hét országon, még az operencziás tengeren is túl volt*« stb. Őseinkről tudjuk, hogy a vezérek alatt, gyakran meglátogatták Bajorországot; s nem egyszer *Noricum* hegyei, ott hol a gmundeni *Traun* tó is fekszik, tanúi voltak rablókalandjaiknak. Felséges vidék! a szemnek valószínűs édene! magas hegyei-, zöld erdői- és virányos völgyeivel.

Gmunden kellemes kis városka, sokaknak nyaralóhelyök, a *Traun* vizének a tóbóli kifolyásánál, a *Salzkammergut* főhelye; sófőzdével és raktárakkal. Gőzhajózás által köttetik össze *Ebenseevel*, a tó másik végén levő kis várossal; honnan kocsin, csakhamar *Ischlbe* jutottam. Ez a hasonnevű folyónak a *Traunba*

ömlésénél, sós- és kénesfürdőiről ismeretes, a császári család s főúri körök. különösen a magyar aristocratia által kedvelt gyógyhely. Vidéke szép, erdős, hegyes völgyes; levegője tiszta, éltető. Meleg nyári napokban, árnyas hűvös sétányai az epedő kebelnek oltalmat és menhelyet nyújtanak.

Legfőbb ékessége a császári *kéj lak*, és a parkban az úgynevezett *cottage*, (mezei lak). Ennek szomszédságában járván, fölkerestem régi jó ismerősömet *Rónayt*; ki a trónörökösnek a magyar nyelvből és történelemből leczkéket ad. Azon kérdésekre: ha szólhat-e mint történész szabadon? bámulatomra azt felelé: hogy ő felsége a király, neki teljes szabadságot adott. »*Mondhat mindent* — így nyilatkozott ő felsége — *csak azt az egyet kötöm ki: hogy mindig igazat mondjon.*» És ez *Ferencz József* legszebb mondásainak és legnemesebb jellemvonásainak egyike; méltó arra, hogy az utódok számára, aranybetűkkel följegyeztessék. Ezt nem hizelgő udvaroncok adták a szájába, s nem szolgalelkek fogják érte megdicőíteni!

Párnapi itt tartózkodás után, visszatértem *Linz-be*; onnan *Bécsbe*, s minden megállapodás nélkül hazámba; mellyet már közel egy év óta nem láttam; öreg édes apám hajlékába.